

1981. XXXV. ÉVFOLYAM 1. SZÁM

Alapította: Heimler Károly

Kiadja:
a Győr-Sopron megyei Lapkiadó Vállalat

Főszerkesztő: MOLLAY KÁROLY

A szerkesztőség tagjai:

BOGNÁR DEZSŐ, FARKAS IMRE, GOLLNHOFER SÁNDOR, HÁRS JÓZSEF olvasószerkesztő,
HILLER ISTVÁN titkár és technikai szerkesztő, KÖRNYEI ATTILA, NYESŐ IMRE

1981. XXXV. ÉVFOLYAM 1. SZÁM / Baumann József: A soproni gázmű története (1865–1978)

Baumann József: A soproni gázmű története (1865–1978)

1981. XXXV. ÉVFOLYAM 1. SZÁM / Baumann József: A soproni gázmű története (1865–1978) /
Bevezetés

Bevezetés

1. A soproni gázgyár története több ok miatt is figyelmet érdemel nemcsak a szakmában dolgozók, hanem a laikusok és különösen Sopron város lakói részéről is. Az országban létesült gázgyárak közül egyedül a soproni épült idegen tőke kizárásával, a város polgárai által megvásárolt részvények ellenértékéből. A gázgyár történetét a részvénytársaság közgyűlésein és igazgatósági ülésein felvett és a város levéltárában őrzött jegyzőkönyvekből az alapítás évétől, 1865-től, a múlt század végéig nyomon lehet követni és azokból a nyugati határszélen fekvő város társadalmi és szociális viszonyaira, a kezdődő iparosodásra, lakóinak gondolkodásmódjára is fény derül.

A gáztermelésnek és a fogyasztók számának változását feltüntető grafikonok szemléletesen ábrázolják az életkörülmények javulását 1945 után. Az ötvenes évek végén feltárt hazai földgázelőfordulások a fejlődést addig el sem képzelhető mértékben teszik lehetővé és országunk több gázgyarához (Győr, Pécs, Szombathely, Székesfehérvár) hasonló új, részben ideiglenes technológiát és megoldásokat igényelnek Sopronban.

Ma már Sopron város szinte minden lakója használja a gázt, ezért is számíthat széleskörű érdeklődésre a gázgyártás technológiája és annak változása 110 év folyamán. A gázfogyasztás, a fogyasztói létszám és az

időszakos gázleadás ingadozását feltüntető diagramok, melyek világosan jelzik az emberi kutatás eredményeit és az életszínvonal emelkedését, nemcsak egy kisváros, Sopron, hanem országunk fejlődésére is jellemzők.

A történet krónikása az utolsó ötven évben a gyár üzemmérnöke, főmérnöke, igazgatója, majd bejáró nyugdíjasa volt és így ez időszaknak nemcsak eseményeiről, hanem a döntések okairól is számot tud adni. Köszönetet mondok a soproni levéltár igazgatójának, Horváth Zoltánnak, dolgozóinak, Tirnitz Józsefnek és Varga Imrénének, akik felvilágosításaikkal, tanácsaikkal és segítségnyújtásukkal nagy mértékben megkönnyítették munkámat.

A történet megírásának alapjául szolgáló jegyzőkönyvek, főkönyvek, üzemi naplók, szerződések nagyobbik része Sopron város levéltárában, az újabbak pedig a soproni gázmű levéltárában vannak.

2. A soproni gázgyár 97 éven át kizárólag, további 13 éven át pedig nagy részben szénlepárlás útján állította elő a városi gázt. 1943-ig a szenet samottból készült ovális keresztmetszetű, vízszintes zárt retortákban, 1944-től négyyszögű függőleges kamrákban hevítették fel 1000–1200 C°-ra, miközben főleg hidrogénből H_2 , szénmonoxidból (CO), metánból (CH₄) és nitrogénből (N) összetett gáz keletkezett.

A kemence fűtése rendszerint koksszal történt, aminek mennyiségét a kigázosított szén %-ában fejezik ki (pl. 20% aláfűtés 100 kg szénhez 20 kg kokszt elhasználását jelenti).

A gázt egy szivattyú szívta el és nyomta különböző tisztítóberendezéseken át a gáztartóba, a tartó harangjának súlya nyomta tovább az elosztó csőhálózatba. A tisztítóberendezés a nedvességet és a kátrány egy részét kondenzáló hűtőkből, kátrányleválasztóból, ammóniakmosóból, végül a kén- és cianvegyületeket megkötő száraz tisztítószekrényekből állt. A lepárlás befejezése után a retortákban visszamaradt a majdnem tisztán szénből (C) álló lyukacsos kokszt, a kátránymedencében pedig összegyűlt a kátrány, hasznosítható melléktermékként.

A gáz elosztása eleinte öntöttvas csövekben, bevezetése a házakba és ottani szétosztása pedig kovácsolt vasból készült ún. gázcsövekben történt. A jelenleg szénhidrogének bontása útján történő gáztermelés ismertetésére később kerül sor.

A gázgyár története öt időszakra osztható. Az első a részvénytársaság megalakulásától, 1865-től az 1897. évig tart. Ebben az időben a részvények kizárólag a város lakóinak tulajdonában vannak, akik minden határozatukban figyelembe veszik a város lakosainak érdekét. A gázfogyasztás oroszlánrésze világítás céljára történik, ennek eleinte fele, később harmada, végül negyede utcavilágításra. A kilencvenes években megjelennek a gázmotorok, főzők, tűzhelyek és kályhák is, ezek gázfogyasztása azonban elenyésző a világításéhoz képest.

1897/98-ban a részvények idegen, főleg belga tőkészek kezébe kerülnek, akik a várostól nyert koncesszió alapján megkezdik a villamosáram szolgáltatását is. A villamosság kezdi kiszorítani a gázt a világításból, a kiesést azonban pótolja a gyorsan szaporodó gázfűzők és tűzhelyek fagyasztása. Ez a második időszak 1918 végéig tart, amikor szénhiány miatt le kell állítani az üzemet.

A harmadik szakasz, a szünetelés, 11 évet ölel fel; ezalatt mindössze 1922-ben folyik gáztermelés 8 hónapon át és ez is a régiek mindössze 25%-át teszi ki. Közben főleg dr. Schindler András polgármesterhelyettes ténykedésével a város rászorítja a részvényeseket részvényeik eladására. A vétel céljára 50 éves törlesztésre felvett hitel értéke az infláció következtében minimálisra csökken, a város

1924-ben papírkoronában visszafizette és így szinte ingyen jutott a gázgyár és a villamosmű birtokába.

A város 1929-ben helyezi újra üzembe a gázgyárat, ekkor kezdődik a negyedik szakasz és tart az 1950. évig. Miután a villamos áram a világítást teljesen meghódította, a gázlámpák mindössze a Várkerület (Lenin krt.) és a Deák tér (Május 1. tér) járdájának megvilágítására szolgálnak. Sütésre, főzésre, vízmelegítésre és legfeljebb a fürdőszoba fűtésére szolgál a gáz. A magas költségek miatt a fogyasztók száma és a gázfogyasztás csak lassan emelkedik.

Az ötödik, 1950-ben kezdődő korszak a dinamikus fejlődése. Gyorsuló ütemben nő a gázfogyasztók száma és a lakosok gázzal való ellátottsága Sopron városban ma már 100%-osnak mondható. 1961-ben a földgázt és propán-butánt bekapcsolják a gáztermelésbe és növelik azt olyan mértékben, hogy mind több lakás látható el az igen nagy kényelmet jelentő gázfűtéssel.

1981. XXXV. ÉVFOLYAM 1. SZÁM / Baumann József: A soproni gázmű története (1865–1978) / I. Első szakasz (1865–1897)

3. Első szakasz (1865–1897)

3. Tudomásunk szerint a soproni utcák kivilágítására először a kurucok ostroma alatt, 1705 decemberétől 1706 júniusáig került sor szurokfáklyákkal abból a célból, hogy támadás esetén mindenki eljuthasson oda, ahová védkötelezettsége szólította.¹⁽¹⁾ A XVIII. század végétől kezdve rendelet írta elő az Elő- és Hátsókapa kivilágítását gyertyával, a XIX. század első évtizedeiben pedig Buda és Pest mintájára Sopron forgalmasabb utcáit olajlámpa világította meg.

A gázvilágítás előnyeinek híre Angliából korán eljutott Sopronba, és a városi tanács 1817. január 3-i ülésén felvetették a kérdést, nem volna-e lehetőség a város utcáinak „éghető levegővel” (*brennbare Luft*) történő megvilágítására. Megbízták a város három patikusát, hogy dolgozza ki a tervet a kérdés megoldására.²⁽²⁾ A szakvélemény szerint tíz laboratóriumra lenne szükség, mindegyikben nagy tartályokra a mézvíz, a kátrány és a gáz tárolására. A termelést 3 munkás végezné 40 négyszögöl (kb. 142 m³) alapterületű helyiségben. A gáz vezetésére a házak falára erősített olajfestéssel mázolt 2–5 cm átmérőjű vörösrézcső szolgálna. A berendezés létesítésére szükséges összeg meghaladja a százezer forintot és rendkívül magasak az üzemeltetés és fenntartás költségei. Ezért a tanács a kérdést levette a napirendről, mert nem jöttek rá, hogy a javaslat rendkívül hiányos tájékozottság alapján készült és mert úgy találták, merész dolog lenne a közeli Bécsset megelőzni. Bécs azonban 1833-ban felállította első gázgyárat és a nagy várost látogató soproni polgárok személyesen is megcsodálhatták az utcai gázlámpák fényét.

1843-ban a magát mechanikusnak nevező sarkadi Nagy Lajos a városházán gázvilágítást és mechanikai készülékeket mutatott be anélkül, hogy az eset nagyobb visszhangot keltett volna.

Az ötvenes évek közepén Pesten, Pozsonyban és Temesváron, 1863-ban Debrecenben létesült gázgyár és Sopron polgárai úgy vélték, városunkban is megvan a lehetőség a korszerű világítás megvalósítására. A város felhívására 1865-ben több ajánlat is érkezett gázgyár létesítésére, közöttük a müncheni Rüdiger cégé látszott a legmegfelelőbbnek és a város tárgyalásokat kezdett vele a koncesszió kiadásáról. Flandorffer Ignác (1816–1891) bor- és fűszerkereskedő (arcképe: SSz. 1973, 355) ekkor lépett a nyilvánosság elé terveivel. Flandorffer energiával teli, világot járt, széles látókörű, kiváló ítélőképességű ember volt és ezeken kívül megvolt benne az önzetlenség ritka emberi tulajdonsága. Polgártársai körében nagy tekintélye

volt: már 1848-ban polgármesterré akarták választani, de a kívánságnak nem tett eleget. Bornagykereskedése átlagon felüli jövedelmet biztosított számára, és bécsi irodája gyakori látogatása alkalmával alaposan megismerte a császárvárost és hasznos ismeretségekre tett szert. Bécsben látta meg sok polgártársával együtt a gázlámpákat és hallott óriási előnyeiről az olaj- és petróleumlámpával szemben. Azt is felismerte azonban, hogy a gázgyártás igen jövedelmező vállalkozás és hogy a város szempontjából milyen előnyös, ha a gázgyárat nem idegenek, hanem saját polgárai irányítják. ⁴Az utcavilágítás gázfogyasztása ugyanis eleinte meghaladja a lakosokét és később is a termelés jelentős részét igénybe veszi.

Május 10-re összehívta a célja megvalósítására alkalmasnak ítélt tíz polgártársát és a következőkről tájékoztatta őket: Märkl építómesterrel együtt megtekintették a közeli Wiener-Neustadt-i gázgyárat és az ott látottak és kapott felvilágosítás alapján költségvetést dolgoztak ki. Eszerint a soproni gázgyár 120 ezer forintból megépíthető, az évi termelési költségek az alaptőke 5%-os kamatával együtt 20 600,- frt-ot tennének ki, a bevételek pedig 25 400,- frt-ra becsülhetők. Miután a befektetés jövedelmező, úgy véli, városunkban található elég pénz egy fenti alaptőkéjű részvénytársaság létrehozására. Javasolja, alakítsanak bizottságot, amely íveken összegyűjti a részvényjegyzéseket, kidolgozza az alapszabályokat és lebonyolítja a felső hatóságokkal szükséges tárgyalásokat.

Jelenlevők a bemutatott tervekből és számításokból megállapítják, hogy a befektetett tőke bőven kamatozik és hogy a városi tanács a koncesszió kiadásánál a kedvezőbb feltételek miatt előreláthatólag a soproni részvénytársaság javára fog dönteni. Elhatározzák vállalat alapítását 120 ezer forint alaptőkével, amit 600 darab egyenként 200 forint értékű részvény kibocsátásával biztosítanak.

A javasolt bizottság tagjaivá a következőket választják meg: Flandorffer Ignác, Braun Nándor szappanfőző, Kugler Henrik aranyműves, Lenck Sámuel nagykereskedő, Müller Paulin kereskedő, Petrik József kalapos, dr. Schwartz Miklós ügyvéd és Zettl József ecetgyáros.³⁽³⁾ A bizottság működésének első eredményeként Simon János főispáni helytartó 1865. május 28-án engedélyt ad a részvényjegyzők összehívására és megbízza Kánia József polgármestert, hogy a tanácskozáson mint királyi biztos vegyen részt.

4. A részvényjegyzők első gyűlését már az engedély kelte után négy nappal, június 1-én megtartják. A gyűlésen Flandorffer pontról pontra ismerteti az alapszabálytervezetet, azon több módosítást hajtanak végre: a részvények összege a részvénytársaság jóváhagyása után fizetendő be 5 egyenlő részletben 2 havi időközökben, a társulat neve Oedenburger Gas Actien Gesellschaft, magyar neve pedig: Légszszvilágítása Részvénytársaság Sopronban. Az alapszabályok szerint az évenként tartandó közgyűlés résztvevői a részvényesek; 1–4 részvény tulajdonosa 1 szavazatra jogosít, 5–10 részvényé 2-re, 11–20-é 3-ra, 20-nál több részvény tulajdonosának szavazata pedig 4 szavazatnak számít. A vezető bizottság (Ausschuss, később igazgatóság) a közgyűlésen megválasztott elnökből és 12, Sopronban lakó részvényesből áll. Érvényes határozathoz az elnök és legalább 6 tag jelenléte szükséges.⁴⁽⁴⁾

Kimondják, hogy az alapszabálytervezetet jóváhagyásra sürgősen be kell nyújtani a helytartótanácsnak, és a városnál el kell járni a koncesszió elnyerése érdekében. A város vezetősége tisztában volt azzal, hogy a közbiztonság, tűzbiztonság, a város és polgárai anyagi helyzete szempontjából milyen előnyt jelent, ha a gázgyár soproni polgárok tulajdonában van, ezért örömmel fogadta Flandorffer kezdeményezését és hajlandónak mutatkozott arra, hogy megkösse a koncessziós szerződést a megalakítandó részvénytársasággal.

Az engedélyek kiadása már akkor is hosszú ideig tartott, az alapszabályok jóváhagyása 8 hónapot vett

igénybe, ezért a részvényesek első közgyűlését a 5 helytartótanács 1866. jan. 28-án kelt engedélye alapján febr. 28-án lehetett megtartani a tanács által kijelölt királyi biztos (*landesfürstlicher Commissair*) jelenlétében. A közgyűlés tudomásul vette az alapszabályok jóváhagyását, de fenntartotta magának a jogot, hogy az illetékes hatóságnál eljárjon az engedélynek a társaság önrendelkezési jogát korlátozó és a társaság felett gyámkodó azon rendelkezése ellen, hogy a királyi biztos a társaság gyűlésein bármikor részt vehet és a társaság irataiba betekinhet. Miután a részvényeket 79 darabbal túljegyezték, azok, akik 15-nél többet jegyeztek, lemondanak a 15 feletti részvényeikről, hogy így mindenki, aki részvényt jegyzett, tagja lehessen a társaságnak. Az elnök Flandorffer Ignác megállapítja, hogy a részvénytársulat a jóváhagyott alapszabályokkal megalakult és felkéri a jelenlévőket a vezetőség megválasztására. 152 szavazatot adtak le, elnökké nagy szótöbbséggel Flandorffer Ignác fűszerkereskedőt, helyettesévé dr. Boór Gyula ügyvédet választották. A 14 igazgatósági tag és 4 póttag foglalkozása a következőképpen oszlott meg: 8 iparos (köztük 3 cukorfőző, 2 szeszfőző), 4 kereskedő, 2 orvos, 2 tisztviselő, 2 ügyvéd. Ezután az elnök ismerteti a várossal kötendő szerződés tervezetét, a közgyűlés pedig felhatalmazza a vezetőséget, hogy annak alapján a várossal a szerződést kösse meg, vásároljon telket és tegyen meg minden, a gázgyártás mielőbbi megindításához szükséges intézkedést. A költségek fedezésére minden részvény után 14 napon belül 5 forintot be kell fizetni, a részvények ellenértéke pedig a társulat jóváhagyása után öt hónapon belül havi egyenlő részletekben fizetendő ki. Látszik, hogy a város polgárainak jelentős része jó módban élt, hiszen egy részvény ára egy munkás évi keresetét meghaladta, mégis a részvényeket 13%-al túljegyezték.

1. Az üzemvezető 1866-ban épült lakása. Falán az alapító Flandorffer Ignác emléktáblája

6A részvénytársulat megalakulásával megkezdődik a gázgyár történetének első 30 éve, ami a megmaradt igazgatósági és közgyűlési jegyzőkönyvek alapján pontosan nyomon követhető. Ez alatt a gázt csak világításra használták, a fejlődés igen lassú volt és a gyár soproniak tulajdonában maradt.

A megválasztott vezetőség nagy lendülettel lát munkához: február 28-a és április 3-a között négy ülést tartanak. Március 6-án a gáz árát állapítják meg, magánosok számára 1000 köblábanként 6 frt-ban, ami évi 3 400 000 köbláb fogyasztás mellett csökkeni kezd és 7 400 000 felett eléri a 4 frt 75 krajcáros legalacsonyabb árat. Ezer angol köbláb kereken 28 m³-el azonos, tehát fenti ár m³-ként 21,4 krajcárnak felel meg, ami évi 120 000 m³ fogyasztás felett kezd csökkeni. Az utcai gázvilágítás egységára 1000 köblábanként 3 forint 15 krajcár. A szerződéstervezet több pontját módosítják. Március 24-én az elnök bejelenti, hogy a város a szerződéstervezetet a benne foglalt árakkal együtt elfogadta. Az előtervek szerint a gázgyár elhelyezésére 1500–2000 négyszögöl nagyságú telekre van szükség. A gyárat a város legalacsonyabb, délkeleti részére lett volna kívánatos telepíteni, mert a gáz könnyebb a levegőnél, így nyomása magasabban fekvő helyeken nő és mert a rendszerint északnyugatról fújó szél a füstgázokat innen nem a város felé, hanem ellenkező irányba szállítja. Ezt a megoldást támogatta Hasenauer városi mérnök is. A város akkor egyetlen vasúti állomása a Déli pályaudvar azonban a város északnyugati részén feküdt, az ide érkező gázzsén és innen továbbítandó kokszt szállítása a gázgyár közeli elhelyezését kívánták. Ez a gazdasági szempont döntő volt és így került az üzem mai helyére, a Tánics Mihály (régebben Flandorffer) utca 12. szám alá, a Vághy Mihálytól négyszögölenként egy forint 50 krajcárért megvásárolt 1600 négyszögöles telekre. Az ár nem volt magas, a létesítmény teljes költségének mindössze 2,6%-át vette igénybe. Előnyös volt a kiválasztott hely azért is, mert közel feküdt Flandorffer lakásához és irodájához, lehetővé téve számára évtizedeken át a gázüzem naponkénti meglátogatását és ellenőrzését.

Egyébként hiába ismerték fel már akkor, hogy hová kívánatos az ipart telepíteni és hiába nyílt meg már 1876-ban a város délkeleti részén a Győr–Sopron–Ebenfurt-i Vasút állomása, az elmúlt több mint 100 év alatt mégis a város északnyugati részén épült fel a város hét legnagyobb ipartelepe és öt kisebb üzeme, továbbá 1960 körül ezek hő- és villamos energiával történő ellátására a Hőerőmű, melyek a gázgyárnál sokkal nagyobb mértékben szennyezik a város levegőjét.

Az elmúlt 100 év alatt sokszor felmerült a kívánság, hogy a gázgyárat át kell telepíteni a GYSEV állomásának közelébe. Szerencse, hogy az igen nagy költséggel járó áthelyezésre nem került sor, hiszen a Tánics Mihály utcában a gázgyártás 1976-ban megszűnt. A légszennyezés egyébként sem volt veszélyes, mivel a kemencék aláfűtése 1885-től koksztal történt, amelynek füstje nem tartalmaz kormot, vagy hamut, a szén betöltésénél felszálló szénpor és a koksztoltásánál keletkező kokszipar pedig már a gázgyár udvarára leereszkedik. A másik érv sem döntő, hiszen a gázgyár 7 méterrel feküdt magasabban, mint a város közepe és 8 méterrel, mint a legmélyebben fekvő gázfogyasztó, a kórház. A magasságkülönbség miatt a rendkívül alacsony, 0,65 kp/m³ relatív fajsúlyú gáz esetén a város közepén csak 3,2 mm-rel, a kórházban pedig 3,5 mm vízoszloppal, tehát 5%-kal kisebb a gáznyomás, mint a gázgyárban.

Az Ágfalvi út melletti új gáztelep a réginél 20 méterrel magasabban fekszik, amiért a város közepéig a nyomás 10 mm-el csökken. Mivel a gázt onnan már kompresszorok szállítják a városba, a 10 mm-es nyomásesésnek nincs jelentősége.

Flandorffer javaslatára meghívták a bécsi gázgyár mérnökét, Fährdrichtet, aki ápr. 3-án bemutatta a

vezetőségnek az általa készített tervet és költségvetést és válaszolt a feltett kérdésekre. Annnyira kedvező benyomást keltett, hogy megbízták a részletes tervek készítésével, a gépi berendezések, a gáztartó és a csővezetékek szerelésének irányításával. Bécs közeli fekvése lehetővé tette Fährndrich számára, hogy elfoglaltsága megtartásával a megbízásnak eleget tegyen. Az építési munkákat az igazgatóság iparosokkal végezteti, a csőhálózati anyagok beszerzését pedig maga bonyolítja le igen lendületesen.

2. Az emléktábla

Az építési munkák július 23-án megkezdődnek, habár a városi tanács által kiállított építési engedélyt Flandorffer csak aug. 4-én tudja az igazgatóságnak bemutatni. A folyamatosan érkező építési anyagokat ellenőrizni kell, át kell venni, le kell könyvelni, ezért pályázatot hirdettek könyvelői állásra, amelyre hat kérvény érkezett. A pályázók közül Flandorffer bécsi könyvelőjét, Kirchner Guidót választják meg és évi 700 forint jövedelmet, valamint ingyen lakást biztosítanak neki. Kirchnert, aki szept. 1-én áll munkába, saját kívánságára megbízzák a gázmesteri teendők ellátásával is és ezért további évi 300,- forintot szavaznak neki. Az anyagok őrzésére éjjeliőrt alkalmaznak napi 1 forint fizetésért. Dr. Schwartz Miklóst megbízzák az ügyészi teendők megfelelően díjazott ellátásával, valamint az igazgatósági ülések jegyzőkönyveinek díjtalan vezetésével.

8 Az utcai gázlámpákat megrendelik a bécsi Witthaus und Muttoni cégnél 7 forint 55 krajcár egységárért, 250 db lámpakart és 40 db lámpaoszlopot pedig az ugyancsak bécsi Klein testvéreknél.

Witthaus und Muttoni-ék szeptemberben megkezdtek az utcai csövek fektetését, de már október 5-én felszólítják őket, hogy a felbontott kövezetet sürgősen állítsák helyre, mert ellenkezőleg költségre más

bíznak meg a munkával. A lakóház építését megrendelik Märkl építőmesternél az általa készített terv szerinti kivitelben.

Október 19-én a legolcsóbb ajánlattevőnél megrendelik a lakatos-, asztalos-, bádogos-, ács- és mázoló munkákat. A leszállított öntöttvas-csővek közül 45 db 8, 20 db 7, 30 db 6, 40 db 5, 100 db 4, és 200 db 2 colos tömörtennek bizonyult, ezért Kirchnert kiküldik Bécsbe, hogy gondoskodjék hasonló mennyiségű hibátlan csőnek 8 napon belül történő leszállításáról a kivitelező költségére. Kovácsoltvas csőre Londonból is kérnek és kapnak ajánlatot. Pénztárost alkalmaznak havi 20 frt-ért és négy lámpagyújtót egyenként havi 15 frt jövedelemmel. A retortás kemence, a gáztisztító berendezések, a gázgyári csővezetékek szállítására és szerelésére a bécsi Bechle céggel kötnek szerződést.

1866. dec. 5-én a várossal együtt aláírták a szerződést, a budai helytartótanács pedig már dec. 22-én jóváhagyta. A szerződést 30 évre kötötték, aminek lejártá után, ha egyik fél sem mondta fel, a szerződés 25 évvel meghosszabodik, majd ennek lejártával újabb 20 évig érvényes. 75 év elteltével, tehát 1941-ben a gázgyár minden tartozékával üzemképes állapotban ingyen jut a város tulajdonába. Biztosították a város jogát, hogy hat évi üzemeltetés után bármikor megvásárolhatja a gázgyárat az utolsó tíz év nyereségének alapján kiszámított összegért. Habár magántulajdonban volt, a gyárat mégis közintézmény jellegével ruházták fel, a városi tanács és a közbiztonsági szervek oltalma alá helyezték és a város kötelezettséget vállalt a gyár területén, valamint közterületen fekvő gázgyári berendezéseken idegen személyek által okozott károk értékének megtérítésére. Az utcai világítási berendezést a részvénytársaság saját költségén volt köteles megépíteni, a közvilágítási gáz árát a magánvilágításnak felében, 1000 köblábunként 3 forint 15 krajcárban állapították meg úgy, hogy az ár 30 év múlva 1 frt 50 krajcár, további 25 év múlva 75 krajcár csökkenjen. A gázfogyasztás mennyiségét égési órák alapján állapítják meg, a lámpák égési ideje legalább napi három óra.

A város maga számára bért vagy haszonrészesedést nem kötött ki, sőt 30 évre pótdómentességet biztosított a társaságnak. A várost elővásárlási jog illeti meg és a gázgyár albérletbe nem adható. Egyedül a társaság jogosult a város területén gázcsövet fektetni és az utcavilágítás részére gázt szolgáltatni. Gázt saját céljára és eladásra más is előállíthat, de azt csővezetéken nem szállíthatja.

A gáz elégetésénél nem keletkezhet füst, kellemetlen szag, kénes, ammoniákos, ecetsavas, a fémekre káros gáz, s a széndioxid mennyisége legfeljebb 1% lehet. Egy utcai lámpa által egy óra alatt elégetett 4,5 köbláb (0,1274 m³) gáz, egy normállandóval azonosan annyi fényt állítson elő, mint 12 viaszgyertya, melyből 5 darab súlya egy font (*zollpfund*). A gáz tisztaságát és fényerejét a város a társaság képviselőjének jelenlétében bármikor ellenőrizheti.

Magánosok részére gázberendezést csak a társaság szerelhet, a költségekre a várossal együtt tarifát állapítanak meg, mely szerint a csatlakozás költsége is a megrendelőt terheli. Magánosok részére 1000 angol köbláb gáz ára 5 frt 977,5 krajcár. A meghibásodott gázmérőket a gázmű köteles kijavítani és újra hitelesíteni, továbbá saját költségére elkészíteni a városháza, a városmajor és a színház gázvilágítási berendezéseit. A csőfektetés céljára felbontott úttestet és útburkolatot a társaság saját költségére helyreállítja. Ha a gázszolgáltatás fennakad, a társaság tartozik az utcákat olajjal vagy más módon megvilágítani, amiért a gázvilágítás díját számíthatja fel.⁵⁽⁵⁾

A szerződés más városok által régebben kötött gázszolgáltatási szerződések mintájára készült és ezért nagyjából azonos a többi vidéki magyar gázgyár koncessziós szerződésével. Az eltérések abból adódnak, hogy Sopron esetében a részvénytulajdonosok soproni polgárok voltak; ezek az eltérések mindkét félre

előnyösek voltak.

3. Gőznyomásmérő műszertábla 1866-ból

A munkálatok pontosan 1866. július hó 23-án indultak meg, és öt hónap múlva, dec. 31-én már üzemben volt a gyár. Ez a gyorsaság minden kedvező körülmény figyelembevételével mellett is meglepő, és kétségtelenül főleg Flandorffer energiájának, szervezőképességének és jó emberismeretének köszönhető. Hozzájárultak ehhez Fährndrich széleskörű ismeretei, az intézőbizottság szorgalma, a soproni iparosok megbízhatósága, a fejlett osztrák ipar és hogy Ausztriában az anyagok és berendezések minden megkötöttség nélkül, rövid szállítási határidő alatt beszerezhetők voltak. A csőfektetést nem gátolták más közművek, a forgalom, hatósági előírások, nehezen bontható és helyreállítható burkolatok. A bizottság az egyes munkák kivitelezését és az anyagok szállítását rendszerint a legolcsóbb ajánlattevőnél rendelte meg, kivételt csak a gáztartó medencéhez szükséges jó minőséget kívánó tégláknál és a tűzoltó szivattyúnál tett, aminek szállításával a jó hírű soproni Seltenhofer céget bízták meg. A bizottság tagjai nem csekély polgári önérzettel örködték a társaság önrendelkezési joga, függetlensége és érdekei felett, még felettes hatóságokkal szemben is.

Így kifogásolták a királyi helytartótanács alapszabályokat jóváhagyó határozatában azt a pontot, mely szerint királyi biztos a társaság könyveibe bármikor **10**betekinthet és minden gyűlésén részt vehet; ezek ellen fellebbezni kívántak (1866. II. 28.). Amikor a városkapitány kifogásolta, hogy az utcai lámpák nem 1/2, hanem 3/4 óra alatt gyulladnak meg és a lámpagyújtók szerint a rájuk bízott lámpákat lehetetlen 1/2 óra alatt meggyújtani, a bizottság megállapította, hogy a kapitány közbelépésével lehetetlenné teszi a fegyelem fenntartását és ezért felkéri, hogy a jövőben felvilágosításért ne a lámpagyújtókhoz, hanem az igazgatósághoz forduljon.

5. Az üzembehelyezés után az első közgyűlést 1868. május 28-án tartották és ott előterjesztették a létesítmény elszámolását, amit az akkori árviszonyok és egy közmű létesítésének jellemzésére érdemes kerekített számokkal és részben összevont tételekkel egyszerűsítve bemutatni.

telek (1820 négyszögöl)	2740 frt	2,6%
kerítés	1640 frt	1,6%
lakóház	6580 frt	6,2%
gyárépületek, kémény	13 690 frt	13,1%
tereprendezés, kátránygödör, kutak	1720 frt	1,7%
gáztartó medence	6020 frt	5,8%
700 m ³ -es gáztartó harang és vezető sínek	5590 frt	5,4%
retortás kemence	5050 frt	4,9%
tisztító berendezések	11 520 frt	11,0%
kazán, gőzgép, transzmisszió	1370 frt	1,3%
csőhálózat, csatlakozások, utcai lámpák	48 380 frt	46,4%
Összesen:	104 300 frt	100,0%

A gázszolgáltatás az üzleti év első napjától az utolsóig zavartalan volt, így a gázmű minden szempontból teljesítette a hozzá fűzött reményeket és igazolta Flandorffert.

A közgyűlés elé terjesztett jelentés havonkénti részletezésben tartalmazza a termelési adatokat és habár a működő utcai lámpák és főleg a magánfogyasztók száma, különösen az első félévben, állandóan emelkedett, mégis megállapítható, hogy a téli fogyasztás a nyárinak kb. két és félszerese volt, a magánfogyasztás pedig mintegy 25%-al haladta meg az utcai lámpákat.

Az utcalámpák gyújtására és oltására 1867. január 1-től négy lámpagyújtót alkalmaztak havi 20 frt fizetéssel. Mivel a lámpák száma 300-re emelkedett, egy ember 75 lámpát kezelt. Hamarosan kiderült, hogy a közönséges ablaküveg a gázláng magas hőmérsékletétől megreped, ezért már február hóban jobb minőségű üveggel kellett a lámpákat burkolni. A szén és kokszt mérésére hídmérleget, esetleges tűz leküzdésére pedig a Seltenhofer-cégtől tűzoltószivattyút szereztek be.

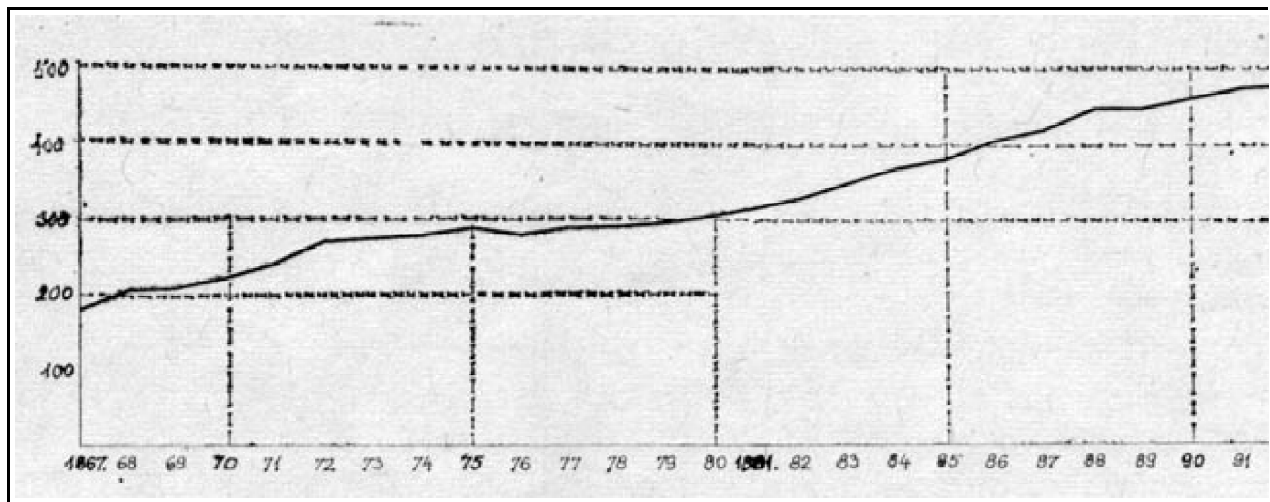
A melléktermékek iránt nem nagy a kereslet; félévi üzem után a készletek annyira megduzzadtak, hogy a vásárolt mennyiség növekedésével csökkenő egységárat kénytelenek megállapítani: a kokszt ára 1–5 q között 1 frt, 5–10 q között 0,90 frt és 10 q feletti mennyiségé 0,80 frt q-ként. A kátrány ára 0,5–2 q között 1,50 frt, 2–5 q között 1,2 frt és 5 q felett 1 frt q-ként.

Fähndrichhel 10 éves szerződést kötnek az üzemmenet ellenőrzésére, amely célból köteles évenként legalább négyszer helyszíni vizsgálatot tartani és az igazgatóság esetleges hívására külön is lelátogatni. Ezért a bruttó haszon 2,5%-a (évi 7–800 frt) és az útiköltségek megtérítése jár neki.

11A csőfektetést végző Wittenhaus und Muttoni cég jó munkájára való hivatkozással jutalmat kér; az igazgatóság elismeri, hogy feladatukat kiválóan ellátták, de jutalmat, miután az a szerződésben nem szerepel, nem adnak.

Az alaptőke 120 000, a forgótőke 8500 és az építési költségek 98 440 forint összeggel voltak előirányozva. A költségek 5860 frt-tal meghaladták a költségvetést, ezt azonban indokoltá tette, hogy a telekár magasabb lett, 20%-al több utcai csövet fektettek le, a lakóházat alapincézték és nagyobbra építették és az építkezést télen, magasabb költséggel kellett lebonyolítani. Megjegyzendő, hogy érdemes volt a lakóház pincéjét jól szigetelve megépíteni, mert ma a KISZ klubhelyiségei és irattár találnak benne helyet. A túllépés ellenére is

egy 200 forint névértékű részvényért a részvényeseknek csak 180 forintot kellett befizetni.

4. Gáztermelés az 1867–1895. években

A termelt 7150 ezer köbláb, kerekén 200 ezer m³ gáz 42%-a közvilágításra, 49%-a magánvilágításra, 7%-a veszteségre, a többi saját használatra fogyott el. A veszteséget azzal indokolták, hogy az utcai lámpák többet fogyasztottak az égési órákból számított és számlázott mennyiségénél. A 14 hónapos első üzleti év bevétele 37 280 forint volt, a kiadások a következőképpen oszlottak meg: szén 50,1%, alátüzelés 12% karbantartás, szerszámok 7,8%, bérek 23,2%, leírás 5,7%, egyéb 1,2%. A bevétel 81,2% a gáz, 13,8%-a kocsz eladásából, 3,2%-a szerelési munkák ellenértékéből származott, 1,8% pedig anyageladásból.

A nyereségből a részvények értékének 6%-át kitevő kamatot és 4%-os osztalékot fizettek. Rendkívül kedvező eredmény, hiszen még Németországban is azért épültek a gázgyárak nagyrészt idegen tőkéből, mert az első üzemi évek ráfizetések voltak.

6. A következő két évben a magánfogyasztók száma 11, illetve 14%-kal emelkedik, a fajlagos mutatók némileg javulnak, azonban a mai átlagos értékekhez viszonyítva még mindig kedvezőtlenek. A gáz fényereje volt a fontos, égésmelegét nem mérték, valószínűleg meghaladta az 5000 kcal /m³-t, de még így is alacsony a tonnánkénti 310–320 m³-es gázkihozat (ma: 350 m³/t). A retortákat az alattuk elhelyezett rostélyon elégetett koksszal fűtötték, 1 q szén kigázosításához 32–35 kg kocszot használtak fel a ma szokásos 15–17 kg helyett. A kemencék elhasználódása nagy, a negyedik évben a retortákat újakkal kell kicserélni és új, 3 retortás kemencét kell felállítani. A nyereség ezek ellenére nem csökken és 1870-ben 6% kamat mellett már 5% osztalékot fizetnek.

Kirchner Fährndrich segítségével jól beletanult a műszaki vezetői teendőkhöz, azért az 1869. évre 200 forint renumerációt szavaznak meg neki és fizetését a következő 12 évre 1200-ról 1500 forint-ra emelik. A fűtők renumeráció címén fejenként 5 forintot kapnak. A gázszén ára helyt bányamázsként 0,88-ról 1 forintra emelkedett.

Az 1872. évben elkészül a Kaszinó (ma: Liszt Ferenc Művelődési Központ) gázvilágítási berendezése; fogyasztása igen nagy, egy 10 óra hosszát tartó bál alatt 700 m³-t tesz ki. Miután az egy napi leadás eddig is elérte a 950 m³-t, amivel szemben a napi termelés csak 1300 m³, elhatározzák még egy gáztartó építését kb. 900 m³ gáz befogadására 18 000 forint építési költséggel. A tartó Fährndrich tervei alapján saját rezsiben

1873 februárjában készül el, a kivitelezés végösszege 24 000 frt, több mint kétszerese az 1866-ban létesített 700 m³-es tartóéknak. A többletköltséget indokolják a 6 év alatt bekövetkezett áremelkedések:

	1866-ban:	1872-ben:
1000 db téglá	9,- frt	20,- frt
vaslemez	25,- frt/q	31,- frt/q
öntöttvas cső	5,75 frt/q	10,50 frt/q
kőműves napi bére	1,- frt	1,40 frt
napszámos napi bére	0,50 frt	0,70 frt

A tartó költségeit részben a részvényesek fedezik oly módon, hogy az egy részvény után az 1872. évre járó 25 frt osztalékból 20 frt-ot visszafizetnek (12 000 frt), részben az 1872. és 1873. évi bevételek terhére számolják el.

A gázvilágítási berendezés elkészítése akkoriban nagy összeget igényelt és a gáz ára is magas volt, amiért csak a lakosság legfelsőbb, vékony rétege, a nagykereskedők, nagyobb iparosok, földbirtokosok, ügyvédek, orvosok engedhették meg maguknak a gázvilágítást. A magánvilágítás fogyasztása 1870-ben is csak 50%-kal volt magasabb az utcavilágítás stagnáló fogyasztásánál. A vendéglősök és kávéfőzők 1869 májusában 23 aláírással kérvényt nyújtanak be a vállalathoz, melyben kéri a gáz magas árának leszállítását, mert az tönkremenetellel fenyegeti őket. Ha kérésüket nem teljesítik, nemcsak a lángok számát lesznek kénytelenek csökkenteni, hanem egyesek teljesen visszatérnek a petróleum, illetve gyertyavilágításra.

Az intézőbizottság a kívánságnak nem ad helyt, mert a várossal kötött szerződéstől nem hajlandó eltérni, mert nem akar precedenst teremteni és mert a részvényesek érdekét szem előtt tartja.

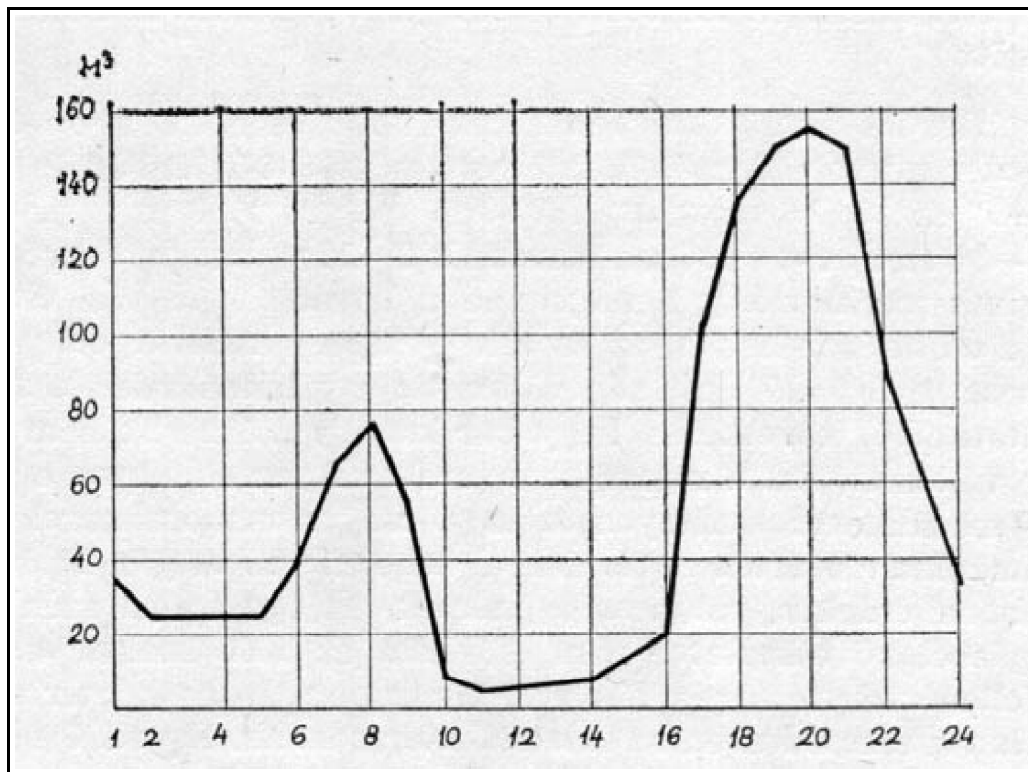
A magánfogyasztók száma az évek folyamán emelkedett: az 1868. évi 190-el szemben 1874-ben 310 volt. Ebben az évben a magánfogyasztás a közvilágításénak kerek kétszeresét tette ki, az egész gáztermelés 275 ezer m³, a szénfelhasználás 8500 q volt; egy mázsa szénből 32,5 m³ gázt és 65 kg kokszot termeltek. A koksznak 40%-át használták fel a kemence fűtésére, a csőhálózati veszteség pedig a gáztermelés 4,1%-át tette ki.

Kirchner azzal a kéréssel fordul a gázmű vezetőségéhez, hogy állását és jövőjét valamilyen formában biztosítsák. A közgyűlés az intézőbizottság javaslatára úgy határoz, hogy Kirchner 10 évi szolgálat után nyugdíjképpen jövedelmének 50, 20 év után 75, 30 év után pedig 100%-át kapja. Ha meghalna, özvegye évi 400 frt nyugdíjban részesül. A döntésnél figyelembe vették Kirchner építés alatt és azután végzett önfeláldozó és eredményes munkáját, hogy nyugalma sem ünnep és vasárnapokon, sem éjszaka nincs biztosítva, és hogy üzemzavarok alkalmával gyakran egészségét, sőt életét kockáztatja.

13Kirchner egészségét az izgalmak és a felelősség alaposan megviselték, ezért a fenti határozatot csak 6 évvel élte túl. Tehetségét és rendkívüli lelkiismeretességét bizonyítja, hogy minden műszaki képzettség nélkül vezette a gázgyárat 15 éven át úgy, hogy közben sem komolyabb üzemzavar, sem baleset nem fordult elő.

A melléktermék értékesítése és tárolása későbbben is gondot okozott, ezért újságban és falragaszokon felhívják a város lakóinak figyelmét a koksztüzelés előnyeire és a kátrány használhatóságára. Egyúttal

felkérlik a fogyasztókat, hogy gázberendezésük meghibásodását haladék nélkül írásban jelentsék a gázműnél. A magánfogyasztók az első év végén a gázszerelési számlák fizetésében 8000 forint hátralékban vannak, ezért elhatározzák: aki az újabb ügyvédi felszólításra sem fizet, azt be kell perelni.

5. Óránkénti gázleadás 1874. jan. 16-án

Amint már említettük, a gázgyár történetének első harminc éve sok jelentős szempontból különbözik a későbbi évektől, így abban is, hogy a gázfogyasztás a berendezés nagy költsége és a gáz magas ára miatt a vagyonos és a jól kereső rétegek privilégiuma és ezért a fogyasztók száma e szakasz végén is alig haladja meg a négyszázat, továbbá, amint a grafikon mutatja, a gáztermelés 30 év alatt a kétszeresére sem emelkedik. A XIX. század végén jelenik meg Sopronban a villamos áram, ez már a gyengébb jövedelműek számára is elérhető.

Az utcai lámpák száma fenti időszakban igen mérsékelten emelkedett, a közvilágítás fogyasztása 1868-ban 81 300 m³ volt, a teljesnek 46%-a, 1895-ben pedig 115 800 m³, az egész felhasználásnak alig egynegyede. A magánfogyasztás az 1867. évi 86 500 m³-ről 1872-ig, tehát öt év alatt 165 000 m³-re, majdnem a kétszeresére nőtt, a következő év folyamán már csak 20%-kal, 34 ezer m³-el emelkedett. A gáz árának az 1883. évben történt leszállítása (m³-ként 20,4-ről 17 krajcárra), továbbá a gazdasági viszonyok javulása változtatott a helyzeten, mert ettől kezdve 1893-ig évenként átlag 5%-os az emelkedés. Ekkor azonban már látható volt, hogy a villamos áram világításra előnyösebb a gáznál, a fejlődés megakadt, sőt a gázleadás már csökkenésnek indult.

14A magánfogyasztóknak fogyasztás szerinti megoszlása 1875-ben: havi 470 m³ feletti mennyiséget fogyasztottak hatan (2%), 470 és 190 m³ között tizenhárman (4%), 190 és 70 m³ között huszonötven (8%),

70 és 23 m³ között hatvannégyen (20,6%), 23 és 2,3 m³ között százhuszonthárom (39,6%), és 2,3 m³-nél is kevesebbet nyolcvan (25,8%).

A nagyfogyasztók kávéházak, intézmények és közületek voltak, a városháza, kaszinó, színház és a legtöbbet elhasználó tiszti leányiskola (ma: Ruhagyár). Ezekhez csatlakozott 1876-ban Körmöczy Albinus bordélyháza, 1883-ban a két vasútállomás, 1895-ben az evangélikus templom 12 gázkályhával és a törvényszék 160 lánggal. A nyolcvanas években kezd elterjedni a gázmotor, 1888-ban Romwalter nyomdája havi 300, Manninger szappangyára havi 100, Schneeberger hentesüzlete és a tiszti leányiskola havi 50 és a Stark-malom havi 35 m³-t fogyasztottak; amint látszik, a motorok összes gázfogyasztása messze elmaradt a világításé mögött.

A teljes gázleadás az 1870. évben kereken 220 ezer, 1880-ban 305 ezer és 1893-ban 520 ezer m³ volt. A csőhálózati veszteség 1880-ig évi 10 és 16 ezer m³, a leadás 4,5–6%-a között mozgott, 1882-ben felugrott 30 ezer m³-re és ettől kezdve évi 34–36 ezer m³-t tett ki, a gázleadás 8–12%-át. A növekvő veszteséget mai megítélésünk szerint főleg a szigetetlen kovácsoltvas házi csatlakozások korróziója és a csőtörések helyén az azok kijavításáig kiszivárgott gáz okozhatták. A gázkihozat egész idő alatt alig változott: egy tonna szénből 290–320 m³ gázt termeltek, amiből következik, hogy bár komoly műszerük nem volt, a gáz minősége alig változott. Ezt a retortákban uralkodó, az előtétben a gázvezető csövek vízbe merülésével szabályozott és U-csöves manométerrel ellenőrzött szívás (vákuum) állandó értéken tartásával érhették el. A gáz fűtőértéke nem volt különösebben érdekes, azt nem is mérték, az egy tonna szénből termelt 300–320 m³ gázból következtetve nem csökkent az 5000 kcal/m³ alá. A város rendszeresen ellenőrizte a gáz fényerejét, ammoniák- és kéntartalmát és ez mindig megfelelt a szerződésben lefektetett előírásoknak. Egyedül a széndioxid (CO²-ként 11 krajcárral számlázza. 100 kg szénből eleinte 63–65, később 70 kg kokszot és 4,5–6 kg kátrányt termeltek. A gyenge kokszkihozat a retortákból kihúzott tüzes koksz hosszadalmas eloltásának következménye lehetett, mert az oltásának befejezéséig sok koksz elégett. A változás 1878-ban következett be, amitől kezdve permetezőberendezéssel gyorsabban hűtötték le a kokszot.

A kemencék fűtésére szolgáló síkrostélyon a termelt koksznak majdnem a felét, tehát a felhasznált szén 30–35%-át kitevő mennyiséget tüzelték el. Gyökeresen 1885-ben javult meg a helyzet, mert az akkor felállított új kemence fűtése már a vele egybeépített kokszgenerátorban termelt generátorgázzal történt. Ettől kezdve a kemence fűtésére felhasznált koksz az elgázosított szénnek eleinte 25–27, később pedig 22–23%-át tette ki, ami a mai kemencék 15–17%-os szükségletéhez viszonyítva még mindig elég magas érték.

157. A gázleadás lassú emelkedésének és a korszak tempós műszaki fejlődésének megfelelően az első 30 év folyamán a gázmű bővítése és korszerűsítése érdekében nem sok történik. Az első években a gázt kizárólag világításra használták, így a gázleadás az egyes évszakokban erősen ingadozott; például 1874-ben nyári napokon 350–400 m³ volt, télen pedig elérte ennek négy és félszeresét, az 1640 m³-t. Ennek is túlnyomó része az esti 4–5 órában fogyott el, a kemence pedig óránként csak 80–100 m³-t, öt óra alatt tehát legfeljebb 500 m³-t termelt. Ezért is bizonyult a 700 m³-es gáztartó hamar elégtelennek és kellett már 1872-ben felállítani még egy gáztartót 900 m³ űrtartalommal.

1878-ban kokszoltó berendezést, 1882-ben a kénvegyületek kivonására szolgáló tisztítómassza részére regeneráló színt, 1885-ben a már említett kokszgenerátorral egybeépített kemencét, 1887-ben pedig a gázfény mérésére fotométerkamrát szereznek be. Újabb nagyobb, 12 000 Ft-os beruházásra 1888-ban kerül sor, amikor a megnőtt fogyasztás miatt új, bővebb csövet kell fektetni a Flandorffer (ma: Táncsics Mihály), Kossuth, Rákóczi és Újteleki utcában. A kilencvenes években némileg szaporodnak a beszerzések,

1891-ben gáznomásszabályozó és koksztörőgép, 1892-ben két új 8 retortás gázkemence, 1893-ban Auer-harisnyás utcai gázlámpák, 1894-ben tűzvédelmi célra két vízvezetéki hidrász, 1896-ban pedig új, korszerű, még ma is működőképes koksztörőgép kerülnek beszerzésre, illetve felállításra. Az Auer-harisnya megsokszorozta a gázláng fényét, versenyképessé tette az akkor terjedő villamos izzólámpával úgy, hogy kellemes zöldes fénye miatt egyes, főleg műemlékekkel megtűzdelt utcák és terek megvilágítására még ma is sok városban használják. A harisnyát gyártó Welsbach cég képviselőjét Sopronban a gázgyár szerezte meg.

Az akkor használt vizes gázmérők pontosak és megbízhatók voltak, újrathitelesítésük sokszor 10–15 év múlva sem volt szükséges. Forgódobjuk nem rozsdásodó, főleg ónból álló, kompozíciónak nevezett fémötvözetből készült és az ónozott vaslemezből álló ház is tartósnak bizonyult. A vizes mérők rendszeres, 8–10 évenkénti hitelesítését csak 1892-ben vezették be.

A világításra eladott gáz ára köbméterre átszámítva 20 krajcár volt 16 éven át egészen 1883-ig, amikor 17 krajcárra csökkent. Ebben az évben 2800 forint-tal kevesebb volt a gázgyár haszna, de a következő évben a fogyasztás már annyira nő, hogy a tiszta jövedelem megközelíti az 1882. évi és tovább sem csökken, habár 1887-ben a gáz árát m³-ként 16 krajcárra, a motoros fogyasztását pedig 16-ról 14 krajcárra redukálják.

A részvényesek ugyancsak meg lehettek elégedve az anyagi eredményekkel, hiszen a gázgyár a részvények után az első 3 évben 10%, a következő 9 évben 12% osztalékot fizetett, vagyis minden 200,- forint-os részvény után 24 forint-ot. Az osztalék 1879-ben 13,5%, 1880–82-ig 15% volt. A gázár leszállítása miatt 1883-tól 1890-ig 12,5%-ot tett ki az osztalék, 91-től kezdve azonban ismét 15%, ami azért érdekes, mert ugyanabban az évben a gázgyártás költségének több mint a felét kitevő szénár 10%-al emelkedett.

Emellett az igazgatóság a bruttó jövedelemből jelentős összegeket tartalékol különböző alapokra, így a részvénytársaság 1893-ban már 101 810 forint összegű amortizációs alappal, 60 000 forint-os tartalékalappal és majdnem 30 000 forint-os nyugdíjalappal rendelkezik. Az alapok nemcsak a félretett összegekből származtak, hiszen pl. az amortizációs alapot évenként az alaptőkének csak 2%-ával, 2400 forint-tal dotálták, hanem a vásárolt értékpapírok értéknövekedéséből és az utánuk járó osztalékból is. Az ügyes gazdálkodás következtében az amortizációs [16](#)alap 1895-ben elérte az alaptőke összegét, 120 000 forint-ot, ezért ebben az évben visszafizetnek a tulajdonosoknak minden részvény után 190 forint-ot és a részvényeket lepecsételik 10 forint-os értékre. Persze a 15% osztalék ezután is a régi névérték után jár, tehát részvényenként 30 forint marad.

Szerencsésen választott az igazgatóság, amikor a gázmű terveinek elkészítésével, az építés irányításával, majd húsz éven át az üzem rendszeres ellenőrzésével Fährndrichet, a bécsi gázmű mérnökét, később igazgatóját és a mödlingi gázmű vezérigazgatóját bízta meg. Szerződése értelmében Fährndrich évenként legalább négyszer tartozott a gázgyárat a helyszínen ellenőrizni, az üzemeltetésre a műszaki vezetőt és a fűtőket kioktatni, bővítésre és beszerzésre tanácsot adni. Működésére jellemzőek az 1887. augusztusi látogatása után tett javaslatai:

1. A kemencét az általa megadott változtatásokkal kell átépíteni;
2. a kemencét kátrány helyett koksszal kell fűteni;
3. a drága és helyigényes Mohr-hűtő helyett lemezes mosó (*Plattenscrubber*) állítandó fel;
4. az üzemi gázmérő túl van terhelve, ezért nagy gázleadás idején ki kell nyitni a kerülővezeték, a jövő évben pedig nagyobb üzemi mérőt kell felállítani;

5. a gázzívót és a meghajtásra szolgáló gőzgépet ki kell tisztítani és rendszeresen üzemben kell tartani, a hozzá szükséges és Fährndrich által beszerzendő fordulatszabályozót üzembe kell helyezni;
6. a gáztartók és a nyomásszabályozók közötti vezeték cseréjére nincs szükség, mert csak 3 mm vízszlop nagyságú nyomásesést okoz;
7. a gázműből induló csővezetékek túl vannak terhelve, ezért egyes utcákban nem elegendő a gáznyomás. A gáztartókra rakott téglákkal meg kell növelni a gáznyomást és a jövő évben a túlterhelt vezetéseket nagyobb méretű csővel kell kicserélni;
8. a tél folyamán a város különböző pontjain többször meg kell mérni a gáznyomást;
9. Romwalter gázmotorja a Várkerületi vezetékben nyomásingadozást okoz, ezért nyomásszabályozót kell eléje szerelni;
10. a gázmérőket ellenőrizni kell és azt, amelyik csökkenő fogyasztást mutat, újra kell hitelesíteni;
11. a 15 évnél régebbi csatlakozásokat a város különböző pontjain meg kell vizsgálni és a rossz talajban fekvő, rozsdásodó csöveket ki kell cserélni;
12. a javasolt 5,5 méter magas mosó alsó részét ammóniákvízzel, felső részét tiszta vízzel kell permetezni.

Bőséges és mai szemmel nézve is ésszerű, hasznos program, de az akkori üzemvezető, Wulsten, túl soknak is találta. Fährndrich a jelentéssel együtt közölte az igazgatósággal visszalépését, mert úgy látja, hogy működése Wulstennek nem kellemes. Az igazgatóság azonban más véleményen volt és kérésére Fährndrich továbbra is vállalta az ellenőrzést, az általa tett javaslatok végrehajtása pedig már október vége előtt megtörtént. A szakértő és a műszaki vezető közötti ellentét okozta feszült légkör megszüntetése érdekében 1893 végén, amikor Fährndrich szerződése lejárt, az igazgatóság nem hosszabította meg, hanem úgy határozott, hogy szükség esetén fordulnak majd csak Fährndrichhez szaktanácsért.

Kirchner Guidó, a gázgyár első műszaki és adminisztratív vezetője jól betanult hivatásába, úgy hogy az igazgatóság több ízben is kifejezte elismerését és részesítette jutalomban sikeres és önfeláldozó munkájáért. Saját magát nem kímélő lelkiismeretessége és az izgalmak azonban aláásták egészségét és fiatalon, kiskorú gyermekeket hagyva hátra 1881-ben meghalt. Kirchner érdemeit az igazgatóság azzal ismerte el, hogy özvegyének évi 400 forint nyugdíjat, a gyerekeknek pedig egyenként 150 forint tanulmányi segítyt folyósított.

Utódjául a gázgyár vezetésével Fährndrich javaslatára a hirschburgi gázgyár addigi műszaki vezetőjét, Wulstent bízták meg, aki aztán feladatát rendesen ellátta, de az igazgatóság elismerését és dicséretét a jegyzőkönyvek tanúsága szerint már nem vívta ki olyan mértékben, mint elődje.

8. A XIX. század második felében szokásban volt jövedelmek és fizetések összehasonlítására a következő adatok adnak lehetőséget.

Az üzemvezető Kirchner Guidó fizetése kezdetben évi 1000 forint volt, ez fokozatosan emelkedett, 1880-ban elérte a 2000 forintot.

Ehhez ingyen lakás és évi 2–500 forint renumeráció járult. A könyvelő évi jövedelme 1867-ben 600 forint volt, ez 1893-ig 1000 forint-ra emelkedett. A gázfűtők fizetése évenként 420, az éjjeliőröké 300, a lámpagyújtóké és

pénzbeszedőké 240, a segéd munkásoké mindössze 150–200 frt-ot tett ki.

Az igazgatóság tagjai évenként 100 frt, 1895-től 200 frt tantiémben részesültek. A munkásokkal szemben sokkal szűkmarkúbbak voltak az igazgatóság tagjai, jutalmat nekik 1869-ben adtak először, fejenként 5 frt-ot. A betegsegélyező alapba az indulás után 26 évvel, 1892-ben jelentették be a munkásokat, az alapnak járó díjat az e célra létesített 3270 frt összegű munkástámogató alap kamataiból fedezték, ami azután a 30 évnél régebben a gázgyárban dolgozó munkások támogatására is szolgált.

A technikai fejlődés 1893-ban kezdi jobban éreztetni hatását a gázgyárban. Az Auer-harisnya, amely a gázlámpák fényét megsokszorozta és a gázvilágítás versenyképességét fél évszázadon át biztosította, ekkor jelent meg Sopronban. A gázfűző, gáztűzhely és gázkályha annyira tökéletesedtek, áruk annyira csökkent, hogy kezdenek szélesebb körben elterjedni és Sopronban ebben az évben 21 db kerül belőlük felállításra. Szükség is van ezekre, mert a villamos világítás, ami olcsóbb, jobb és biztonságosabb a gázvilágításnál, erősen terjed és veszélyezteti a gázgyár létét. A következő évben, 1894-ben a Ganz és Társa cég közli, hogy hajlandó a gázgyárral karöltve Sopronban villanytelepet létesíteni és az ehhez szükséges koncessziót megszerezni. Az igazgatóság körlevelet intéz mind a 16 magyarországi gázgyárhoz és a kapott válaszok alapján korainak minősítve a kérést, nem fogadja el a Ganz-cég ajánlkozását. Hogy valamit tegyenek, 770 lámpára, közte a Várkerületen 13 utcai lámpára Auer-harisnyás égőt szerelnek. A villanyvilágítás fölényét bizonyítja, hogy a korcsolyapályát 5 db ív- és 10 izzólámpával tervezik megvilágítani, ehhez a szükséges villamosáramot 6 lóerős gázmotorral hajtott egyenáramú generátorban előállítani. A terv csak azért nem valósul meg akkor, mert a pálya melletti gázvezeték szűk a motorhoz szükséges gáz szállítására, a vezeték cseréje pedig túl költséges lenne. (Vö. Schneider Lipót: A Soproni Korcsolyázó Egylet 1872–1951. SSz. 1978, 19.) Ezekben a döntésekben erősen érződik Flandorffer hiánya, utódja Töppler Károly szűkebb látókörű, amellet beteges is, és a vezetés mindjobban átcsúszik az új alelnök, Schladerer Alfréd kezébe. Az 1845-ben Ausztriában született Schladerer 1871-ben bukkan fel Sopronban és 1874-ben már az Építési és Földhitel Bank (*Bau- und Bodenkreditbank*) vezérigazgatója. A bank 5% kamatot és 8–10% osztalékot fizetett, aminek fedezetül az eleinte szerencsés értékpapír-vásárlás és tőzsdespekuláció szolgált. A bank látszólag eredményes irányítása és a biztos fellépés 18olyan tekintélyt szereztek Schladerernek, hogy 1893-ban a gázgyár igazgatóságának alelnökévé választották. Volt eset, hogy 17 részvényes bízta rá képviselőtét a közgyűlésen és ezért szavazáskor az ő állásfoglalása döntött.

A múlt században élt soproni polgárok gondolkodásmódjáról, szociális érzékük fejletlenségéről némi képet alkothatunk magunknak a gázgyár működésének első harminc éve alatti igazgatósági ülések jegyzőkönyvei alapján. A pénzügyi intézkedések elárulják, hogy az igazgatóság tagjai között sok az önálló gazdálkodáshoz szokott kereskedő, nagyiparos, iparos. Már az első években megalkotják a tartalékalapot, hogy üzemzavar vagy egyéb okból felmerült szükségletek gyors kielégítésének ne legyen akadálya. Az alap céljára évenként 1240,- frt-ot tartalékolnak. Miután a gázgyár idővel a város tulajdonába megy át, a részvények értékének visszafizetésére 1875-ben amortizációs alapot létesítenek, melyre évenként 2500 forintot tesznek félre. Hogy a megszavazott nyugdíjak ne terheljék az évi költségvetést, ugyancsak 1875-ben nyugdíjalapot is hoznak létre évi 2680 forint dotációval.

Az alapokra tartalékolt összegeket a Soproni Takarékpénztárba fizetik be 5%-os kamat fejében. Miután a Takarékpénztár 1884-ben a kamatot 4%-ra szállítja le, kiveszik a betétet, értékpapírokat vásárolnak, melyeket szintén a Takarékbán deponálnak. Az alapokat ezután nem a takarékbetétért fizetett kamat, hanem a részvények után járó jóval magasabb osztalék és a részvények értéknövekedése is gyarapítja úgy, hogy 1895-ben az amortizációs alap elérte a részvények összes értékét és ezért ebben az évben a

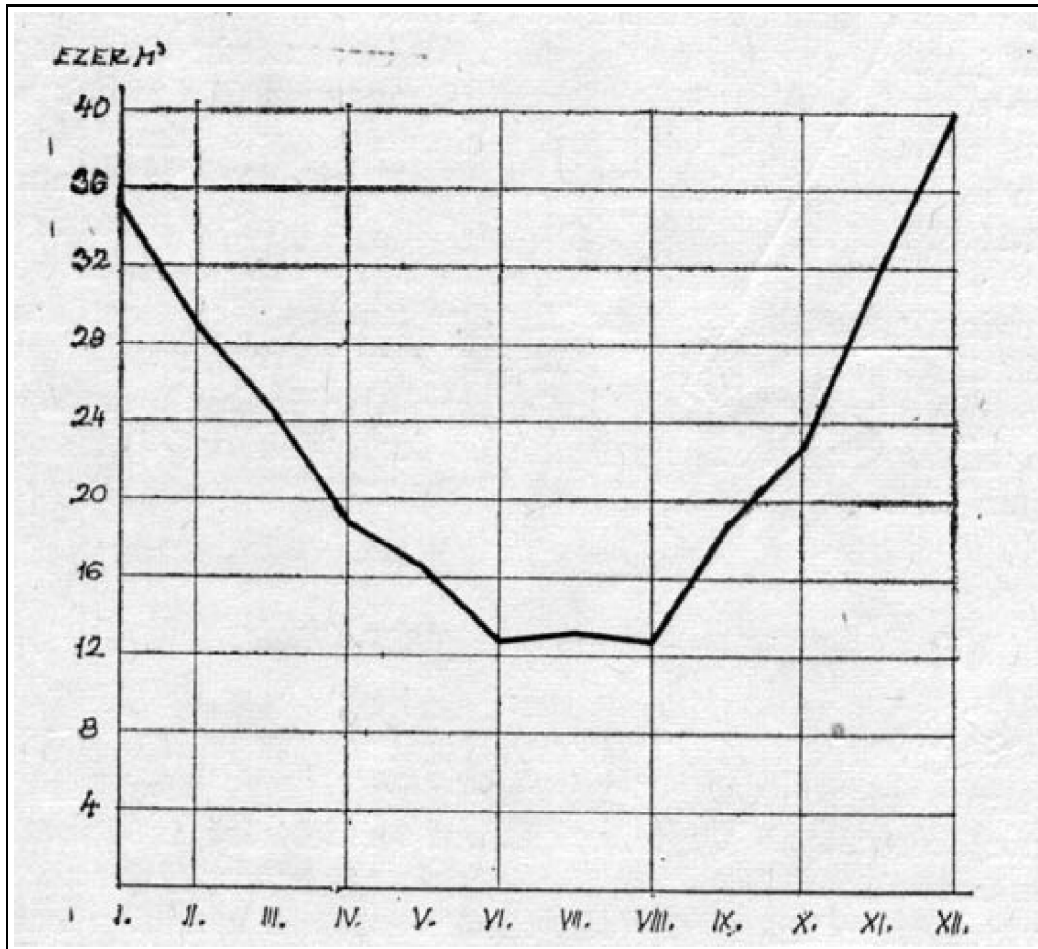
tulajdonosok visszakapták részvényük értékének 95%-át.

Főleg a jótékony célra rendezett hangversenyek, bálók rendezői gyakran kérik a világitásra elhasznált gáz árának csökkentését, az igazgatóság azonban óvakodik precedens teremtésétől és inkább segélyt szavaz meg. Támogatják 1875-ben és 1878-ban az ipari továbbképző iskolát, 1884-ben az Orsolyita rend iskolaépítését, a Zeneegyesület hangversenyeit és az Irodalmi kör által rendezett magyar nyelvű előadóesteket.

A munkások akkor nyugdíjra nem számíthattak és csak ritkán részesültek valamilyen segélyben. 1873-ban egy beteg fűtőnek folyósították a fizetését 3 hónapig, haláláig. 1877-ben 8 régi munkás kapott kabátot vagy helyette, ha úgy kívánta, csizmát, 1878-ban pedig a katonai szolgálatra behívottak családtagjainak támogatására 300 forintot szavaztak meg. Az öreg és beteg munkások rendszeres támogatásának jelei csak 1891-ben mutatkoznak, és akkor is igen szerény keretek között. 3 ezer frt összeggel segélyalapot létesítenek öreg munkások részére, 1892-ben bejelentik a munkásokat a Betegsegélyező Alapba azzal, hogy a járulékot fenti alapból fedezik, 1893-ban kidolgozzák a munkássegélyegyesület alapszabályait. Úgy tűnik, hogy az egész csak arra volt jó, hogy az igazgatóság lelkiismeretét elaltassa. 1874-ben megbocsátónak mutatkoznak egyik pénzbeszedővel szemben, aki 460 forintot sikkasztott. Kötelezik fenti összeg megtérítésére, és továbbra is alkalmazzák, de csak a gázmérők leolvasására, kisebb fizetéssel.

Az igazgatósági tagok egy része tagja volt a város törvényhatósági bizottságának is, aminek része lehetett abban, hogy eleinte teljes volt a harmónia a gázgyár és a város között. Csak 1877-ben szólítja fel a gázgyár a várost, hogy az alapszerződésnek megfelelően szereltesse gázlámpákat a városháza és városmajor azon helyiségeibe is, amelyekre addig nem került sor és térítse meg az Erzsébet (ma: Köztársaság) utcai lámpák szerelési költségét. A város eleget tesz a felhívásnak.

191880-ban kezd a város, valószínűleg egyik tisztviselőjének túlbuzgósága következtében minden kákán csomót keresni. Felhívja a gázgyárat hogy a Deák téri csőfektetést és lámpaszerelést fejezze be 4 hét alatt, azok tulajdonjogát ruházza át a városra és hogy fizessen a kocszfuvarozás után vámot. E kívánságok ellenkeztek az alapszerződéssel és így a gázgyár eredményesen utasította vissza őket. 1881-ben sikerült jogilag megalapozott kifogást találni: a gáz CO₂-tartalma rendszeresen meghaladta a szerződésben kikötött 1%-os maximumot (1,8%). Habár ebből a gázfogyasztók részére a legkisebb hátrány sem származott, a város azt kívánta, hogy a túllépésért foganatosítandó szankciók elengedése ellenében a gázgyár egyezzen bele az alapszerződés következő módosításába:

6. Havonkénti gázleadás 1874-ben

1. Az utcavilágítási övezet határát tolják ki a csőhálózat végéig;
2. az utcai lámpák száma ne legyen korlátozva;
3. a fényerő egysége ne a viaszgyertya, hanem az angol normál spermacet legyen;
4. a gázgyár szolgáltatson fotométert és hozzá műszerszobát;
5. gázberendezést más iparos is szerelhessen;
6. a színház részére számlázzák a gázt közvilágítási egységáron;
7. a magánosok részére a gáz egységárát szállítsák le m³-ként 14 krajcárra.

A gázgyár ezekbe nem mehetett bele, a vita éveken át folyt, törésre vagy perre azonban bölcsen nem került sor. Végül is 1887-ben abban egyeztek meg, hogy a CO₂-re vonatkozó kikötés törlése ellenében a gázgyár leszállítja a színház fogyasztásának egységárát a közvilágítás árára. 1888-ban a város kifogásolja az utcai lámpák fényét. A gyár jogosnak találja a kifogást és annak okát, az alacsony gáznyomást néhány kilométer szűkké vált utcai cső bővebbre cserélésével még abban az évben megszünteti. 1892-ben a városi hitelesítő hivatal azt kívánja, hogy a gázgyár hitelesíttesse újra a 8 évnél régebben hitelesített 20gázmérőket, a város

azonban megelégszik azzal, ha csak a fogyasztók által megkívánt esetekben kerül sor az újratervezésre.

Az igazgatóság működésére rányomja bélyegét az elnök, Flandorffer Ignác egyénisége egészen 1891-ben bekövetkezett haláláig. Annyira szívén viselte a gázgyár sorsát, hogy 64 éves koráig, 1881-ig naponta meglátogatta és ellenőrizte az üzemet, igazgatósági ülést is csak akkor mulaszt, ha nincs Sopronban. Foglalkoztatták a gázgyáron kívül a város egyéb problémái is. Már 1876-ban javasolja a városi vízmű létesítését, 1883-ban pedig a villamos áram termelésére és elosztására vonatkozó koncesszió megszerzését, 1886-ban a Mihály kút vizének gázmotorral hajtott szivattyú segítségével való kiemelését és szétosztását javasolja az igazgatóságnak. Az igazgatóság többi tagja azonban nem lát olyan messzire mint ő. Félnék attól, hogy az új üzemek nem hoznak annyi hasznot, mint a gázgyár és azon a címen, hogy a vízmű és villamosmű létesítése nem a gázgyár feladata, leszavazzák Flandorffer javaslatait. Rövidlátásukra, mint látni fogjuk, évtizedekig rá is fizetett a város lakossága. (Flandorffer halála után fiát, Pált, alelnökké választották, ő azonban már két év múlva meghalt.) Flandorffer utóda, Töppler Károly országos hírvű természetbúvár volt ugyan, de nélkülözte elődje széles látókörét és miután egészsége is romlott, az irányítást átengedte helyettesének, Schladerer Alfrédnak. Jórészt ennek következményeképpen került aztán a gázgyártás és a villamos áramtermelés koncessziója idegen tőkés kezébe.

1981. XXXV. ÉVFOLYAM 1. SZÁM / Baumann József: A soproni gázmű története (1865–1978) / II. Második szakasz (1897–1918)

II. Második szakasz (1897–1918)

9. A villamos áram diadalútját nem lehetett megállítani. 1897 januárjában a város még visszautasítja a Ganz és Társa cég soproni képviselőinek (Wannerer, Kuntzi, Pittner) kérését, amely villamosáram termelésére és elosztására vonatkozó koncesszióra irányul. Ebben a döntésben nagy szerepet játszik a gázgyárat képviselő dr. Schwartz Miklós ügyvéd tiltakozása, aki szerint a koncesszió sértene a gázgyár érdekeit és jogait.

Február 15-én azonban a Vasvármegyei Villamosmű (*Erste Eisenburger Electricität A. G.*) elnöke, Batthyány Lajos műszaki és jogi szakértőjével felfegyverezve tárgyal a Pannóniában a gázgyárat képviselő Schladererrel és Schwartz-cal. A Villamosműnek Ikervárrott, a Rába folyón van 990 lóerős vízierőműve, amely Thury-rendszerű egyenáramú távvezeték (egy szál huzal, állandó áramerősség, változó feszültség, sorba kapcsolt fogyasztók) szolgáltat energiát szombathelynek és Sárvárnak. Sopron részére 60 km távvezeték kellene kiépíteni, áramátalakító telepet és elosztóhálózatot létesíteni, további 800 lóerős gépegységet felállítani, a duzzasztóművet bővíteni. Mindehhez 800 000 forint hitelre lenne szükség, amiből 500 000 forintot kívánnak a gázgyártól és azt, hogy olvadjon be a Vasvármegyei Villamosműbe. Az igazgatóság február 18-i ülésén a javaslatot költségesnek és kockázatosnak találja, de dr. Schwartz Miklós javaslatára úgy dönt, hogy miután a város lakossága kívánja a villamos áram bevezetését Sopronba, felvilágosítást kér a várostól arra vonatkozóan, hogy az ajánlathoz milyen feltételek mellett járul hozzá. Kiköti továbbá, hogy amennyiben a Vasvármegyei Villamosmű február 22-ig nem küldi meg az ígért gazdaságossági számításokat, a bécsi Siemens et Halske cégtől kér ajánlatot.

²¹Az események további lefolyására csak következtetni lehet, mert a legközelebbi meglévő jegyzőkönyv, egy rendkívüli közgyűlésé, egy évvel később, 1898. február 26-án kelt, amikor a részvények 94%-a már Batthyány Lajos és Géza tulajdonában van. Hiányzanak azok a jegyzőkönyvek, amelyekből kiderülne, kik és milyen érvekkel bírták rá a részvényeseket, hogy részvényeiket adják el. Azt mindenesetre tudták, ha

Batthyány ajánlatát elfogadják, a 800 000 forint értékű új részvény után egyelőre nem várhatnak akkora osztalékot, amilyent addig a gázgyár biztosított.

7. Gáztermelés az 1901–1922. években

A város álláspontja megállapítható egy ad hoc bizottság 1897. május 6-án és 29-én tartott ülésén készült jegyzőkönyvből. Az ülésen Printz Ferenc városi tanácsos kijelentette, hogy az iparosok és ipari munkások kézi munkájának megkönnyítése és a villamos világítás bevezetése érdekében Sopronnak szüksége van a villamos áramra annál inkább, minthogy sok, köztük Sopronnál kisebb magyar városban is megoldották már a villamosítást. 1894 óta hat társulás, illetve vállalat kérte a koncesszió kiadását, ezek közül négy visszalépett, illetve visszautasították. A megmaradt kettő közül Wannerer és társainak a városkapitány április 29-én megadta a telepengedélyt, a Vasvármegyei Villamossági r. t. viszont, amelynek Ikervárott van nagy erőműve, ahonnan Szombathelyt és Sárosvárt ellátja és bővítése után Sopront is el tudja látni árammal, megszerezte az előkoncessziót Sopronban villamos vasút létesítésére.

A kijelölt 6 tagú albizottság július 13., és 14., 15-én tartott ülésén derült ki a Vasvármegyei Villamossági részvénytársaság bejelentéséből, hogy a gázgyári részvényeket időközben gróf Batthyány Géza és fia, Lajos nem a részvénytársaság, hanem egy külföldi pénzcsoport megbízásából és pénzen vásárolták meg. Nem elég tehát, hogy a gázgyár kicsúszott a soproni polgárok kezéből, hanem ráadásul külföldiek tulajdonába ment át, akiknek a Vasvármegyei Villamos R. t. [22](#)a villamos vasút előkoncesszióját és a villamosítás

előmunkálatait is átengedte. Gróf Batthyány Géza és Töppler Károly, az igazgatóság elnöke, levélben bejelentik, hogy a gáz és a villamos áram szolgáltatásának koncesszióját Batthyány nevére javasolják kiadatni, összekapcsolva a gázgyári alapszerződés módosításával.

Ezekért a döntésekért és a részvények eladásáért a rendelkezésre álló adatok tanúsága szerint a felelősség elsősorban a soproni lakosok szinte korlátlan bizalmát élvező Schladerer Alfrédet terheli. Kezdetről fogva ő tárgyalta Batthyányval, a beteg Töppler helyett és ő elnökölt az igazgatósági és a közgyűléseken és az új részvénytársaság őt választja alelnöknek, e megbízásért évenként a régi szerény 200 forint helyett 3000 koronával honorálják. Tőzsdespekulációi ebben az időben nem végződnek már olyan szerencsésen, mint régebben és hogy bankja a magas kamatot és osztalékot kifizethesse, szüksége volt újabb betétekre. Batthyány a 200 ftr névértékű részvényért (amiből 190 ftr már visszatért) 600 forintot fizetett és így nem lehetett nehéz a részvényeseket rábírní az eladásra. Jórészüik nyilván sietett a vételárat a legtöbb kamatot fizető bankban elhelyezni. Vesztükre, mert a bank 1901 októberében megbukott és a betétek szinte teljesen elvesztek.

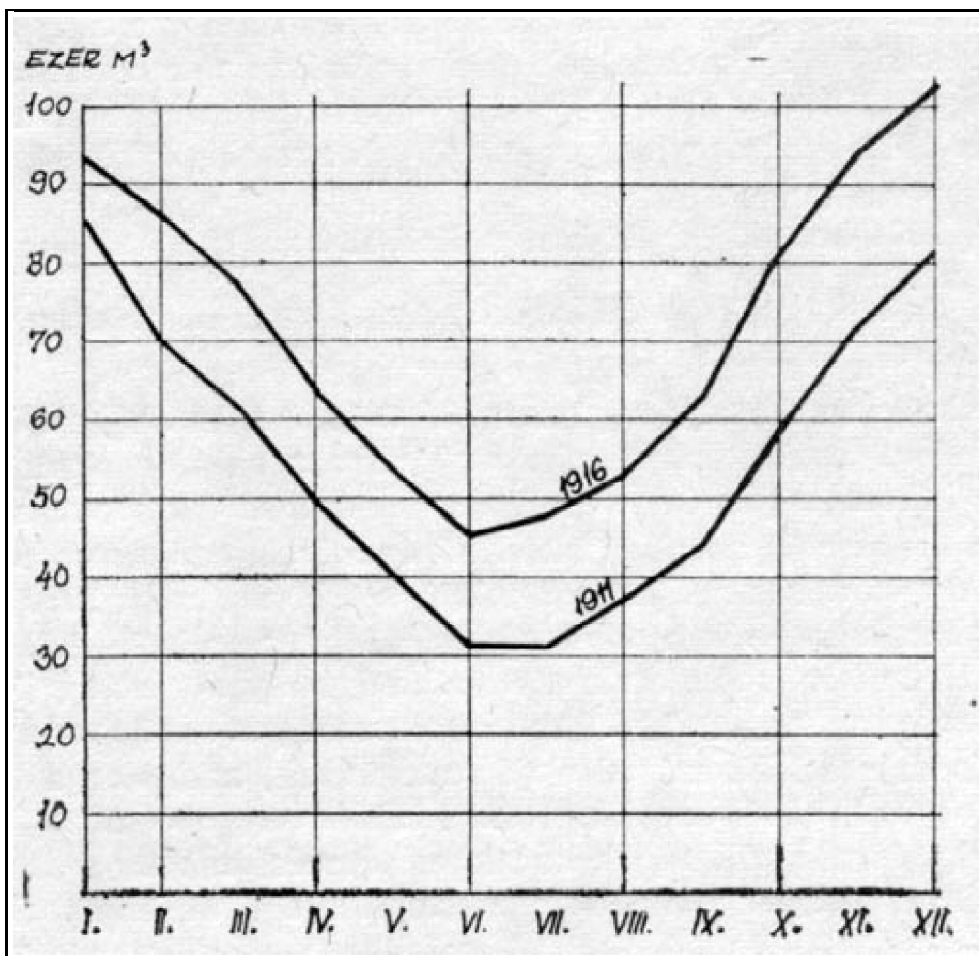
Az 1898. február 26-i közgyűlés jegyzőkönyve szerint a 600 részvényből 566 Batthyány Géza és Lajos birtokában van és csak tíz soproni polgár rendelkezik egy-egy részvénnel. Bejelentik, hogy a város a villamos áram kizárólagos eladására vonatkozó koncesszió kiadását ahhoz kötötte, hogy a gázgyár és a villamosmü közös vállalkozás legyen és a gázgyári alapszerződés ennek megfelelően módosítassék. A pótszerződést a várossal közösen alakított bizottság kidolgozta, Vater József miniszteri szakértő felülvizsgálta és a belügyminiszter bizonyos változtatásokkal már jóvá is hagyta.

A pótszerződésben a várossal kötött szerződést meghosszabították 10 évvel, így 1940 helyett 1950-ben megy át a vállalat a város tulajdonába. Ennek ellenében a városi adók alóli mentesség 1918-ban megszűnik, a vállalat bruttó bevételének az 1918. évtől 1/2%-át, 1921. évtől 1%-át és 1941-től 5%-át befizeti a város pénztárába. A társaság köteles a világítási körzeten belül a meglévő 350-en felül díjmentesen további 100 db utcai lámpát felállítani, ami lehet villamosizzó is. A közvilágítási gáz ára 5,55, az 1922. évtől 2,77 krajcár/m³, a magánvilágításé 16, az 1900. évtől 15 kr/m³. Ez az ár az évi leadás minden 250 000 m³-es emelkedése esetén 0,5 kr/m³-rel csökken egészen 12 kr/m³-ig. A város által fogyasztott gáz fenténél 10%-al, a főzésre, fűtésre és motorhajtásra elhasznált gáz pedig 20%-al olcsóbb lesz. Az utcai lámpákat Auer-égőkkel kell felszerelni, és utánuk darabonként évi 8 ftr fenntartási díjat fizet a város.

A társulat alapszabályainak módosítása kiterjed a villamos áram termelésére és szétosztására is, címét Soproni Világítási és Erőátviteli Részvénytársulatra változtatja, az alaptőkét kiegészíti max. 3 millió ftr értékű, adómentesen 4,5%-kal kamatozó és 30 éven belül készpénzben visszatérítendő elsőbbségi kötelezvénnel. A közgyűléseken csak a részvénytulajdonosok szavazhatnak és vehetnek a választásokon részt: minden részvény tulajdonjoga egy szavazatra jogosít. Az igazgatóság 6–14 tagból áll, tagjait 3 évre választják.⁶⁶

²³A közgyűlés, miután a döntés a két Batthyány birtokában van, a bejelentéseket természetesen változtatás nélkül jóváhagyja. Ettől kezdve a város energiaellátása idegen tőkések kezében van, akik intézkedéseikben a haszon növelését tartják szem előtt és nem sokat törődnek a város lakóinak érdekeivel.

Az 1901. június 24-én tartott közgyűlésen Schladerer alelnök bejelenti, hogy Batthyány Lajos, aki három éven át a társaság elnöke volt, lemond erről a tisztségről és igazgatósági tagságáról is. A közgyűlésen képviselt részvények közül 200 db már a „Société anonyme d'éclairage de Clausenbourg et Extension”, 10 db Schladerer, 35 db soproni és budapesti polgárok, a többi pedig belga állampolgárok tulajdonában van.

8. Havonkénti gázleadás 1911-ben és 1916-ban

Az újra választott igazgatóság tagjai közül 6 belga állampolgár, 3 pedig budapesti lakos, a soproni üzem igazgatója W. van Rietschoten, neve után ítélve szintén belga.

A közgyűlést követő igazgatósági ülésen elnökké Schladerert, alelnökké Leon de Somzée-t választják, múlt évi tevékenységükért Schladerernek 3000, az igazgatóság tagjainak fejenként 600 és a felügyelőbizottság tagjainak 400 korona tiszteletdíjat szavaznak meg. Schladerer nem sokáig örülhetett a megtisztelő megbízásnak és a tiszteletdíjnak, mert ugyanazon év október 18-án megbukott a Bau- und Bodenkreditbank és Schladerer a soproni erdőben agyonlőtte magát. Habár már előzőleg suttozták, hogy a Baubank körül nincs minden rendben, a bankbetét-tulajdonosok túlnyomó részének derült égből lesújtó villámcsapás volt a hír. A bank, amelynek főreszvényesei a Lenck és más kereskedőcsaládok, igazgatója pedig 1874-től Schladerer volt, eleinte főleg sikeres tőzsespekuláció útján szerezte meg a magas osztalék és kamat [24](#)kifizetéséhez szükséges összeget, 1895-től kezdve már csak könyvhamisításokkal tudta magát fenntartani, [77](#) amint arról már szó esett. 1901-től 1910-ig a „Compagnie de Service Urbain” nevű belga, 1910-től 1918-ig pedig a „Gesellschaft für Gasindustrie in Augsburg” és a „Dresdener Bankfiliale in Augsburg” nevű német pénzcsoport intézte a részvények birtokában a soproni villanytelep és gázmű ügyeit.

Az új részvénytársaság, a Soproni Világítási és Erőátviteli Vállalat és a város között kötött szerződés

aláírása után azonnal megkezdődött a Sopront Ikervárral összekötő villamos távvezeték és az áramátalakító állomás építése olyan ütemben, hogy már 1898 szilveszterén kigyulladtak a kaszinóban az első villanylámpák. Az olcsóbb villanyvilágítás rohamosan terjedt elsősorban a gázzal el nem látott lakásokban, később azonban kezdte kiszorítani a gázvilágítást is. Közben tovább tökéletesedtek a gáztűzhelyek és a gázfűzők, az emberek kezdtek rájönni a gázfűzés nagy előnyeire úgy, hogy 1905-ben újra megindult a gázfogyasztás növekedése és 1912-ben meg is gyorsult. A gáztermelés a következő képet mutatja:

1895-ben 518, 1904-ben 400, 1912-ben 695, 1913-ban 720, 1914-ben 800 és 1916-ban 862 ezer m³.

Ettől kezdve a háború okozta szénhiány miatt még rohamosabb lett volna az emelkedés, de a gázzsén szállítása akadozott és ezért már 1917 júliusában 8 hónapra be kellett szüntetni a gáztermelést. 1918 márciusában újra megindult az üzem, azonban ismét csak 8 hónapig érkezett szén és októberben leállt a gyár, ezúttal három teljes évre. 1921 decemberében kísérleteztek az üzembehelyezéssel, a fogyasztás azonban az előző évekének egyharmadát sem érte el: ezért és nyilván valutáris nehézségek miatt is 8 hónap után 1922 augusztus havában végleg megszüntették a szénleparlást (6. kép: az 1905–1910 közti adatok hiányoznak). Ilyen körülmények között érthető, hogy a gázlámpákkal rendelkezők is berendezkedtek az egyébként is kényelmesebb és olcsóbb villanyvilágításra.

Az áttérés már a XX. század elején megindult, amint az a téli és a nyári hónapok gázfogyasztásából megállapítható. Minél nagyobb százalékban használják a gázt világításra, a téli napok korai besötétedése miatt annál nagyobb mértékben haladja meg a téli hónapok gáztermelése a nyári hónapokét.

A korszerűsítést nem hanyagolták teljesen el az új tulajdonosok, mert 1900 körül új tisztítóberendezést (kátrányleválasztó, mosó, kéntelenítő-szekrény), gázszívót, nyomásszabályozót és koksztörőgépet szereztek be. A csőhálózat hossza azonban 20 év alatt alig nőtt (13,6-ről 14,4 km-re emelkedett).

Közben a város lakosai és vezetősége kezdtek rájönni, mennyire hátrányos, ha a közművek magánosok, különösen külföldi tőkések tulajdonában vannak. Már 1905-ben megvette a város a Vízművet aránylag könnyen, hiszen részvényei soproni polgárok tulajdonában voltak. A villanytelep és gázmű megszerzéséért 1913-ban indult meg erőteljesen a harc a város akkori fiatal polgármesterhelyettesével, dr. Schindler Andrással az élen. Ő világosan látta, hogy nemcsak az energiaellátás biztonsága miatt, hanem pénzügyi szempontból is mennyire előnyös a városra a közművek megszerzése és igyekezett minél több borsot törni a részvényesek orra alá, hogy a részvények eladására bírja őket.

A rohamosan növekvő áramigényt a villamosmű csak úgy tudta kielégíteni, hogy a mütől a város közepén fekvő Széchenyi térig a Várkerületen át nagy 25 keresztmetszetű, súlyos légvezetéket szerelt fel rézből. E vezeték élet- és tűzvesélyességét kifogásolta a város és hiába fellebbezett a részvénytársulat, érveit a Közigazgatási Bíróság nem fogadta el. A harc döntő eredményt 1917–18-ban ért el, amikor az országos rézbizottság a hadicélokra szükséges rézvezetékek alumíniumra történő kicserélése érdekében tárgyalást kezdet a vállalattal.

A város az érvényes szerződés alapján igényt tartott a réz és alumínium árkülönbségére. A vállalat tulajdonosait az ebből származó pénzügyi nehézségek, a város részéről megismétlődő zaklatások és a szénhiány okozta gondok arra bírták, hogy 1918 végén 4 200 000 koronáért eladják a gázgyárt és a villamosmű részvényeit Sopron városának. A város a vételárat 50 év alatt letörlesztendő kölcsönből fedezte, 1924-ben pedig a kölcsön egész összegét visszafizette devalválódott papírkoronával és így majdnem ingyen jutott a két mű birtokába.⁸⁽⁸⁾ Igaz, hogy az egyenáramú áramfejlesztő gépek és elosztó hálózat már nem voltak képesek a város növekvő szükségletét fedezni. Amint a háború utáni lassú

konzolidáció megengedte, 1926-ban váltóáramú berendezéssel kellett őket kicserélni, de a villamosmű és a gázgyár olyan jól jövedelmező vállalkozások voltak, hogy a város fejlődését sok éven át jelentősen elősegítették és szociális célú folyósításokat tettek lehetővé.

1981. XXXV. ÉVFOLYAM 1. SZÁM / Baumann József: A soproni gázmű története (1865–1978) / III–IV. Harmadik szakasz (1918–1929) és negyedik szakasz (1929–1950)

III–IV. Harmadik szakasz (1918–1929) és negyedik szakasz (1929–1950)

10. A részvénytársaság igazgatója 1918-ban Koch József volt, akit a város átvett a részvénytársaságtól és 1927-beli nyugdíjaztatásáig ő töltötte be ezt a pozíciót. Koch fiatal korában katonatiszt volt, reprezentatív megjelenésével és határozott fellépésével jól tudta a részvénytársaság érdekeit képviselni. (A Tanácsköztársaság idején a munkások Tones Ede főkönyvelővel akarták leváltatni: ez a megbízást nem vállalta, így Koch maradt).

A villamosmű átépítésének vezetésére 1926-ban a város Dravucz Antalt, a salgótarjáni bányaeerőmű mérnökét alkalmazta. Dravucz különös egyéniség volt és Koch ugyancsak meg volt lepve, mikor a villamosmű egyik ügyfelének vele baráti viszonyban álló igazgatója Dravuczról származó levelet küldött meg neki. Ebben Dravucz bejelentette, hogy a város őt bízta meg a villanytelep igazgatói teendőinek ellátásával. Koch már előbb feltámadt gyanúja felerősödve, érdeklődő leveleket küldött Dravucz korábbi munkahelyeire és a bécsi műegyetemre. A műegyetem válaszából kiderült, hogy Dravucz ott néhány évet hallgatott ugyan, de oklevelet nem szerzett, tehát a városhoz benyújtott, közjegyzőileg hitelesített oklevélmásolata hamisítvány. Egy szemtanú (Auer József) elbeszélése szerint a közel két méteres Dravucz összetett kézzel hiába könyörgött Kochnak, az nem könyörült meg rajta és a város Dravuczhoz azonnali hatállyal felmondott. A felmondás nem volt teljesen szabályos, Dravucz megnyerte az általa indított pert és a város kénytelen volt fizetését még jó ideig folyósítani.

Ezután a Ganz Villamossági Gyár soproni származású osztályvezetőjének (Obstmayer) ajánlására a gyár fiatal mérnökét, Köves Ferencet bízták meg a műszaki vezetéssel. Kövesben a nagyfokú lelkiismeretesség és szorgalom alapos tudással és széles látókörrel párosult; nagy mértékben neki köszönhető, hogy mindkét mű évtizedeken át szépen fejlődött és kifogástalanul működött. 1949-ig, a villamos és a gázmű szétválásáig ő irányította a gázművet is, az ő javaslatára épült meg a 10 üzemet és a nyugati lakótelepet gőzzel és melegvízzel ellátó, ellennyomásos gőzturbinákkal működő Hőerőmű, ő adta elő sok évig mint docens a Bányamérnöki Egyetemen a hőerőművek üzemtanát és ő írta a Bányamérnöki [26](#)Zsebkönyv hasonló című fejezetét is. Igazgató 1927-től 1939-ig a Városi Mérnöki Hivatalból odahelyezett Emmerth Géza volt, aki csak azzal szerzett érdemeket, hogy Köves javaslatait legtöbbször elfogadta.

Miután a villamosmű korszerűsítése megtörtént és az új erőmű két darab 1200 lóerős gőzturbinával hajtott generátora már 5000 voltos, háromfázisú váltóáramot termelt, sor kerülhetett a gázgyár üzembehelyezésére is.

Időközben világszerte elterjedt a gázzal való főzés, sütés és köztudomásúvá vált, hogy a gáz mennyire megkönnyíti és meggyorsítja a háziasszonyok munkáját. A város törvényhatósági bizottsága Schön Győzötől, a Fővárosi Gázmű műszaki vezérigazgatójától kért szakértői véleményt, aki azt javasolta, hogy a régi kemencéket kell új retortákkal ellátni, a gáz tisztítására és tárolására pedig megfelelnek a meglévő berendezések. A kizárólag öntöttvas csövekből álló elosztó hálózatot Beck Sándor mérnök irányítása

mellett szakaszokra bontva, levegővel nyomás alá helyezve, felkutatták a csőtöréseket és egyéb tömörtelenségeket és azokat megszüntették.

A rekonstrukcióhoz szükséges 200 ezer pengőt a jól jövedelmező villamosmű bocsátotta rendelkezésre 4%-al kamatozó hitel formájában. A helyreállítási munkák az 1928. év végén kezdődtek meg és 1929. augusztus 1-én megindult a gáztermelés 2 db 7 retortás kemencével. A kijavított, vizes mérőkkel ellátott fogyasztói berendezéseket egymás után helyezték gáznyomás alá, úgy, hogy a gáztermelés napról napra emelkedett, aug. 8-án 400, 26-án 510, szept. 19-én 800, okt. 10-én 940 és nov. 8-án 1080 m³ volt. A megelőző propaganda ügyes és eredményes voltát bizonyítja, hogy a fogyasztók száma az év végén meghaladja a nyolcszázat.⁹⁽⁹⁾

A termelt gáz felső fűtőértéke (égésmelege) 3800 kcal/m³ volt. Ezt részben úgy érték el, hogy a retortákból kikerülő nagyobb fűtőértékű gázhoz a kemencével egybeépíteti kokszzenerátorból származó szénmonoxidból, széndioxidból és nitrogénből álló kis fűtőértékű generátorgázt kevertek 5–6%-nyi mennyiségben.

A gazdasági válság azonban hamar érezteti a hatását: 1931-ben még emelkedik 9%-al a gáztermelés, 32-ben csökken 1%-al, 33-ban 7%-al és azután 1936-ig jóformán stagnál. A válság lefolyását jól mutatja az évenkénti gáztermelést feltüntető 9. kép.

A jég csak 1937-ben tört meg, akkor az előző évekhez viszonyítva ugrásszerű a növekedés, meghaladja a 11%-ot. A javuláshoz nagy mértékben hozzájárult a gázgyár által kifejtett propaganda is. A Pannónia szálló üvegházjában nagy közönség előtt megrendezett gázfőzőversenyen a Fővárosi Gázmű szakértőinek segítségével mutatták be azokat a módszereket, amelyekkel kevés gáz felhasználásával, tehát olcsón lehet a széntüzeléssel soha el nem érhető minőségű ételeket sütni és főzni. Bemutatták a különböző típusú korszerű gáztűzhelyeket, főzőket és vízmelegítőket, amelyek azután a városházán berendezett mintaraktárban kerültek elhelyezésre, ahol hetente kétszer megtekinthetők és egyúttal megrendelhetők voltak.

A propaganda kiterjedt a kocszra is, amely drágább volt a szénnél és ezért szükség volt rámutatni a szénnel szemben mutatkozó előnyeire: nagyobb fűtőérték, a füstgázok korom és kénmentessége, minőségromlás nélküli tárolhatósága, a kocsztöltőkályha könnyű kezelése.

²⁷Hogy háztartásokban jól használható legyen, a kocszot az 1912-ben beszerzett jó konstrukciójú géppel törték és szemmagyság szerint osztályozták. Kimutatják, hogy az égési levegő pontos szabályozásával a kocsz cserépkályhában is igen jó hatásfokkal eltűzelhető anélkül, hogy a hőmérséklet túl magasra emelkedne, és ezzel tönkretenné a kályhát.

A kocsz népszerűsítésébe bevonták a trafikosokat, akiknél kocszmintákat helyeztek el, akik felvilágosítást adtak a kocsz használatáról és rendeléseket vettek fel. A propagandának volt is eredménye, de csak a nagyobb jövedelmű rétegnél, mert a munkások és gazdálkodók sem a berendezés magas költségeit, sem a havi gázszámla ellenértékét nem tudták előteremteni. Hiszen egy m³ gáz ára 32 fillér volt, amennyi a szakmunkás órabérével volt egyenlő. A gáztermelés emelkedését a második világháború végéig a 10. kép mutatja.¹⁰⁽¹⁰⁾

Az 1937-ben megindult fejlődés néhány év múlva már jelezte, hogy hamarosan szükség lesz a gáztermelő berendezés bővítésére. Retortás kemencék ugyan nemcsak a magyar vidéki városokban, hanem szerte a világ kisvárosaiban, sőt még Párizsban is működtek, de a több mint 100 éves konstrukció nagy helyet, sok, nehéz és egészségtelen munkát végző kiszolgálót igényelt és hatásfoka is kedvezőtlen volt. Helyette már sok

helyen vízszintes-vagy függőleges kiskamrával ellátott kemencét állítottak fel, a vélemények a két típusról erősen megoszlottak. A szomszédos Győr ugyan az olcsóbb vízszintes kamrákat választotta, de egy külföldi tanulmányúton kiderültek a függőleges típus nagy előnyei. Ezeknél nemcsak a szén betöltése, hanem a kokszt kiürítése is gravitációval történik, a kokszt a lefelé bővülő kamrákból könnyen, a kamrafalak koptatása nélkül kihull, így a kamrák élettartama hosszú. A kemencék karbantartása nemcsak a kamrafalak kisebb igénybevétele, hanem a nagy hőfoknak kitett, gyorsan kopó koksztitológép elmaradása miatt is jóval kevesebb munkát és anyagot igényel. A függőleges kamra űrtartalma jóval nagyobb a vízszintesnél, így ritkábban kell kamrát tölteni, ami gyorsabban lezajlik és kevésbé egészségtelen, mint a vízszintes kamránál. Ezenkívül a termelt kokszt és kátrány minősége jobb, a kátrány mennyisége is nagyobb.

A szénpárló kemencék közül ma is a legjobban működő és leggazdaságosabb típus a függőleges kamrás, alkalmazását nagy gázgyárakban és koksztolóművekben csak az gátolja, hogy a kamra magasságát szilárdsági okokból nem lehet 5 méter fölé növelni, így teljesítménye korlátozott. Ezért helyette nagy üzemekben a 10–20 tonna szenet befogadó vízszintes nagykamrát alkalmazzák.

Miután az építéshez szükséges hitelt a jól működő villamosmű ismét kedvező feltételekkel rendelkezésre bocsátotta, megszületett a döntés és egy 3 kamrás kemencét 1940-ben megrendeltek a Didier Werke német cégnél. Egy régi kemence üresen álló helyére került az új, csak a kemenceházat kellett megmagasítani és miután ez a munka is időt igényelt, 1941. dec. 2-án kerülhetett üzembehelyezésére sor (11. kép). Az eredmény hamarosan jelentkezett, mert 1942-ben a gáztermelés 115 ezer m³-el, majdnem 20%-al emelkedett az előző évhez viszonyítva.

A szénlepárlás műszaki mutatói az új kemencénél lényegesen jobbak voltak, amit világosan mutatnak az 1941. augusztus és az 1944. november havi alábbi eredmények:

	28 1941. VIII. hó	1944. XI. hó
gázkihozat	316	368 m ³ /t szén
koksztkihozat	740	780 kg/t szén
kátránykihozat	50	70 kg/t szén
aláfűtés	193	172 kg kokszt/t szén

A függőleges kiskamrás kemencének nemcsak a hatásfoka volt sokkal jobb, hanem a termékek minősége is. A négy méter magas szénozlop súlyának következtében a kokszt darabnagysága és szilárdsága nőtt, a kátrány több értékes könnyűolajat, viszont kevesebb koksztport tartalmazott, így hígabb, könnyebben kezelhető, feldolgozható és értékesíthető volt.

Az egyenként kb. 850 kg szenet befogadó kamrák fala a samottnál jóval keményebb szilika idomtéglaiból készült, kopásuk minimális volt, élettartamuk elérte a 7–8 évet. Ennek következtében a nagyobb beszerzési ár a fenntartási költség csökkenésével néhány év alatt megtért.

A kemence belépítmény hosszú életéhez nagy mértékben hozzájárult Fűrnhstahl István gázfűtő. Az építést és szerelést irányító német művezetők féltékenyen őrizték a kemencék kezelésének, karbantartásának és javításának szakmai fogásait, mert a javítás és felújítás vállalatuknak jelentős hasznot hozott. Szerencsére a Sopronban működő művezetőnek igen ízlett az itteni vörösbort és könnyű volt esténként elcsalni a buschenschankokba. Becsített állapotban beszédes lett, Fűrnhstahl józanul maradván kicsalta belőle minden

tudását és azt mint fűtő, később mint kemencemester évtizedeken át hasznosította.

A Didier Werke a kemencéhez csak a tűzálló téglákat szállította, a vasalkatrészeket, töltő és ürítő csilléket, felvonót és szivattyúkat a Győri Vagon és Gépgyárnál és más magyar gyáraknál rendelték meg.

A háborús termelés megnövelte az ipar szénfogyasztását, ezért a háztartások tüzelőanyag felhasználását már az 1942. évben korlátozták. Az iparügyi miniszter rendeletére a háztartások 1943 januárjától nem fogyaszthattak több gázt, mint az előző év hasonló időszakában. A nagyfogyasztók által elhasznált gáz mennyiségének megállapítását a miniszter a gázművekre bízta. A soproni gázgyár körlevélben kérte fel fogyasztóit a takarékosagra és ennek 17 módját sorolta fel. Ezek között ajánlotta, hogy először gyűjtsük meg a gyufát és csak ezután nyissuk a gázcsapot, a mosogató vizet télen a kályhán melegítsük, ne fürödjünk naponta és ne nyakig érő vízben. A rendeletnek és a jótanácsoknak nem sok eredménye volt, a fogyasztás a háború végéig már csak a tüzelőanyag beszerzési nehézségei miatt is rohamosan emelkedett (12., 13. kép).

A szén jó kigázosítása legalább 9 órát igényelt, így egy nap $3 \times 850 \times 24 / 9 = 6800$ kg szenet lehetett lepárolni és miután egy tonna szénből kb. 370 m^3 gáz keletkezett, naponta legfeljebb $6,8 \times 370 = 2516 \text{ m}^3$ lehetett a gáztermelés. Az egy napi leadás már 1943 végén több ízben meghaladta ezt a mennyiséget, ezért a kiállási idő 9 óra alá csökkentésével és erősebb szívással kellett a gáztermelést növelni. Ez rontotta a hatásfokot, igénybevette a kemencét és az előírt alá csökkentette a gáz fűtőértékét. Még egy, ezúttal négy kamrás kemencét kellett rendelni, aminek szállítását és falazását 1944 második felében kezdte meg a Didier Werke. A Vagon és Gépgyár is akadozva bár, de elkezdte a vasalkatrészek szállítását, ez azonban megszakadt, amikor a gyárat pusztító bombatámadás érte. A háború vihara elérte Sopront is; már az 1944. dec. 6-i bombázás súlyos [29](#)károkat okozott a csőhálózatban. A támadás alatt és után csökkentették a gáznyomást, hogy az eltört csövekből kevesebb gáz ömöljön ki. A bombatölcsérek mellett azonnal felásták és lezárták az épen maradt csövet úgy, hogy már másnap normálisan megkezdődhetett a gázszállítás.

Amíg lehetőség volt rá, a gyár nagy tartalékokat gyűjtött sziléziai gázszénből és amikor az is elfogyott, pécsi és komlói szén felhasználására került sor. Igaz, hogy a gáz égésmelege m^3 -ként 3100–3200 kalóriára csökkent és a megnőtt kéntartalom miatt a konyhákban szúrós szag terjengett, de azon szerencsések, akik rendelkeztek gáztűzhellyel, a gázfőzés előnyeiben egy-két rövid megszakítással a legnehezebb időkben is részesülhettek. Lehetővé tette ezt az a körülmény is hogy a gázgyárat nem érte találat és a bombázás idején hősieken a munkahely melletti acélfülkében töltő gázfűtők sem sérültek meg.

A nagynémet propaganda gyakran hivatkozik Sopronra, mint a magyarországi németység egyik fő bázisára. A valóságot azonban a villamos és gázmű példája híven ábrázolja. A két üzem raktárosa, Schottner Lajos, már megalakulásakor tagja lett a Volksbundnak és nagy ambícióval igyekezett a német származású és anyanyelvű munkásokat rábeszélni a belépésre. Fáradozása azonban hiábavalónak bizonyult, mert legfeljebb egy-kettő akadt, aki hallgatott szavára. Schottnernek tevékenységéért a hajszála sem görbült meg, mert 1945-ben kitelepült Németországba. A század elején Németországból Sopronba került gázmester fiát, Last Vilmost azonban megszedítette a propaganda és belépett az SS-be. A háború végén orosz fogságba került, onnan szabadulva Németországba, ahol aránylag fiatalon meghalt.

A felszabadító csapatok 1945. április 1-én érték el Sopront. Az ezt megelőző sűrű bombázás olyan sok helyen sértette meg a csőhálózatot, hogy a gáztermelést március 31-én éjfélkor meg kellett szüntetni. A szovjet légiereő szerencsére az elkerülhetetlen bombázást is az amerikaiaknál kevésbé veszélyesen, kisebb bombákkal hajtotta végre, így a javítási munkák három nap alatt elkészültek és a gázszolgáltatás április

4-én újra megindulhatott. A következő napon meghaladja a leadás a 2000 m³-t, ami az előző időszak 3000 m-es termeléséhez viszonyítva már azért is jelentős, mert március végén a kelet felől ide menekültek javarésze elhagyta a várost.

Habár Sopron városát három súlyos és több kisebb légitámadás érte, a gázgyár tűrhetően vészelté át a nehéz idöket; miután termelőberendezéseit nem érte találat, a súlyosabban sérült gázvezetékek pedig ki voltak iktatva, a termelés ápr. 4-től kezdve zavartalanul folytatható. Mindamellet a megsérült csöveket újakkal kellett pótolni, a rombadőlt házák csatlakozásait le kellett választani a csőhálózatról, mert ezek állandó veszélyt jelentettek. A találatok közelében még sok fel nem derített csőtörés rejtőzött, amelyeken állandóan szivárgott a gáz. Így nem csoda, hogy az előző időkben 8–11% között mozgó hálózati veszteség 1945-ben 16%-ra emelkedett.

Szerencsére a gázszivárgások környékén fekvő sérült házák lakatlanok voltak, így sem gázmérgezés, sem robbanás nem történt, csak az anyagi eszközöket és a munkaerőt kötötték le a helyreállítási munkák.

Az üzembehelyezéstől a háború végéig terjedő idő alatti fejlődésre a gáztermelésen kívül a csőhálózat hossza és a gázfogyasztók száma is jellemző. Ez a következő képet mutatja:

30év:	csőhálózat hossza: km	fogyasztók száma:
1930	18	900
1935	22,8	1100
1940	24,1	1590
1944	25,3	1850
1945	23,8	1415

A fogyasztók száma 1945-ben a zsidó lakosság elhurcolása, a nyugatra távozás és a gázzal ellátott házák egy részének lebombázása következtében erősen csökken.

1945-ig a gáz ára m³-ként, 32, illetve 28 fillér volt, amennyit egy segédmunkás egy órai munkájáért ritkán kapott (ma a segédmunkás egy órai keresetért 18 m³ gázt fogyaszthat). A gázvezeték beszerelése és a tűzhely beszerzése is nagyon költséges volt, így nem csoda, hogy a fogyasztók száma 14 év alatt csak kétszeresére nőtt és akkor sem érte el a háztartások egyhatodát.

Az 1929. évi üzembehelyezéskor a régi vizes gázmérők kerültek felszerelésre, sokszor a kapualjakban vagy pincékben. Télen, ha a pinceablak betört, szétfagyott, azonkívül két-három havonként vízzel fel kellett tölteni. Előnyük volt viszont, hogy rendkívül pontosak voltak még tíz-tizenöt évi megszakítatlan üzem után is. Miután a vizes mérők háza idővel korrózió miatt kilyukadt, veszélyes gázömlést okozva, újak beszerzése pedig az importból származó önt tartalmazó ötvözetből (kompozíció) készült dob miatt nehézségekkel járt és költséges volt, a vizes mérőt fokozatosan kiszorította a sokkal olcsóbb száraz gázmérő. Ezek eleinte tolatyús, később szelepes vezérléssel készültek és tiszta gáz mérésénél hosszú ideig hibátlanul működtek. A meghibásodott mérők javítását egy szakmunkás maradéktalanul el tudta végezni és ugyancsak egy fő végezte a gázfogyasztó készülékek karbantartási munkáját.

A gázfogyasztás 1951-ig kb. 40 utcai lámpáinak kivételével szinte teljes egészében háztartások sütése-főzése és melegvíz készítése céljára szolgált. Ezért a téli napok gázleadása alig 10%-al haladta meg a nyári napokét és napközben az óránkénti leadás reggel 6-tól este 8–9 óráig nem mutatott erős ingadozást.

A gáztartó rendeltetése az volt, hogy az éjjel termelt gázt tárolja és nap közben egyenletesen leadja. Így az 1800 és 700 m³ befogadására alkalmas két gáztartó feladatát jól ellátta és csak ritkán előforduló üzemzavarok okoztak gondot. A legnagyobb napi leadás 1951 végén is alig haladta meg a 3000 m³-t.

A szénellátás a háború utolsó hónapjában kezdett akadozni és akkor a külföldi gázszenet komlói, majd pécsi szénrel kellett pótolni. Különösen a pécsi daraszén lepárlása okozott sok gondot, mivel: a porszén a kamrában összetömörödött, ezért a kigázosítás 9 óra helyett 13–14 órát vett igénybe és a kemence teljesítménye ezzel arányosan csökkent; a nagy tömörség miatt erős szívást kellett alkalmazni, aminek következtében az égésmeleg m³-ként 3800-tól 3100–3200 kalóriára csökkent; a szén nagy kéntartalmának egy részét a tisztítómassza nem tudta lekötöni, az a gázban maradt, elégéskor kénsavgózzé változott, így a gáztűzhelyek füstgázai szúrós szagúak voltak és korrodálták a konyha berendezéseit; a friss szénből termelt kokszt olyan nagyszemű és szilárd volt, hogy a koksztörőgép nem boldogult vele, de még nagy kalapáccsal is alig lehetett szétverni, ezért nehéz volt értékesíteni; a kokszt a kamrákból nem hullt ki, nehéz és veszélyes munkával kellett levérni, miközben a kamra fala megsérült; a bányászok sokszor néhány hete kitermelt szenet küldött, aminek gáztartalma erősen csökkent, koksza nem sült össze és poralakban került ki a kamrákból. Így aztán a gyár sokszor igen gyatra gázt szolgáltatott, a háziasszonyok azonban ennek is nagyon örültek, mert segítségével fa, illetve szén hiányában is tudtak főzni.

A felszabadulás után a soproni gázgyár, mivel találatot nem kapott, sokkal jobb helyzetben volt a györinél, melyet a szomszédos Vagon- és Gépgyár-nak szánt bombák szinte teljesen elpusztítottak. Az 1945 utáni éveket még így is igénybe vették a csőhálózat bombasérüléseinek javítása és a Didier Werke által 1944-ben megkezdett 4 kamrás kemence építésének befejezése. A gázgyár ezt a munkát saját rezsisben végezte olyan sikeresen, hogy a kemence 1946 végén üzembe kerülhetett.

1981. XXXV. ÉVFOLYAM 1. SZÁM / Baumann József: A soproni gázmű története (1865–1978) / IV. Az ötödik szakasz (1950–1978)

IV. Az ötödik szakasz (1950–1978)

11. 1949. január 1-én a villamosművet államosították, a gázgyár pedig a város tulajdonában maradt. A gázgyár 1929. évi újraindításához a villamosmű nyújtott hitelt, a javításokat a villamosmű emberei végezték, közös volt a fuvarozás, a raktár és az adminisztráció. A könyvelés a közös költségeket nem választotta el és azt a látszatot keltette, hogy a gázgyár a villamosmű kegyelemkenyerén él. A szétválasztás után már az első hónapokban kiderült, hogy a gázmű jól megáll a saját lábán és évről évre jelentős nyereséget produkál. Szétváláskor a gyár létszáma 39 fő volt és ez a következő években is alig változott. A két üzem annyira összeépült, hogy teljes szétválasztásukról egyelőre szó sem lehetett, viszonyuk azonban kifogástalan maradt. Mindegyikük számára előnyösek voltak a közös jóléti intézmények, portás- és éjjeliőrszolgálat, irodaépület. Egymás bajain igyekeztek segíteni és ennek főleg a gázgyár látta előnyeit, amely a szétválasztásnál sok szempontból a rövidebbet húzta.

A kapcsolat idővel mindjobban lazult, főleg amikor a villamosmű szétvált erőműre és szolgáltató vállalatra, és az erőmű 1959-ben kiköltözött az akkor elkészült Hőszolgáltató Erőműbe. A régi erőműnek csak a kazánjai működtek 1975-ig.

Az Északdunántúli Áramszolgáltató Vállalat soproni üzemének irodái, raktárai és garázsa ma is a

gázgyárral közös telephelyen működnek, szétválásuk most van folyamatban.

Az 50-es évek elején az életszínvonal emelkedésének hatása a gázgyár fejlődésében is megmutatkozik. A keresetek nőnek, a szolgáltatások és közöttük az alacsonyan megállapított gázár változatlan marad, így mind szélesebb rétegek számára válik lehetővé a gázfogyasztás előnyeinek élvezése. Sopronban, ahol főleg a nőket foglalkoztató ruhagyár, sok textilgyár és iskola van, különösen rohamos a fejlődés. A kettős kereset megkönnyíti a berendezés költségeinek előteremtését, de a második műszak szükségessé is teszi a gázhasználat időmegtakarítását. 1949-től a háztartási fogyasztók száma évenként először 100, majd 200 és hamarosan 400 körüli fővel növekedik. Szaporodnak az üzemi nagykonyhák, amelyek működéséhez szinte nélkülözhetetlen a gáz. A gáztermelést, a hálózati ³²veszteséget, a legnagyobb óránkénti fogyasztást és a fogyasztók létszámának alakulását az 1945–1960. években a 13–14. sz. képek tüntetik fel.

A gáztermelés az 1952–1955 években növekszik a fogyasztók létszámának emelkedését is meghaladó gyors ütemben, mert ekkor alakulnak, ill. rendezkednek be gáztüzelésre az éttermek és az üzemi nagykonyhák. A gázvesztesség mennyisége a csőhálózat hosszának, a fogyasztók és a gázmérők számának emelkedése következtében nő, a leadott gázhoz viszonyított aránya azonban az 1950. évi 11%-ról 1959-re 8%-ra csökken.

A csőhálózat megterhelése is erősen növekszik, hiszen a legnagyobb óránkénti gázfogyasztás 1949-ben 450 m³, 1960-ban pedig meghaladja az 1500 m³-t. A csőhálózati veszteségeknek általában kisebb része származik a hibás helyen elillant gázból, nagyobb részét a gázmérők meghibásodása, ill. a gáznak a csövekben és mérőkben történő lehűléséből származó összehúzódása okozza.

Már az 1952. év elején látszott, hogy néhány éven belül szükség lesz új gázkemencére. Importról nem lehetett szó, ellenben szerencsére a Győri Gázmű a soproniak rendelkezésére bocsátotta a nemrég épített hat, egyenként 1600 kg szenet befogadó kamrával rendelkező függőleges kiskamrás gázkemence falazási és részletterveit, továbbá a tűzálló idomkövek és öntöttvas alkatrészek modelljeit. A kemenceház átalakításának és magasításának tervét a Soproni Tervező Iroda, a kéménytoldás tervét a 30. sz. Építőipari Tröszt készítette el, a generálkivitelezői teendőket vállalkozó hiányában a gázgyár végezte el. A kivitelezésben 15 vállalat vett részt, közöttük az akkori Soproni Gépgyár, a Vasöntöde, a Győr-Sopron megyei Állami Építőipari Vállalat és saját rezsiben a gázgyár. A Vaskohászati Kemenceépítő Váll. (VKV., ma Kohászati Gyárépítő Váll.) készítette a kemence vasvázát és falazta a kemencét kiváló minőségben, habár eső ízben végzett ilyen munkát. A költségvetés összege 1 266 000, a kivitelezés végösszege 1 609 000 Ft volt, a túllépés főleg a kemencefalazásnál és a vasalkatrészeknél jelentkezett.

A végszámlák összegének 43,3%-át a VKV, 25%-át a gázgyár saját rezsiben végzett munkája, 14,3%-át pedig az Állami Építőipari Vállalat teljesítményének értéke tette ki.

A munkák 1954 januárjában kezdődtek, a kemence felfűtésének befejezésére és az üzembehelyezésre 1955 november havában került sor (15. kép). Már három havi üzem után 25 mm mélységben kikoptak a kamrafalazat alsó téglái, aminek oka a Magyar Kerámiagyár által a szilfika idomtégglák készítéséhez használt kvarcit meg nem felelő minősége volt. Fűrnsthal kénytelen volt éveken át minden kamra falát alul naponta tűzálló habarccsal kifoltozni, hogy a kemence használható maradjon. A kemencék folytonos üzemelése következtében a gáztermelés minden órában azonos volt, ezért növekedése miatt az éjjeli órák alatti termelést (amikor a gázleadás minimális) a két gáztartó már nem volt képes befogadni. Új gáztartóra volt szükség és egy 4500 m³-es vízzárás gáztartó szállítását a győri Vagon- és Gépgyár vállalta el (16. kép).

1981. XXXV. ÉVFOLYAM 1. SZÁM / Pichler János: A Fertő-táj tudományos kutatási terve I.

**33 Pichler János: A Fertő-táj tudományos kutatási terve
I.**

1. A Fertő-táj – mint fejlesztési egység – magába foglalja a tavat és a környékén fekvő tíz községet (1. kép).

E régióban rejlő természeti és tudományos értéket a kormány is felismerte és ezért a 2051/1967. Korm. sz. határozatában megbízta a Magyar Tudományos Akadémia elnökét, hogy a Fertő különleges adottságainak kutatását és a feltárás népgazdasági hasznosításának vizsgálatát koordináló szervet hozzon létre. Az Akadémia elnöke ennek megfelelően 1968-ban megalakította az Akadémia biológiai, műszaki, orvosi, agrár, valamint a föld- és bányászati tudományok osztályának képviselőiből a „MTA Fertő-táj Bizottság”-ot.

A bizottság annak tudatában kezdte el munkáját, hogy a táj földrajzi helyzete, éghajlata, a tóvíz szikes jellege, különleges állat- és növényvilága rendkívüli tudományos és gazdasági értéket jelent, amely nemcsak Magyarország, hanem Ausztria és más országok szakembereit is érdeklő kutatási feladatokat tartalmaz. Közép-Európában már számos nemzetközi anket foglalkozott a Fertővel.

A bizottság munkatervet készített, melyet az Akadémia elnöksége és a Győr-Sopron megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága jóváhagyott. Munkásságát egyrészt tudományos kutatási, másrészt tájfejlesztési céllal irányozta elő. A működésével felmerülő költségeket a megyei tanács és a VITUKI vállalta.

A bizottság megindulásakor, 1969-ben tájékoztatót adott ki „A Fertő és környékének fejlesztése és tudományos kutatása” címen. Majd a tájegység természeti viszonyainak és gazdasági adottságainak feltárására törekedve, a soproni, Fertő vidéki, fővárosi és burgenlandi kutatók eddigi munkáinak eredményét dolgozta fel, értékelte és 1969–1973 között „Szakterületenkénti Helyzetfelmérő Tanulmányok” címen 7 kötetben nyomtatásban is megjelentette. [1\(11\)](#)

A további kutatás megkívánta, hogy a Fertő-tájjal foglalkozó irodalom a szakemberek számára ismertté váljon. Ezért a bizottság tagjai és munkatársai 1972-ben elkészítették „A Fertő-táj bibliográfiájá”-t, amely 2652 címszót tartalmazott magyar és német nyelven (vö. SSz. 1973, 377).

Felmerült a szüksége a táj monografikus leírásának. Ennek előkészítésére a szakértők 33 ágazat területén, igen alaposan „Adatgyűjtemények”-et dolgoztak ki. A mű 6 kötete 1974 és 1977 között jelent meg, és pedig, mint alapkutatás három a „Természeti adottságok” (a táj geoszférája, hidroszférája, bioszférája) című részben, három pedig „Az alkalmazott kutatások” (a táj bioszféra készleteinek hasznosítása, az állandó lakosság és a régió fejlesztése) címen (vö. SSz. 1976, 186; 1977, 92; 1980, 280).

A bizottság célul tűzte ki a vidék távlati fejlesztési terveinek megvalósításához olyan széleskörű tudományos alap megteremtését, amely lehetővé teszi e tömegturizmustól, vízszennyeződéstől, szabálytalan építkezésektől még mentes [34](#) üdülővidék mintaszerű kialakítását. Erre mutat irányt az 1970-ben közreadott,

„A Fertő-táj fejlesztésének távlatai és feltételei” című kötet.

A nyomtatásban 3000 oldalon, 17 kötetben megjelent kutatási munka birtokában a bizottság tagjai és munkatársai elkészítették „A Fertő-táj tudományos kutatási tervé”-t. A terv, a bizottság ülésein hozott határozatoknak megfelelően, két részből épült fel: a 33 szakágazat területéről beérkezett 240 kutatási témajavaslatból és a tudománycsoportokat összefoglaló tervekből és programokból. A könyv szerkesztésénél ez utóbbiakhoz csatoltuk a szakágazatok témajavaslatait és így az Akadémia tudományos osztályai szerinti beosztásban a következő 8 fejezetet alakítottuk ki:

- I. Földtudományok (geológia, hidrogeológia, geofizika, geomorfológia, éghajlat és időjárás);
- II. Biológiai tudományok (hidrobiológia, botanika, zoológia, vízkémia, eutrofizáció);
- III. Műszaki tudományok. Hidrológia és vízgazdálkodás. (Felszíni és felszín alatti vizek. Vízháztartás. Tószabályozás. Vízi építkezés. Vízyűjtőterület. vízminőségvédelem);
- IV. Orvostudományok (közegészségügy, balneoterápia, gyógyfürdők);
- V. Agrártudományok (talajtan, mező- és erdőgazdaság, ornitológia, nádtermelés, halászat);
- VI. Műszaki tudományok. Településtudomány. (Tájfejlesztés, üdülés, területrendezés, településfejlesztés, építészet, műemlékvédelem, természetvédelem, idegenforgalom);
- VII. Nyelv- és irodalmi tudományok. Néprajz;
- VIII. Gazdasági tudományok. (közgazdaság, demográfia, szociográfia).

Az anyag 1979-ben 419 lapon jelent meg, 25 szakági ábrával, 23 fényképpel. A kötetet megküldtük az Akadémia érdekelt tudományos osztályainak és az illetékes főhatóságoknak azzal a kéréssel, hogy a működési területükhöz tartozó kutatási témákat vizsgálják felül és amennyiben azokat helyesnek találják, úgy a hatáskörükbe tartozó szerveket a témák kutatásának éves, ötéves tervükbe való beillesztésére hívják fel. Ugyancsak megküldtük a könyvet e kéréssel számos kutató, tervező és egyéb tudományos intézménynek.

A következőkben a kutatási terv alapján vázoljuk a nyolc tudománycsoport szakértőinek a Fertőtájra vonatkozó megállapításait.

2. A földtudományok kutatói szerint a Fertő a kárpáti medencerendszer és az Alpok kristályos kőzetű hegységének határán, tektonikai süllyedékkerületként a miocén korban alakult ki, az É-D-i irányban húzódo regionális törésvonal mentén. Ennek K-i oldalán lesüllyedt kristályos alaphegységre 1200 m vastag miocén és pannon tengeri üledék (kavics, mészkő, márga, agyag, homok) rakódott fel, amire legfelül további 100 m negyedkori homokréteg települt. A törésvonal Ny-i oldalán már 400 m-nél vékonyabb a tengeri üledék. Itt a miocén mészkőréteg a felszínig emelkedik. Az eltérő szerkezet folytán merőben különböző hidrogeológiai viszonyok alakultak ki a vetődés két oldalán (2. kép).

A Fertővel és környékével a XVII. századtól kezdve számos kutató foglalkozott. Az eddig folytatott vizsgálatok – naggyobbrészt szétszórt egyéni kezdeményezések – rendszerezését és komplex kutatását először 1959-ben a MHT Fertő kutató tudományos bizottsága dolgozta ki. Ez a kezdeményezés sokoldalú rendszeres kutató munkává szélesedett ki, amikor 1968-ban a MTA Fertő-táj Bizottság megkezdte működését.

35Korunkban Vendel Miklós és Kisházi Péter ért el kimagasló eredményeket a Fertő medencéjét Ny-ról határoló hegység-dombság-i terület litológiai vizsgálatával. Szádeczky Kardoss Elemér a medence pliocén-pleisztocénkori süllyedésére és a folyók, elsősorban a Duna folyamatos feltöltő tevékenységére vezette vissza a táj jelenkori földtani-geomorfológiai fejlődéstörténetét. Bulla Béla azt bizonyította, hogy a pleisztocén beltavi korszakot egy nagy amplitúdójú, ún. fluviolakusztikus állapot követte.

Vizsgálataik alapján részletesen ismerjük a terület vázát alkotó kristályos alaphegység felszíni előfordulásait, a felszínre települt felsőharmadkori tengeri-beltavi üledék összetételét, elterjedését, vízföldtani tulajdonságait, vízáteresztő- és víztározó képességét (3. kép).

2. Vitorlások a Fertőn (Járai R. felvétele)

A kutatási tervben Kisházi szükségesnek tartja, hogy a Bányászati Kutató Intézet petrográfiai osztálya a Fertő-táj egységes földtani 1:25 000 méretarányú reambulációs térképének elkészítését vegye programba a felszínépítő kőzetek részletes megismerése céljából. Elvégzendő lenne a tómedence kéregszerkezetének felépítésére vonatkozó mélységi kutatás mélyfurások segítségével, a felszíni és a felszín alatti üledékrétegek összetételének feltárására. A geológiai és hidrogeológiai együttes vizsgálat alapján készült el pl. a halászcárdai és a kőhegyi kristálypala rögök korszerű felvétele 1:10 000 méretarányban. Bendefy László régi térképeken vizsgálta a tónak a változó vízállásoknak megfelelő kiterjedéseit, sőt morfológiai helyzetét. Szerinte a vízszintváltozások, valamint az azokban mutatkozó periodicitások mintegy 1500 évre

visszamenőleg követik nyomon az időjárás és csapadékviszonyokat. A táj legrégebb térképe a római korból való (Gastorius f. mappa). A XIV. századtól kezdve (Mappa Lazariana) már számos 36térkép maradt fenn a Fertőről, melyeket magyar és osztrák múzeumokban, térkép- és levéltárakban őriznek.

Boldizsár István a kutatási tervben javasolja a táj hasznosítható ásványi nyersanyagairól és közeteiről a lelőhelyek és készletek kataszterének összeállítását, továbbá mérnökgeológiai térképének elkészítését. Az előbbi a helyi építőipar nyersanyagszükségletének felmérésére, az utóbbi a település- és létesítménytervezés részére szükséges. A munka a MAFI nyugat-magyarországi területi földtani szolgálatának feladata lenne.

A felszín alatti mélyebb rétegek kutatását az MTA soproni Geodéziai és Geofizikai Kutató Intézete végzi: tellurikus vizsgálatokkal a medence aljazatának domborzatához kívánnak új adatokat nyerni, magnetellurikus mérésekkel pedig a tó D-i partvidékének földfizikai nagymélységű viszonyairól szereznek tájékozódást. Ádám Antal geoelektromos vizsgálatai a táj egyes részeinek tektonikus viszonyait derítették fel. Szükségesnek tartja a medencealjzat teljes tektonikájának feltárását. A tómedence osztrák részén az 1950-es években feltárt nagy sókoncentrációjú rétegvízemeletnek magyar területre való áttérjedését elektromos ellenállásmérésekkel vizsgálta.

A geomorfológusok (Pécsi M., Somogyi S.) kisalföldi vizsgálataik alapján kutatásokat tartanak szükségesnek a medence földtani-geomorfológiai menetének, genetikájának és kortani rögzítésének tisztázására. Összhangba kívánják hozni a szomszédos területek (Kisalföld, Hanság-medence, Ikva-völgy, Répce-síkság, Fertőmelléki dombosor, Köhidai medence) fejlődésmenetével és morfogenezisével, kiterjesztve az érintett osztrák területekre. A kutatási tervhez csatoltuk a „Fertő vízgyűjtőjének 1:50 000 méretarányú geomorfológiai térképét”, melyet Ádám László nagy felkészültséggel szerkesztett, továbbá szükségesnek tartja ebben a méretben sorozatban elkészíteni a terület reliefenergia, völgyűrűség, lejtőkategória, lejtő expozíció, talajerozió, művelésági térképeit, amelyek a vízgyűjtő tagoltságára, szintkülönbségére, a felszínfejlődésben szerepet játszó erőhatások nagyságrendjére stb. adnak adatokat.

Korim K. szerint szükséges lenne az egységes mélységi vízgazdálkodás kialakítása és tervezése, valamint a potenciális mélység, ásvány-, gyógy- és hévízkincs feltárása céljából komplex hidrogeológiai kutatás. Szappanos Z. szerint meg kell határozni a hidrogeológiai vízgyűjtő határát, a felszín alatti vízkészleteket és vízháztartási törvényszerűségeiket. Boldizsár István javasolja a tómedencei torton-szarmata rétegek hidrogeológiai kutatását, a Ny-i szegélyen fakadó savanyúvíz-források származásának felderítését.

A táj általános éghajlati és időjárás jellemzőit az OMSz szakemberei a soproni és a mosonmagyaróvári észlelő állomásokon gyűjtött hosszú sorozat (1901 és 1970 között) megfigyelései alapján határozták meg.

A 70 éves átlagban mért és értékelt adatok közül a következőket említjük meg:

- a tóra hullott csapadékátlag 606 (377–385) mm/év;
- a vízgyűjtő 20 állomásának adataiból a Thyssen féle poligonnal számított átlagcsapadék 629 (843–401) mm;
- a vízfelszíni evaporáció 782 (990–538) mm/év;
- a nádas evapotranspirációja 897 (1128–619) mm/év;
- a nyári félévben az évi csapadék 60%-a esett le;

- a téli félévben az évi csapadék 40%-a;
- a tóvíz hőmérséklete évi 101–110 napig volt 20 °C-nál melegebb;
- 37– tartós meleg időszakban elérte a 29 °C-ot;
- a tóvíz hőmérséklete néhány nap eltolódással követi a léghőmérsékletet;
- napfénytartam (1945–70 közötti átlag) a tó fölött 1850 (2173–1602) óra/év;
- nyári nap átlag 56/év;
- hőségnap átlag 10/év;
- téli nap átlag 29/év;
- szélesség (1969–74) átlag 3,7 (8,9–0,6) m/sec;
- szélirány (1969–74) átlag 29,4% NW azonos a tó hossz tengelyével.

A csapadék és a hőmérséklet adatainak feldolgozásával, kiegészítve a légmozgások fontosabb adataival Antal Emánuel olyan adattömeget állított össze, amely kielégíti más tudományágak (hidro-, bio-, balneo-, talaj-, geomorf-, erdészeti-, mezőgazdaság-, településföldrajz) legkülönbözőbb éghajlati igényeit is.

A tóra vonatkozó klimatológiai és hidrokémiai paraméterek vizsgálatára az Észak-dunántúli Vízügyi Igazgatóság (ÉVIZIG) a tó mellett Fertőrákoson, Fertőbozon, Fertőújlakon (Sarródon) az 1968/69. évben hidrometeorológiai állomást létesített, amelyeken a Központi Légekfizikai Intézet (KLFI) az összes meteorológiai elemek adatgyűjtését végezte. Ezek alapján 1971 és 1975 között évenként összefoglaló jelentést készített az ÉVIZIG és az OVH részére, mely a tó felszínéről elpárolgó víz mennyiségére, időbeli változására, a tó és a nádasállomány sugárzás- és hőháztartására, a nád fejlődésének és a meteorológiai tényezőknek a kapcsolatára, a hullámvás és a szél közötti összefüggésekre, a tó albedójára stb. vonatkoztak. Ez adatok felhasználásával értékelte az ÉVIZIG a tó havi vízmérlegének alakulását. A tóban és közvetlen fölötté csak az utóbbi időben folyik rendszeres meteorológiai észlelés. Az osztrákok 1966-ban a tó közepén Pátfalunál (ma: Podersdorf), Ruston és Althofon állítottak fel időszakos meteorológiai megfigyelő állomást. Úgy az osztrákok, mint mi a Meteorológiai Világszövetség (WMO) szabványelőírásai szerinti klíma- és csapadékmérő műszereket és mérési módszereket használjuk.

A KLFI a tó tényleges párolgását, különösen a nádas evapotranspirációját az energiaháztartás módszerével vizsgálta, sőt több empirikus számítási eljárást is alkalmazott (pl. a Mayer-képletet). Közvetlen úton mérik az „A”-típusú úszó párolgásmérővel a tó párolgási vízvesztését és kompenzációs evapotranspirométerekkel a nádas vízfogyasztását.

Antal Emánuel szerint a további kutatás célja a táj éghajlatának és időjárásának tudományos feltárása keretében a tényezők területi szerepének és nagyságrendjének részletes felmérése. Különösen tisztázandó: – a tó víztömegének és a parti sáv éghajlatának a kölcsönhatása az üdülési és a mezőgazdasági természet szemponjtájból; – a tó sugárzás-, hő- és víz háztartási rendszerének alakulása, a komplex klimatológiai kutatás; – a vízi vegetáció részaránya az összpárolgásban; – a légmozgások hatása a tóvíz mozgására (szélesség és szélirány hatása a hullámvásra és a víznyomás kialakulására); – a tófelszín csapadékbevétele; – az üdülésre és a vízisportolásra alkalmas időjárási helyzetek tartama és gyakorisága.

3. A biológusok megállapították, hogy a tó, nagyságához mérten, sekély és az ebből eredő asztatikus, az

tehát a fizikai és kémiai tényezők, valamint az ezekkel kölcsönhatásban levő élővilág térben és időben erősen változó.

A tó vize tiszta, haloványsárga színű, szagtalan (csak a zárt nádasban kénhidrogén szagú). A Pászto P. által készített vízminőségi adattár (MTA Fertőtáj Bizottság: „Adatgyűjtemény 2/a kötet; Természeti adottságok. Kiegészítés 38a „Hidroszféra és Vízgadálkodás” c. kötethez.) a tó vízkémiai viszonyaira jellemző adatokat ismertet, ilyen pl. a pH (8), a vezetőképesség 1200–1400, vízminőség szikes, azaz szódás (Na_2CO_3) tartalmú, Na-Mg kation és $\text{HCO}_3\text{-Cl-SO}_4$ aniontípusú. Az összes oldott anyag 600–1700 mg/l.

A Fertő-táj egyfelől a tó vízének és a környező talajviszonyok sajátosságainak következtében, másfelől a Kárpát medencén belüli, egyéni biográfiai helyzete folytán már nemzetközi érdeklődést váltott ki.

A 10 éves időtartamú „Nemzetközi Biológiai Program (IBP)”, majd az UNESCO „Az ember és a bioszféra (MAB)” tekintélyes osztrák szakembereket mozgósított a Fertő és a Fertőzug vizeinek kutatására. Munkájuk eredményeit Heinz Löffler akadémikus és 12 társa „Der Neusiedlersee” című német, majd újabban angol nyelvű könyvében ismertette.

Magyar részről Varga Lajos 1926 és 1963 között 33 tanulmányában vázolta fel a tó limnológiai alapképének főbb vonásait. Részmegfigyeléseket folytattak a tihanyi Biológiai Kutató Intézet munkatársai és külföldi vendégkutatói halászatbiológiai, vízkémiai, nádasökológiai és planktonkutatói eredményekkel. A nádgazdálkodásról Veszprémi B., a hínárállományok ökológiai, cönológiai viszonyairól Andrikovics S., a nádasok vízkémijáról, Donászy E., a síkvíz kémijáról Pászto P., a vízminőség adatairól Ábrahám M., a tó halairól és halászatáról Tóth J., a madárvilágáról Kárpáti L. adott értékelő összefoglalást.

Berczik Á. szerint rendszeres limnológiai kutatás lenne szükséges, mely feltárja a tó korszerű hidrobiológiai alapképét, egyúttal a magyar és az osztrák tórész kölcsönhatását. Ennek keretében elvégzendő a Fertő vízének, mint az élővilág környezetének elemzése, a vízmozgások (hullámzás, seiche, áramlások), a fényviszonyok (szín, átlátszóság, zavarosság), a hőháztartás, a kémiai jellemzők (só- és oxigénháztartás), valamint az üledék fizikai és kémiai adatainak, az üledékképződésnek vizsgálata, az élővilág közösségének strukturális és funkcionális feltárása. További fito- és zooplankton, benton, nádas- és hínárállományok vizsgálata, halbiológiai kutatások, végül az élővilág és a vízi környezet kapcsolatainak, az ökoszisztéma funkcióinak, az anyagforgalom és a produkcióbiológiai tényezők kutatása.

A tó D-i része magyar terület. Lényeges vonásokban különbözik a tó többi részétől. Vizsgálandó a tó D-i részébe ömlő Rákos patak vízének a tóra gyakorolt hatása. A patakka a tóba jutó tápsók mérése, a befolyó vizek kémiai és biológiai tisztítása (4., 5. kép).

A tó összes sótartalma alapján az oligohalin vizek csoportjába tartozik. Vízömege nagy szezonális ingadozásnak van kitéve.

A Fertő jól elkülönülő élőhelytípusai mind a litorális zónába tartoznak, amelyre jellemző, hogy a fényviszonyok a zöld növények asszimilációját mindenütt lehetővé teszik.

Az élőhelytípusok közül a „nyílt víz” alatt, a tónak a nádasok előtti, makrovegetációtól mentes vizét értjük. A gyakori erős hullámzás alkalmával a víz teljesen összekeveredik a tófenék 5–10 cm-es felső üledékrétegével. A nádasokat borító víznek igen fontos szerepe van az egész tó anyag- és energiaforgalmában. Jelentős hatással bír a nádtermés mennyiségére és minőségére. Fontos a tóiszap kémijának (só, oxigén, foszfor, nitrogén, szerves szén), továbbá – a halgazdaság érdekében – a

planktonnak és fenékfaunának vizsgálata. Másik élőhelytípus az üledék. Az euryton fajokból álló élővilág számára az üledékben döntő a szerves anyag mennyisége és minősége. Az ÉNy-i szél a nyílt víz CO₂-ben szegény vizét a nádasokba hajtja át, ahol a lebontási folyamatokban felszabaduló CO₂-vel és a bomlófélben lévő szerves anyagokkal keveredik. A D-i szelek hatására viszont ez visszakerül a nyílt vízbe, ahol a planktonszervezetek táplálékául szolgál. A nyílt vízben intenzív a vertikális anyagáramlás a víz és az üledék között. Az oxigénben dús nyílt víz megakadályozza a tartós reduktív zóna kialakulását a nádasokban. Ez az egyik oka a fertői nád kiváló minőségének. A nádas és a síkvíz között átmeneti élőhely típus a nagy kiterjedésű hínárállomány. Az egyes élőhelyeket jellegzetes anyagforgalmi kapcsolatok fűzik egymáshoz.

Hortobágyi szükségesnek tartja a tóvíz nyomelemeinek, valamint a humuszsav kutatását. A tó medencéjében levő víz és a felszín alatti vizek kapcsolatának felderítését. Donászy E. szerint a tóvíz kémizmusa a századeleje, az 1945 körüli és az 1960 óta folytatott vizsgálatok szerint egymástól igen eltér. A századforduló óta a tóvíz hígulása a legutóbbi időkig tartott, az összionkoncentráció csökkent. Ma a Fertő vízminősége sokkal kedvezőbb. Az OMMI által az 1966–68. években végzett vízkémiai vizsgálatok eredményei szerint a víz kémiai összetétele biztosítja a legjobban a szervesanyagtermelést és elbontást: az oxidáció és redukció közötti egyensúlyt.

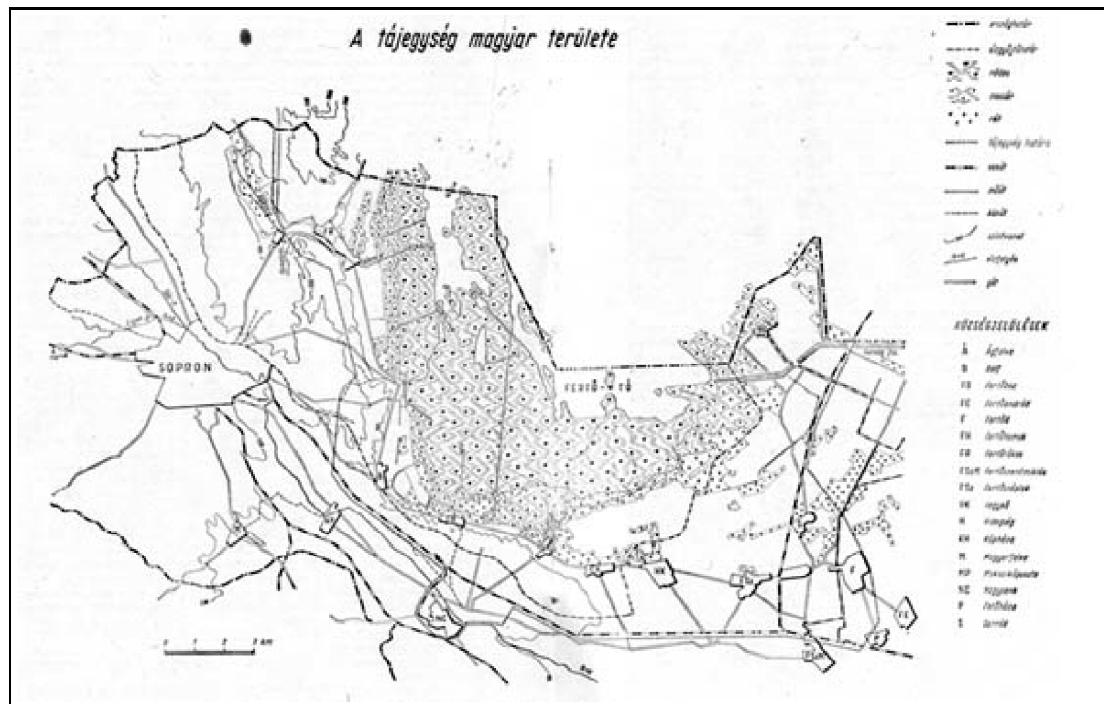
Entz B. és Pásztó P. szerint a természetes és mesterséges eutrofizálódás okainak és előrehaladási menetének szemmel tartása, valamint az ellene való védekezés lehetőségeinek megállapítása érdekében szükséges a tápsókoncentráció évszakos, regionális mérése, a klorofil *a* mérése, a fitoplankton és a makrovegetáció elsődleges termelésének vizsgálata, a perifiton szerepe a tápsók elvonásában, a N- és P-forgalom, valamint az üledék kapcsolatának figyelemmel kísérése. Igen fontos a mikroszennyező anyagok (vas, mangán, cink, higany, biocidok stb.) radiológiai vizsgálata.

Berczik Á. megállapította, hogy a Fertő és a környező vizek hidrobiológiai vizsgálatához együttműködés szükséges a vízkémia, hidrobakteriológia, fito- és zooplankton, vegetáció, gerinctelenek taxonómiaja és ökológiája, az eutrofizálódás, anyagforgalom és a sekélytavaknak megfelelő limnológiai kutatás között. A szárazföldi területek biológiai kutatása keretében talajkémiai, botanikai, fitocönológiai, talajmikrobiológiai és talajzoológiai vizsgálatok végzendők.

A biológiai kutatásnál szem előtt kell tartani, hogy a Fertő környezeti ártalmaktól ma még viszonylag megkímélt, de fejlesztés alatt álló vidék.

Állatföldrajz tekintetében a táj területileg a Pannonicum fauna körzetének a Kisalföld (Arrabonicum) és a Bécsi medence (Vindobonicum) faunajárásához tartozik. Európai-középeurópai jellegű. Berczik Á. és Andrikovics S. a MTA Fertő-táj Bizottság által kiadott „Adatgyűjtemény” III. kötetében megjelent tanulmányukban a táj gerinctelen és gerinces állatvilágának mintegy 2500 fajtát sorolják fel. A gerinctelenek közül a féregfauna alig ismert. A Mollusca fajták Varga L. kutatásai szerint a Fertő nádas-hínárosaiban, mint elsőrendű növényfogyasztók nagy jelentőségűek. Fajsámuk kevés, viszont az egyedszám nagy. Rákok, kérészek, szitakötők, bogarak számos faja él itt. Gerincesekből kételtűek, hüllők, emlősök találhatóak a vidéken.

A Fertő-táj flórája és vegetációja. A tómedence partvidékével együtt a Magyar Flóratartomány (Pannonicum) Kisalföldi flórajárásához (Arrabonicum) tartozik. DNy-on szomszédos a Praenoricum (előalpesi), ÉNy-on a Lajtaicum (lajtai) flórajárással.

40–41 A tájegység magyar területe

Csapody István és G. Wendelberger közös megállapítása szerint a tájegység a következő korszerű növényföldrajzi kistájakat foglalja magában: 1. a tó medencéje; 422. a pándorfalvi fennsík (Parndorfer Platte); 3. Fertőzug (Seewinkel); 4. északi (mosoni) Hanság; 5. déli (kapuvári) Hanság; 6. Fertő-partszegély Fertőrákostól Fertődig; 7. Fertőmelléki dombosor; 8. Fertőmeggyes (Mörbisch) – Ruszti dombosor; 9. Ruszt–Nezsider (Neusiedl am See) közötti dombosor; 10. Lajta hegység (Leithagebirge). Az 1–6. tájrész az Arrabonicum, a 7–10. a Lajtaicum flórajárásához tartozik.

A környék flóráját neves tudósok vizsgálták, mint Soó Rezső, Kárpáti Z., Zólyomi B., Boros Á., osztrák részen G. Wendelberger.

A táj növényzetéről Csapody István készített gazdag összeállítást, amelyben 1522 fertőtáji növényfajt sorol fel. Az adattár megjelent a MTA Fertő-táj Bizottság „Adatgyűjteményének” III., „Természeti adottságok. A Fertő-táj bioszférája” című kötetében 420 oldal terjedelemben.

A tó vízvegetációja. A sekélyvizű, szikes tóban a sósvízi hínárosokhoz tartozó sőtűrő növénytársulások találhatóak. A halofil jellegű nádasból 90% a vízi rencéstípus. Ehhez csatlakozik az elegyetlen nádas és a gyékényes. A tó feliszapolódásával egyidejűleg a nádas további lépcsői: a sáros, majd a sziki kákástípus. A vízi és partmenti növénytársulások egymásra következését Kárpáti I. sémában szemléltette, amelyet G. Wendelberger kiegészített az édes- és sósvízi szukcessiót tükröző alakokkal.

A tó és a partmenti növényzet cönológiai értékelése Csapody István szerint teljes. A hínártársulásokat a Balatonnál alaposan, a Fertőnél még alig dolgozták fel. Sürgős részletkutatások szükségesek cönológiai, synökológiai téren.

A kutatási tervben Csapody István a következő botanikai témák vizsgálatát javasolja: – a táj virágtalan és

virágos flórájának taxonomiai és florisztikai feltárását; – az iszapréteg algatársulásainak, a tó vízínövénytársulásainak, a partszegélyen a szikések fitocönológiai feldolgozását a rét- és a legelőgazdálkodás érdekében; – a fitoplankton, a lebegő vízi szervezetek (hínártársulások), a vízi vegetáció produktíósbiológiai kutatását; – a cönológiai és a rendszertani florisztikai vízivegetáció és a partmenti növényzet fitomasszaprodukció továbbá a nádasállomány transzpirációjának vizsgálatát, amelyek a nád zöld súlyának és az abszolút szárazsúly meghatározására szolgálnak.

(Folytatjuk)

1981. XXXV. ÉVFOLYAM 1. SZÁM / HELYTÖRTÉNETÍRÁSUNK IDŐSZERŰ KÉRDÉSEI

43 HELYTÖRTÉNETÍRÁSUNK IDŐSZERŰ KÉRDÉSEI

1981. XXXV. ÉVFOLYAM 1. SZÁM / HELYTÖRTÉNETÍRÁSUNK IDŐSZERŰ KÉRDÉSEI / Szabó Jenő: A háború és a felszabadulás krónikájához

Szabó Jenő: A háború és a felszabadulás krónikájához

1. Sopron első bombázása. Dr. Németh Alajosnak Sopron súlyos napjairól szóló cikksorozata bennem, aki annak az időnek egy részét Sopronban magam is átéltem, számtalan többé-kevésbé jelentős esemény emlékét idézte fel. Sajnos akkor nem írtam le őket, az emlékezet pedig felejt és csalóka. A felidéző előtt a részletek nagyon sokszor elhalványulnak, nem pontosak, néha össze is keverednek.

Az akkori idők egyik jelentős eseménye volt a Weichs-ügy. 1944 decemberében történt bevonulásomig Sopron városánál teljesítettem szolgálatot, legutolsó beosztásom szerint mint polgármesteri titkár. Ha Sopron bombázásáról hallok, még ma, harmincöt év múltán is elsőnek mindig Kamenszky Árpád akkori polgármester kétségbeesett próbálkozása jut eszembe, amellyel a várost a bombázástól próbálta megmenteni. Eleve sikertelenségre ítélt kísérlet volt, de jellemző az akkori időkre.

Negyvennégy utolsó hónapjaiban Sopron valósággal gyűjtőhelye lett a háborús menekülteknek. A „nyugatra települők” nagy része Sopronban rekedt meg, s ha a város lakosságát a polgármester akkor az őslakosság többszörösének adta meg, abban nemcsak az a szándék játszott közre, hogy a város számára minél nagyobb élelemellátást biztosítson, hanem a tényleges valóság is. A lakáshivatal előtt, amely már régen nem lakásokat utalt ki, hanem elhelyezést, férőhelyet vagy ágyat, napról-napra hosszú sorban álltak a menekültek, köztük nem egyszer országos hírességek, mint Fedák Sári, a régi idők primadonnája, Aknay Vilma; vagy Kiss Ferenc, a nyilas idők sztárszínésze. A Sopronba áttelepülni kívánó országos szervek, intézmények eleinte még a városi igazgatástól kérték elhelyezésük biztosítását, mint például a kolozsvári hadtest, amely többségében családotul menekült Sopronba, s a lakáshivatalban külön íróasztalnál egy főtisztje intézte ügyeit, de már a honvéd fővezérség a város tudta és megkérdezése nélkül költözött be Sopronba. Nem szólva a nyilasokról, akik egyszerűen semmibe vették a közigazgatási hatóságokat. Hogy mennyire nem törődtek vele, saját magamon tapasztaltam, 1944 decemberének egyik reggelén. Amikor

hivatali szobámba készültem benyitni, egy fiatal nővel találtam szemben magamat, aki éppen egy terjedelmes éjjeli edénnyel a kezében jött ki, a nyitott ajtón át pedig láttam, hogy az íróasztalom helyén egy tábori ágyat állítottak fel. Az történt, hogy az éjjel folyamán a hírhedt Baky László érkezett meg a családjával s mivel unta, hogy az elsötétített városban keressen magának helyet, a polgármesteri hivatalban „szállt meg”.

Részben az effajta túlkapások okozta kaotikus állapotok megszüntetésére létesült az úgynevezett Elhelyezési Kormánybiztosság, amelynek első vezetője rövid ideig Imrédy Béla, a később kivégzett miniszterelnök volt. Őt egy lompasszos tábornok követte (nevére nem emlékezem), akinek első dolga a saját „elhelyezése” volt: a polgármester szalonját foglalta le magának. A roppant udvarias, halkszavú katona mindenkit türelmesen meghallgatott, de erős a gyanúm, hogy ennél többet aztán nem is tett.

Ilyen körülmények között nem csodálható, ha a polgármestert valóságos villámcsapásként érte az értesítés, amely szerint a Balkánról visszavonuló délkeleti német hadsereg főparancsnokának, von Weichs tábornagnak a főhadiszállását Sopronba telepítik.

Kamenszky polgármester első reakciója a hírre egy felkiáltás volt: „Ez Sopron bombázását jelenti!” Emlékezem, ott állt íróasztala mellett, dolgozószobájának ablakánál s mint mindig, ha ideges volt, aprópénzét csörgette s lenézett a Fő térre (akkor: 44Szentháromság tér). A szobában együtt voltak a tanács tagjai, ki ülve, ki állva. A kijelentés után csend támadt, amolyan visszafojtott hallgatás, amikor senki sem meri kimondani gondolatát. A későbbi megbeszélés két mondata még ma is a fülemben cseng: „De mit tehetünk mi?” – volt az egyik; a másik gúnyosan hangzott: „Csakhogy mi már legfeljebb Brennbergre megnekülhetünk!”

Ez volt a helyzet. A város vezetősége mit sem tehetett: ha megtagadja az elhelyezést, akkor megkérdése nélkül veszik igénybe a szükséges helyiségeket. Brennbergbányán túl menekülni pedig már az országból való kitelepülést jelentette volna.

Ebben a helyzetben kísérelte meg Kamenszky polgármester a lehetetlent. Utasított, kerítsem elő azt a levelet, amelyben a budapesti német követség megfelelő épület kiutalását kérte, mert a fővárosból ki kell települnie. Amikor- ez a levél – napokkal azelőtt – megérkezett, a polgármester elolvasása után indulatosan dobta íróasztalára és közben valami olyant mondott: „Hát már mindenki ebbe a szerencsétlen városba akar jönni?” Mivel külön utasítást nem kaptam, a levelet a rendes postával küldtem át a lakáshivatalba elintézésre. Ezt a levelet hozatta vissza. Ezután „sürgős állami” jelzéssel a budapesti német követséget kellett hívnom, végül pedig a Lövér szálló (mai Csepel-üdülő) bérleti szerződését kerestette elő. A város tulajdonában lévő szállót akkor Horváth Imre vendéglős bérelte.

Nyilván a polgármester telefonjának következtében jelent meg két vagy három nappal később a budapesti német követség egyik kedélyes, bécsi akcentussal beszélő tanácsosa. Rögtön összeült tanácskozni a polgármesterrel. A tárgyalás csak egy ízben szakadt meg, amikor a tanácsos kijött és megkért, hogy használhassa a telefonomat, és hogy közben hagyjam magára, mert az ügy nemcsak bizalmas, hanem kényes is. A szobából kifelé menet még hallottam, amint bemondja a telefonba: „Kriegsführendes Blitzgespräch”. Valószínűleg ennek volt köszönhető, hogy igen hamar megkapta a budapesti kapcsolást, alig tizenöt-húsz perc múlva már vissza is térhettem a helyemre.

A tárgyalás eredményeként létrejött megállapodásról néhány soros feljegyzést készítettek. Szövegére csak értelemszerűen emlékezem. Az azonban bizonyosan benne volt, hogy a város kiutalja a Lövér szálló első épületét a követség részére lakás és hivatali helyiségek céljára. Egyetlen feltételhez kötötte ezt csupán: ha a

Weichs hadseregtörzset a város területén helyezik el, a megállapodás semmisnek tekintendő. Akkor ugyanis a kérdéses épületet a főhadiszállás számára kell fenntartani. Vagyis a követség csak akkor költözhet az összkomfortos üdülőszállóba, ha elintézi, hogy a Weichs-törzset máshová telepítsék. Ez volt Kamenszky polgármester kétségbeesett próbálkozása.

Ma persze jó volna tudni, hol van ez a feljegyzés. Nem valószínű, hogy a rendes polgármesteri iktatóba iktatták volna, de talán nyoma található a bizalmas polgármesteri iratok között. Az akkori idők egyik jellemző eseményét bizonyítaná.

A német követséggel folytatott alku ma már annyira hihetetlennek tűnik, hogy amikor az ötvenes években „Erzsi” című novellámban megírtam, az írást elfogadták ugyan közlésre, de megpróbálták arra rávenni, hagyjam ki belőle ezt a „túlságosan valószínűtlen” részletet. Ma már tudom, hogy ez a kifogás csak az igazság egyik fele volt. Igazában azért kellett volna kihagynom, mert pozitíven jellemezte a polgármestert, akkoriban pedig elképzelhetetlen volt, hogy egy régi időbeli polgármestert rokonszenvesen ábrázoljanak.

Történelmi tény azonban, hogy a Weichs-főhadiszállás nem települt Sopronba. Ma már tisztán látom, hogy ez korántsem a német követség közbenjárásának, hanem sokkal inkább a szovjet hadseregnek volt köszönhető. A Székesfehérvárnál indított szovjet támadás miatt a német hadvezetés kénytelen volt Weichsüket Sopron helyett oda vezényelni. Annak ellenére, hogy a Weichs-hadseregtörzs nem jött Sopronba, a város 1944. december 6-án mégis megkapta az első bombatámadást. A nyilas parlament előző napi, a városháza tanácstermében tartott ülésére volt válasz a légi akna, amely a Szent György és Új utca találkozásánál álló Berczeller házat a pincéig leborotvált. Az aknát vitathatatlanul a városházának szánták, az angolszász repülő csupán egy napot és alig harminc-negyven métert tévedett. Az utóbbit szerencsémre, mert 45pusztán az akna légnyomásának szívóhatása a városházi alagsor folyosóján így is olyan erővel csapott a falhoz, hogy elállt a lélegzetem.

2. Az első soproni bombatámadás riadójának lefújása után a polgármester azonnal kocsiba ült, hogy megsejlelje a városban keletkezett károkat. Útján elkísértem. Először a Kossuth utca felé mentünk s már az utca elején egy lóhulla, kidőlt villany- és táviróoszlopok, leszakadt huzalok jelezték a robbanások légnyomás-hatását. Egy asszony állott az úttest közepén, valahol a Stauffer-villa környékén lakhatott s a bomba szétverte lakását. A polgármester azt tudakolta tőle, van-e helye, ahol az éjszakát töltheti, de a nő, mintha nem is hallaná a hozzá intézett szavakat, egyre csak azt ismételte: „Hála istennek, hogy megmaradtunk!” Ó volt az első bombakárosult, akivel találkoztam, hogy alig két héttel később magam is az legyek.

A Kossuth utcában kaptunk értesítést arról, hogy a GYSEV-palota még mindig ég (délután három óra felé járt az idő). A polgármester azonnal oda indult. A palota egyik szárnyát érte bombatalálat és valóban még mindig égett. Az épület körül emberek – köztük tűzoltók – álltak. Úgy látszott, mintha csak tétlenül bámulnák a tüzet. Ezt hitte a polgármester is, mert hirtelen felindulásában hangosan kiabálni kezdett, micsoda disznóság van itt, azonnal hozzák elébe a felelős parancsnokot. A mérge mintha még fokozódott volna, amikor Obendorf Károly tűzoltóparancsnok előkerült. Tehetetlenséggel vádolta és azzal fenyegette meg, hogy azonnal leváltja (amihez nem volt joga), ha nem intézkedik. Obendorf összeszorított szájjal hallgatott, egyetlen szót sem szólt a védelmére, a körülöttünk állók közül valaki más mondta meg, hogy a hidránszal vagy a vízellátással van baj, azért nem tudnak oltani.

A GYSEV-székház előtti jelenetnek volt egy megrendítő részlete, amikor egy ismeretlen ember azt közölte, hogy Obendorf Károlynak a Borsmonostori (ma: Entzbruder) utcában lévő házat bombatalálat érte, pincéje

be van temetve, most ássák ki, állítólag az anyósa holtan került elő a romok alól s Obendorf eddig még haza sem tudott menni. A polgármester meghallva ezt, hirtelen elhallgatott, odalépett Obendorfhhoz, kezét fogott vele és halkán néhány szót mondott neki. Feltételezem, hogy hazaküldte felesége mentésére.

A Felsőbüki Nagy Pál utcába nem tudtunk gépkocsival behajtani. Az utcát végigbombázták, alig maradt ép háza. Ma már nem emlékezem reá, miért kellett visszafordulnunk. A romok miatt-e vagy az ott álló katonai őrszemek nem engedtek-e tovább. Az állomásról ugyanis egy sebesültekkel telt szerelvényt tolattak ki az utca végében lévő vágányrészre s a bombaszőnyeg azt is végigverte, a katonaság állítólag ezért zárta le az utcát.

Már alkonyodott, amikor a Várkerületre (ma: Lenin körút) értünk. A polgármester váratlanul megállt az úttest közepén, körülbelül ott, ahol ma az OTP-épület van s akkoriban Horváth csemegés boltja volt. Az órákon át felgyülemlett feszültség szinte hisztérikus roham formájában tört ki belőle, hangosan szitkozódni és átkozódni kezdett. Nem tudom pontosan idézni szavait, de a lényegük az volt, hogy „ezek az átkozott németek” az okai mindennek, miattuk bombázták össze a várost. A kiabálásra emberek gyűltek körénk, hiába próbáltam lecsendesíteni, annyira magánkívül volt, hogy rám sem hallgatott. Szerencsére odajött Horváth csemegés is, aki behívott bennünket a boltjába, ahol a polgármester valahogy megnyugodott.

A nyilasoknak besúghatták a történeteket, mert egy vagy két nappal ezután Kamenszky Árpádot nyilas pártszolgálatosok letartóztatták és a Széchenyi téri nyilas pártszékházba vitték. Hogy az őrizetbevétel a várkerületi kijelentések miatt történt, azt abból tudtam meg, hogy hamarosan hivatott Várpalotai Vilmos nyilas főispán és elsőre azt tudakolta, mit mondott Kamenszky a bombázás napján a Várkerületen. Azt feleltem, hogy szidta azokat, akik összebombázták a várost s egy újabb kérdésére pedig azt, hogy ez természetesen csakis az amerikaiakra volt érthető”. Úgy látszik, Horváth csemegés is hasonlóképpen tanúskodhatott (ha egyáltalán kihallgatták), mert Kamenszky Árpád rövidesen kiszabadult.

463. Sok akkori esemény csonkán, halványan maradt meg emlékezetemben. Így a koporsók ügye is. Ma már nem tudom kivel beszélt, ki kérte a segítségét, csak az a bizonyos, hogy az első bombázást követő napok egyikén (1944. december 7-én lehetett) a polgármester utasított, hogy minden más munkámat félretéve, szerezzek faanyagot koporsók készítéséhez. „Nem engedem, hogy koporsók nélkül temessenek!” – mondta. Végigtalpaltam a várost, sorra járva minden asztalost, bognárt, faesztergályost, akinél fa-, illetve deszkakészletet sejttem. Délutánra bizonyossá vált, hogy nincs elegendő faanyag a koporsókészítéshez. Utolsó reményem a városi fűrészüzem volt.

Ezt azonban hadiüzemmé nyilvánították, magánrendelésre nem dolgozhatott. Mégis megpróbáltam. A két városi erdőmérnököt, Karner Ödönt és Klausz Jenőt még az üzem irodájában találtam és elmondtam nekik, mi járatban vagyok. A két mérnök egymásra nézett, aztán azt kérdezték, tudom-e hogy az üzem kiemelt hadicikket, munícióládát gyárt. Tudtam, persze. „Ha kitudódik, hogy a fát másra használtuk fel, haditörvényszék elé kerülünk” – mondta az egyikük. Aztán halkán hozzátette: „De miért kellene kitudódnia?”

Az anyagot megkaptam.

4. *A felszabadulás előtti négy nap történetéből.* Vagy másfél évtizeddel ezelőtt megbízást kaptam, hogy írjak Sopron felszabadulásáról. Magam a felszabaduláskor nem voltam a városban, ezért szemtanúk visszaemlékezéseiből, egykori feljegyzésekből, újságcikkekből gyűjtöttem össze az anyagot és „Sopron négy napja” címmel dolgoztam fel, ügyelve arra, hogy a munkába csak olyan részletek kerüljenek bele,

amelyeket tanúk vagy okmányok hitelesítenek.

Ma úgy látom, hogy a gyűjtött anyagnak több olyan részlete van, amely érdekesen és jellemzően egészíti ki dr. Németh Alajos feljegyzéseit, sőt dr. Takáts Kálmán, az első soproni Nemzeti Bizottság elnöke¹⁽¹²⁾ visszaemlékezésének egy részlete éppen reá vonatkozik: „A halottak személyazonosságának megállapításánál és elföldelésüknel emberfeletti munkát végzett Lakits Frigyes és Avar Samu. De meg kell említenünk dr. Németh Alajos káplánt is, aki a halottak személyi tárgyait magához vette, jegyzékbe foglalta és a lehetőség szerint hozzátartozóikhoz eljuttatta, függetlenül attól, milyen vallásúak voltak.”

Azok közül, akiknek visszaemlékezéseit feljegyeztem, többen időközben meghaltak. Nem él már dr. Csatkai Endre, dr. Takáts Kálmán, dr. Márai Lajos, Bónis Antal. Emlékezéseik ezért különös értéket kapnak.

Dávidházi István ezredes visszaemlékezéséből: „Nagycsütörtökön (1945. március 29.) Csornán jártam és itt találkoztam egy német tábornokkal, aki a nyugat felé hömpölygő menekülők tömegét próbálta feltartóztatni. Engem meglátva, magához hívott és így szólt: »Ezredes úr, megbízom önt a Győr és Sopron közötti védelmi vonal megszervezésével.« A feladat teljesítése számomra azért is látszott kilátástalannak, mert nem lévén csapatbeosztásom, nem rendelkeztem egyetlen honvéddel sem. Illetve eggyel mégis, Müller János honvéddel (civilben zongorahangoló volt Sopronban), aki gépkocsimat vezette. Úgy éreztem, hogy Müller Hanzival kettesben nehezen oldjuk meg azt a feladatot, amibe a Wehrmachtnek is beletörött a foga.

Mindezt azonban hiába adtam a tudtára, a tábornok nem ismert nehézségeket: »Nem számít! Gyűjtse össze a csapatukat kereső, vagy attól elkóborolt katonákat, aztán az erdészeket, mezőőröket, rendőröket!« A parancs annyira naiv és lehetetlen volt, hogy nem is próbáltam tovább érvelni, hanem azt tettem, amit a józan ész parancsolt: hallgattam és nem csináltam semmit.”

Dr. Takáts Kálmán ugyanerről a napról: „1945. március 29-én délelőtt hazafelé tartottam és a Széchenyi-tér 5. számú ház elé érkezve megálltam a járda szélén, mert felkeltette a figyelmemet az ott nyitott ajtókkal álló, nagyon elegáns, fekete személyautó, teteje telerakva leszíjazott, töméntelen sok, világossárga, elegáns útibőrönddel. ⁴⁷Érdeklődve vettem szemügyre a soffőrt is, aki viszont bundájában, merev vigyázzállásban figyelte a ház kapuját. Ekkor onnan hirtelen, sietős léptekkel kirohant, nekem ütközött, majd az ütközést észre sem véve – arcán a félelem szemmel látható sápadtságával – beugrott az autóba – Imrédy miniszter. Az autó pedig felbúgva elrohant vele a Rákóczi utca irányába – nyugatra.”

5. Dávidházi István ezredes: Sem a nevére, sem az arcára nem emlékezem annak az embernek, aki meghívott a nagyszombat (márc. 31.) délelőttjén a vármegyeházán tartandó ülésre, ahol »Sopron sorsáról fognak tárgyalni«. Közölte azt is, hogy az ülés szigorúan titkos, a helyiséget, amelyben lezajlik, elsötétítik, hogy a résztvevők ne ismerhessék fel egymást s állásfoglalásuk miatt később ne essék bántódásuk. Akkoriban a soproni katonai állomásparancsnokságon teljesítettem szolgálatot, valószínűleg ezért is hívtak. El is mentem, mert érdekelt, mit fognak ott határozni.”

„Már nem emlékezem pontosan, a vármegyeházának melyik helyisége volt, de teljesen elsötétítették, tapogatózva kellett helyet keresnem. Az ülés javában folyt; valaki éppen arról beszélt, hogy a szovjet csapatok elé küldöttséget kell meneszteni, mire többen is közbekiáltották: »Alakítsuk meg!« s, hogy a küldöttségbe a szociáldemokratákat meg kommunistákat is be kell venni. »De hogyan léphetünk velük összeköttetésbe?« – kérdezte valaki. A helyiség valamelyik részéből egy hang válaszolt: »A Magyar Kommunista Párt megbízottja jelen van!« Úgy emlékezem, mintha pár pillanatig csend lett volna, hogy aztán annál többen szólaljanak meg egyszerre. Több felszólaló azt javasolta, hogy a tűztoronyra ki kell tüzni a fehér zászlót. Egy hang azt ajánlotta, hogy a város kulcsait – régi szokás szerint – vigyék ki a

szovjet csapatok elébe.”

„Úgy láttam a vitából, hogy a résztvevők egyáltalán nincsenek tisztában a város helyzetével. Jómagam korábban az állomásparancsnokság gépkocsiján végigjártam a város környékét s megállapítottam, hogy létszámra nem nagy SS-egységek a város több pontján védelemre rendezkedtek be. Ha a magyar állomásparancsnokság el is tudná érni, hogy csapataink ne fejtsenek ki ellenállást, a német csapatoknak nem adhatunk utasítást, azok – bármit határoztunk is – tüzelni fognak. A küldöttségezésnek meg éppen semmi értelme. Naiv és gyermekes azt hinni, hogy a szovjet csapatok majd úgy jönnek, hogy elől lovagol egy tábornok, aki fogadja a város küldöttségét és átveszi a város kulcsait. A valóság az, hogy mielőtt a küldöttség elérné a szovjet egységeket a németek legéppuskáznák. Ugyancsak veszélyes és kétélű dolog a fehér zászló kitűzése, mert ha a zászló ellenére is van ellenállás, a szovjet csapatok ezt törbecsalásnak minősíthetik és a hadijog alapján megtorolhatják. Mindezt elmondtam felszólalásomban. Utána már nem sokáig vitáztak és a gyűlés, anélkül, hogy valamilyen konkrét határozatot hozott volna, széteszlott.”

Bónis Antal visszaemlékezése: „Az a sötétben megtartott gyűlés nagyszombat délelőttjén a vármegye házában zajlott le, mindenféleképp beszéltünk, többek között arról is, hogy küldöttséget menesztenek a szovjet csapatok elé. Több felszólaló javasolta, hogy a küldöttségbe vegyék be Shwoy Lajos székesfehérvári és Mindszenty (Pehm) József veszprémi püspököt (a későbbi hercegprímást), akik állítólag az Irgalmas Nővérek zárdájának óvóhelyén tartózkodtak. Amikor a gyűlésnek vége lett, láttam, hogy a résztvevők között sok városi és vármegyei tisztviselő volt, de egy csomó olyan ember is, akikkel még sohasem találkoztam. Többen megpróbáltak arra rábeszélni, hogy menjek velük ki Ausztriába, néhányan közülök rögtön indultak is onnan.”

Dávidházi István: „A német csapatok Győr felől, tehát a Győri út irányából várták a támadást, védelmi elhelyezkedésük is ennek megfelelő volt. A szovjet csapatok azonban nem ebből az irányból jöttek, hanem a Tómalom felé kerülve, a Virágvölgyön át, elvágva a Bécs felé vezető utakat, tehát a város környékén maradt német csapatok visszavonulásának lehetőségét. Az ellenállás tehát teljesen értelmetlen volt. Végző fázisa a jelenlegi Bizományi Áruház környékén zajlott le. Egy csoport német katona ott foglalt állást gépfegyverrel és várta a támadást a Lenin körút felől. A szovjet katonák azonban a Lackner utcán át jöttek és mire a németek észbe kaptak, már le is küzdötték őket.”

486. Dávidházi István: „Húsvét vasárnap (ápr. 1.) hajnalban azzal keltettek fel, hogy azonnal menjek a városházára. Ott már szovjet katonákat találtam és Romanov ezredes²⁽¹³⁾ kinevezett magyar városparancsnoknak. Ezt a tisztelet tizennégy napig töltöttem be, persze főképpen csak adminisztratív teendőket láttam el. Listába foglaltuk a magyar katonákat, gondoskodtunk az itteni kórházakban hátrahagyott magyar sebesültekről és a lakosság kéréseit közvetítettük a szovjet városparancsnoknak.”

1981. XXXV. ÉVFOLYAM 1. SZÁM / KISEBB KÖZLEMÉNYEK

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

1981. XXXV. ÉVFOLYAM 1. SZÁM / KISEBB KÖZLEMÉNYEK / Fogarassy László: Hamelin

tábornok egy titkos jelentés tükrében

Fogarassy László: Hamelin tábornok egy titkos jelentés tükrében

Jules Camille Hamelin tábornok a húszas évek kezdetén parancsnoka volt a francia katonai misszióknak Budapesten, majd Sopron sorsdöntő hónapjaiban az ottani antanttábornoki misszió tagja. Párizsban levő iratanyagát még nem tárták fel, memoárjainak sem találtam nyomára. Ugyancsak nem sikerült még kiderítenem, milyen rokonságban volt Fernand Alphonse Hamelin admirálissal, akinek a nevét ismerjük a krími háború történetéből; utána III. Napóleon egyik kormányában tengerészeti miniszter is volt. Valószínű azonban, hogy katonacsaládból származhatott. Osztrákbarátnak tartják gróf Sigray Antal, Missuray-Krúg Lajos, Maderspach Viktor; nem tartja viszont egyértelműleg annak Guillaume Árpád tábornok, aki mint egy időben krakkói főkonzul járatosabb volt a diplomáciában. Tény viszont az is, hogy az osztrákok közt Hamelin nevének sohasem volt olyan hangzása, mint a kisantant államaiban Franchet d'Esperey, Berthelot és Pellé tábornoknak. A magyar levéltári anyagból Hamelin tábornok személyiségét legjobban az alábbi akta¹⁽¹⁴⁾ világítja meg:

Magyar Kir. Honvédelmi Minisztérium
4676/Eln. D. titkos 1921

Titkos!
S. k. felbontásra.

Tárgy: H. Nyugat-Magyarországra és Baranyára vonatkozó megjegyzései.
Magyar Kir. Miniszterelnökség (titkár)

Budapest.

Budapest 1921 július hó 1-én.

Hamelin tábornok, a francia katonai misszió vezetője legutóbbi utazása közben alábbi véleményét fejezte ki néhány aktuális kérdéstről, mit szíves tudomásulvételre van szerencsém bizalmasan közölni:

Hamelin tábornok Nyugat-Magyarország kérdését általában Magyarországra nézve komoly színben látja. Hibásnak tartja, végzetesen hibásnak tartja az entente magatartását, amely minden valószínűség szerint Baranya visszaadásával egyidejűleg „Burgenlandot” Ausztriához fogja csatoltatni.²⁽¹⁵⁾ Hogy minek tudja be ezt a makacs eljárást az entente részéről, arra nézve nem nyilatkozott, csak a maga egészében esztelen, oktalan lépésnek minősíti Magyarország gyengítését azért, hogy épp Németországot erősítse – ⁴⁹Ausztrián keresztül – éppen az entente. Rámutatott a nyugat-magyarországi nagynémet propagandára, amely sok pénzzel és agitációval dolgozik mindenütt és megbotránkozva említette, hogy a németek egyes falvakban német lobogókat tűztek ki. Rossz néven veszi a magyar sajtótól, hogy nem emeli fel tiltakozó szavát Németország ellen,³⁽¹⁶⁾ s ezt a szerinte igazán felháborító propagandát agyonhallgatják, míg minden alkalmat felhasználnak az entente és főleg Franciaország elleni izgatásra.

Hamelin szerint két mód lenne Nyugat-Magyarország megtartására:

1. „Conflit brusque avec l'Allemagne”. A magyar kormánynak erélyes lépésre kellene elszánni magát Németországgal szemben, szakítani vele. Az entente ebben az esetben meggondolná, hogy vajon Németország gyarapítása kedvesebb-e neki, mint Magyarország szimpátiája, s hogy az utóbbit feláldozni

érdemes-e az előbbiért. Az alapot erre a lépésre a németek szemérmetlen propagandája szolgáltatná, a Conseil Suprême-hez kellene fordulni ezzel egyidejűleg ugyanilyen értelemben a németek ellen.

2. Másik mód: átadni Nyugat-Magyarországot Ausztriának,⁴⁽¹⁷⁾ amely úgyis a Németországhoz való csatlakozást fogja keresni. Mihelyt Ausztria valóban csatlakozni akarna, a Conseil Suprême-nak észre kellene térnie és visszaadni Nyugat-Magyarországot.

Ezzel kapcsolatban, mint rá – Hamelinre nézve kellemetlen, szinte fájdalmas feladatot említette, hogy Nyugat-Magyarország átadásának lefolytatására őt szemelték ki. Mint mondta, mindent el fog követni, hogy ez alól a szerep alól kivonja magát. Ha azonban mégis minden erőlködése dacára is meg kellene tennie, megcsinálná, hogy folytonos és hosszú jegyzékváltásokkal minél inkább kitolná az átadás végrehajtását. Ebben az esetben ő Pesten maradna, hogy a magyar kormánnyal közvetlenebbül érintkezhesék. Ekkor a francia missziót, mint ilyent, a Controll-kommisszótól független szervet is fenntartani igyekezne, mint később említette, ezt a magyar kormány igen szívesen látná. (Minimális személyzettel, de függetlenül a Controll-kommissziótól.)

A hírforrás személyes benyomása:

Az entente az 1/ alatti mód szerint kenyértörésre szeretné juttatni a dolgot: Magyarország és Németország között s a nyugat-magyarországi kérdést Magyarországnak Németországtól való elidegenítésére használná fel. Ugyancsak a hírforrás személyes benyomása szerint az 1/ alatti modust Párizsban inspirálták.⁵⁽¹⁸⁾

Hamelin *Baranya* visszaadását ezúttal egész komolynak tartja. Arra az ellenvetésre, vajon nem fog megtörténni az, hogy Magyarországot avval biztatják, hogy Nyugat-Magyarország átadása után kapja meg Baranyát s Magyarország becsületesen átadja Nyugat-Magyarországot, a szerbek neki egyszerűen azt fogják felelni, hogy nem adjuk, tessék, vegyék el, s nem respektálnak semmiféle jegyzéket. Hamelin erre azt felelte, hogy

a) a béke ratifikálása után Szerbia *kötelessége* Baranya visszaadása, s erre ha nem is fegyverrel, de kényszeríténnék Szerbiát.

b) A szerbek készülődnek kifelé és költözködnek, ügylátszik, ezúttal komolyan gondolnak a kiürítésre.

Hamelin bolsevik támadást Románia ellen kizártnak tart. Sem a vörös hadsereg sem Oroszország anyagi helyzete nem engedik meg a támadást. Ezzel szemben Besszarábiában – minden külső intervenció nélkül is – Romániának nem hosszú uralmat jósol.

Romániai korrupciónak igen elítélő hangon nyilatkozott. Több forrásból értesült egyértelműleg arról, hogy a nagy román államhivatalok, vasút stb. teljesen a korrupció által vannak átitatva.

Megküldöm a Miniszterelnökségnek és Külügyminiszternek, valamint a Kormányzó Úr Őfőméltósága katonai irodájának.

⁵⁰Budapest, 1921 július hó 1-én.

A miniszter rendeletéből
Otrubay alezredes.

Figyelemreméltó, hogy Hamelin az osztrák belpolitikai és katonai vonatkozásokról nem nyilatkozott, Csehszlovákiát pedig egyáltalán meg sem említette. Már pedig neki nemcsak a magyar kormány és német

jobboldali paramilitáris szervezetek kapcsolatairól lehetett tudomása, hanem a befurakodott Trebitsch-Lincoln nevű, paksi születésű nemzetközi kalandor francia és csehszlovák kapcsolatairól is.⁶⁽¹⁹⁾

Hogyha Hamelin tábornok Sopronnak Magyarországhoz való visszacsatolása után nem maradt meg a magyarországi francia misszió élén, annak az lehetett az oka, hogy a Quai d'Orsaynek nem volt érdeke, hogy a hivatalos francia külpolitikával némelykor különvéleményt hangoztató francia tisztek a magyarországi misszióknál maradjanak. Utóda azonban mégsem a kisantantbarátságáról közismert Gauthier (Gothié) ezredes lett, valószínűleg azért, mert nem akartak a misszió vezetésével tábornoknál alacsonyabb rangú katonát megbízni. Így került Le Bleu Hamelin helyére. Utóbbi a soproni népszavazás után tíz évvel a francia hadügyminisztériumban töltött be vezető beosztást.

1981. XXXV. ÉVFOLYAM 1. SZÁM / KISEBB KÖZLEMÉNYEK / Németh Péter: Civitas et suburbium (Adatok Sopron korai várostörténetéhez)

**Németh Péter: Civitas et suburbium
(Adatok Sopron korai várostörténetéhez)^{*(20)}**

1. 1970-ben, az elmúlt 25 év eredményeit összegező Középkori Régészeti Tudományos Ülésszakon a szabolcsi földvárban végzett régészeti feltárás eredményeit felvázoló beszámolómban kíséreltem meg első ízben Szabolcs Árpád-kori települési képét megrajzolni.¹⁽²¹⁾ Az azóta eltelt három esztendő régészeti kutatásai újabb adatokkal egészítették ki ama vázlatot, így ma már határozottabban fogalmazhatok több, akkor még bizonyításra váró kérdésben. Az okleveles anyag alaposabb áttekintése markánsabbá tette a kora Árpád-kori megyeszékhelyek Boldogságos Szűz (vagy Szűz Mária) és Szent Mihály patrocíniumainak meglétéről vallott felfogásomat. Természetes azonban, hogy jelen előadás keretében sem vázolhatom fel a magyar városfejlődés korai szakaszának valamennyi részletét. Mégis úgy hiszem, hogy a közelmúltban megjelent városmonográfiák eredményeit felhasználva, vagy némely megállapításaikkal éppen vitatkozva, új gondolatokkal gyarapíthatom a korai magyar várostörténet amúgy sem gazdag tárházát. Tettem ezt annál is szívesebben, mert jelen esetben – itt Sopronban – a téma és a helyszín szerencsésen egybeesik.

2. A magyar városfejlődés kezdeteit legutóbb Györffy György foglalta össze Budapest történetének megírása során. A bennünket különösen érdeklő vármegyeszékhelyek kialakulásánál Györffy hangsúlyozza, hogy „a törzsfői és nemzetségfői várak váltak a királyság várszervezetének pilléreivé: a vármegyék székhelyeivé.”⁵¹ Szerinte „a határvármegyékben nem a nemzetségfők várait vették igénybe, hanem útelzáró várakat építettek. A kétszáz-háromszáz méter átmérőjű földvárak – határvidéken égetett agyagfalu úgynevezett cserépvárak – szomszédságában, a vár védelmében épültek fel az első templomok, alatta pedig a vásárhelyet magába foglaló váralja település.”²⁽²²⁾

Végül igen szemléletes képet fest kora Árpád-kori vármegyeszékhelyeinkről: ... „dombon épült földvár, benne ispáni lak, istálló, tárházak, börtön, valamint néhány ház várjobbágy és várnép (tárnok, kapuőr, hírvivő, kovács), mellette templom az archipresbiter (esperes) házával. A vár és a templomdomb alatt az út menti váralja település; a vásártér körül földműves-kézműves szolgáltatók egyszerű házai. Ezek a XI. században *civitas*-nak vagy *urbes*-nek nevezett »városok« a XII. században süllyedésnek indultak, mivel az ispán mind kevesebbet tartózkodott bennük, s mind többet a király kíséretében vagy saját birtokán, az esperes pedig beköltözött a székeskáptalanba. Miután a tatárjáráskor korszerűtlen váraik is csődöt mondtak, és a nemesi megyévé átalakuló vármegye gyűléseit is más-más helyen tartotta, lesüllyedtek a

falusias vásárhelyek szintjére, mint Hont, Gömör, Borsod, Abaújvár, Zemplén, Szabolcs, Doboka, hacsak földrajzi helyzetük nem kedvezett a gazdasági fellendülésnek, mint Moson, Szolnok, Valkóvár, Temesvár, hacsak nem épült bennük királyi prépostság vagy apátság, mint Vasváron, Somogyváron, Aradon – ami mezővárosi, azaz *oppidum-szinten* tartotta őket – vagy az előző tényezők mellett nem telepítettek meg benne iparos-kereskedő várost, mint Sopronban, Pozsonyban és Kolozsvárt.”³⁽²³⁾

E rövid, de vármegye-székhelyeink külsejét, sorsát tömören összegező leírás a kutatás jelenlegi helyzetét tükrözi. Kérdés az, hogy a legújabb régészeti feltárások – amelyek határainkon túl, így a Felvidéken és Erdélyben a hasonló jellegű hazai próbálkozásokat is megelőzték – mennyiben igazolják Györffy hosszan idézett összefoglalását.

3. „A honfoglalás- és kora Árpád-kori nemzetségfői és ispáni központok régészeti kutatása” című, a Magyar Nemzeti Múzeum által irányított téma keretében 1969-től immár ötödik éve folyik nagyszabású régészeti feltárás Szabolcs megye Árpád-kori székhelyén, Szabolcs községben.⁴⁽²⁴⁾ A rendelkezésre álló kisszámú, de annál jelentősebb írásos forrás, valamint a régészeti munka eredményeképp ma már biztosan felvázolhatjuk Szabolcs Árpád-kori topográfiáját.

Az *ispáni vár* a község belterületén ma is álló földvár volt. Sánctávágás alapján bizonyítottuk, hogy építése a X. század elején történt, valószínűleg a Csák-nemzetség őseinek, Szabolcsnak hercegsége idejében.⁵⁽²⁵⁾ I. István király uralkodása alatt a királyi vármegye központja, s mint ilyen, a XI. század folyamán kétszer is említik forrásaink: é. n. [1067/267]: *iuxta terram Tymar, que remanet castro de Zobolchy*; 1092/XV. sz.: *in civitate Zabolcz*.⁶⁽²⁶⁾ A korábbi feltételezésekkel ellentétben a várban semmiféle Árpád-kori épületnek, így az egykori ispáni laknak, börtönek, műhelynek és istállóknak nem találtuk a nyomát. Azonban a szinte mindenütt fellelhető vékony Árpád-kori kultúrreteg (edénytöredékek és állatcsontok), kőből rakott tűzhely, hamus gödrök igazolják a földvár ideiglenes lakottságát. E tények alapján arra gondolhatunk, hogy magának a várnak csak hadi események alkalmával volt szerepe. Így a felsorolt, s biztosan meglévő építményeket a földváron kívül kell keresnünk.⁷⁽²⁷⁾

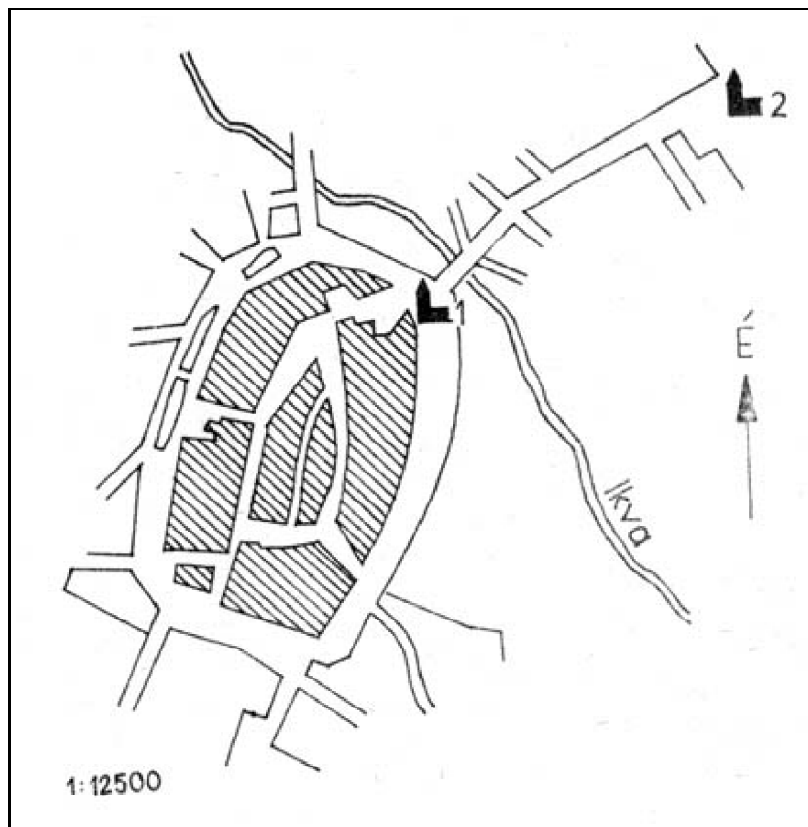
⁵²A földvár közelében, az egykori, feltárással igazolt – Anonymus is említette⁸⁽²⁸⁾ – várárok keleti oldalán található magaslaton állott a település *Szűz Mária* tiszteletére szentelt *monostora*. A Kállay-levéltár egy 1357. évi oklevele hat kőoszlopos egyházzól tudósít, mely fatoronnyal is bír: *in facie eiusdem possessionis Zabouch monasterium in honore beatissime Marie virginis habens sex columnas lapideas intrinsecus totum ecclesie edificium sustentantes et turrem ligneam*.⁹⁽²⁹⁾ E fontos adat alapján sikerült a jelenlegi ref. templomról bizonyítanunk ősi eredetét. 1970–1972 között az épület műemléki és régészeti kutatása során valamennyi kőpillér alapozását megtaláltuk. Az így kibontakozó háromhajós, félköríves szentélyzáródású egyház alaprajzi megfelelői a kalocsai I. székesegyház, valamint a pécsváradi apátság és a zirci királyi udvarház (*curia*) temploma,¹⁰⁽³⁰⁾ némi eltéréssel. E párhuzamok, valamint ama jogos feltételezés alapján, miszerint a megyék első egyházai az ispáni-esperesi székhelyeken létesültek, úgy vélem, hogy a szabolcsi Szűz Mária monostort joggal tekinthetjük XI. századi építménynek.

Az 1357. évi oklevél azonban említést tesz Szabolcs másik egyházáról is, amelyet *Szent Mihály* tiszteletére szenteltek: *item ecclesia possessionalis sub honore sancti Michaelis archangelii existerent fabricata*. Helyét mindmáig nem sikerült rögzíteni, valószínű azonban, hogy összefüggésben állhat azzal a nagykiterjedésű temetővel, amelynek több mint 350 sírját Kovács László tárta fel a szabolcsi Petőfi utcában. A temető korát az ásató a X. század végétől a XIII. század elejéig keltezi,¹¹⁽³¹⁾ s elképzelhetetlen, hogy a megyeszékhelyeken ne tettek volna eleget az éppen Szabolcsban, 1092-ben hozott zsinati határozat előírásainak.¹²⁽³²⁾ Az ide eltemetettek a szabolcsi vár és az ispán személye körüli teendőket ellátók közé

tartoztak, azaz törvényeink, okleveleink *civis* néven emlegetett rétegéről van szó, akik a *suburbiumban*, a „váralján” laknak. Maga a Szent Mihály egyház még a XV. században is fennállt, utoljára a Perényi levéltár egy 1431. évi oklevele említi: *capella in honorem B. Michaelis Archangeli*.¹³⁽³³⁾

Amikor Szabolcs e három, helyrajzilag is rögzíthető világi és egyházi intézménye alapján előttünk állt e kora Árpád-kori város alaprajza, joggal merült fel bennünk az a gondolat, hogy vajon Árpád-kori megyeszékhelyeinken nem fedezhető fel ugyanilyen vagy hasonló elrendezés? Így jutottunk el többek között Sopron korai városalaprajzával történő összevetéshez is.

4. Sopront, mint vármegye- és egyben határispánsági székhelyet I. István alapításának ismeri el a történeti irodalom.¹⁴⁽³⁴⁾ Korábban vita folyt arról, hogy az ispáni vár a római város, Scarbantia helyén keresendő-e vagy sem?¹⁵⁽³⁵⁾ A középkori városfalrekonstrukció nyomán a régészeti kutatás az egykori római falakra támaszkodó úgynevezett vörös sáncban találta meg a kora Árpád-kori ispáni várat.¹⁶⁽³⁶⁾ A vár 1162-ben tűnik fel oklevélben: *hominem in, Supruniensis castris* (így!) *manentem, nomine Forcos...*¹⁷⁽³⁷⁾ Érdekes viszont, hogy egészen a közelmúltig a vörös sáncsal körülvett területről, tehát az ispáni várból nem került elő X–XII. századi leletanyag,¹⁸⁽³⁸⁾ újabb XI–XII. századi épület nyomait figyelték meg,¹⁹⁽³⁹⁾ de ezt sem lehet valamiféle jelentősebb építménnyel azonosítani.

1. Az Árpád-kori Sopron alaprajza (1: Szűz Mária egyház; 2: Szent Mihály templom; a vonalkázott rész az ispáni vár területe)

Sopron egyházi intézményeinek áttekintése azonban igazi meglepetéssel szolgált: ugyanis egyházai a szabolcsiakkal azonos titulust viseltek. Mindkét soproni egyház egyidőben, 1278-ban tűnik fel egy

végrendeletben: Miklós, a Szent Mihály egyház plébánosa a végrendelkező, János, a Boldogságos Szűz egyházának papja végrendeleti tanú.²⁰⁽⁴⁰⁾ A város okleveles anyagában később is gyakran fellelhetjük a két egyházat. 1389-ben Pükcher András a soproni Boldogasszonyról nevezett templom plébánosa (... *Pharrer ze vnser frawen chirichen ze Ödenburkch*), 1434-ben a Boldogasszony kápolna rektorává választott Pál (... *dominum Paulum, quem in rectorem capelle beste Virginis collocastis*)²¹⁽⁴¹⁾ szeretné egyházát plébániatemplommá emelni, s emiatt ellenségeskedés tört ki a Szent Mihály templom plébánosával. Forrásaink szólnak fekvéséről is: a soproni Szűz Mária egyház, utóbb kápolna, a várárok mentén, a váron kívül feküdt (*capelle Beste Virginis in suburbio; Unser Frauen Kirchen vor der stat gelegen; Unser lieben Frauen capellen auf dem graben*).

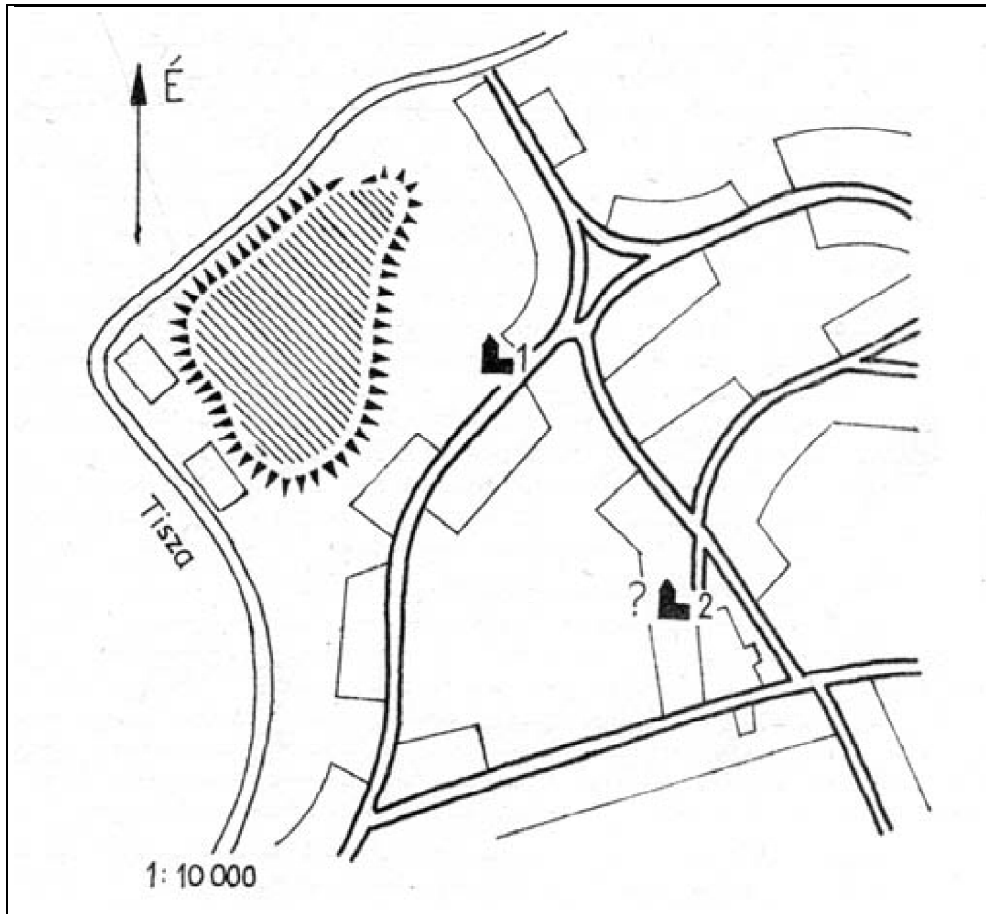
54Mollay helyesen vette észre, hogy a középkori „várfalak kiépítése előtt a szűkebb értelemben vett *civitas*-hoz tartozott.” Ugyanő a mai Lenin körúton található Mária-oszlop tájkára teszi helyét. 1532-ben várvédelmi okokból bontották le.²²⁽⁴²⁾

A Szent Mihály egyház románkori falaiból szinte semmit sem őriztek meg a XV. századi átépítés során. Ez az egykori ispáni vártól, a mai Belvárostól ÉK-re fekszik, részletes leírása könnyen elérhető.²³⁽⁴³⁾

5. Szabolcs és Sopron legfontosabb kora Árpádkori intézményei térképes ábrázolásának egybevetésekor (lásd a képet) azonnal feltűnik a két település szerkezetének hasonlósága. Véletlen-e, hogy az ország két ellentétes pontján azonos elvek alapján építik ki egy-egy vármegye székhelyét? A kiadott okleveles anyagban végzett gyűjtésünk eredménye határozott nemmel enged felelni. Békés,²⁴⁽⁴⁴⁾ Bihar,²⁵⁽⁴⁵⁾ Csanád,²⁶⁽⁴⁶⁾ Doboka,²⁷⁽⁴⁷⁾ Esztergom,²⁸⁽⁴⁸⁾ Fehérvár,²⁹⁽⁴⁹⁾ Gömör,³⁰⁽⁵⁰⁾ Győr,³¹⁽⁵¹⁾ Nógrád,³²⁽⁵²⁾ Nyitra,³³⁽⁵³⁾ Torda,³⁴⁽⁵⁴⁾ Trencsén,³⁵⁽⁵⁵⁾ és Visegrád³⁶⁽⁵⁶⁾ megyeszékhelyek esetében tudjuk kimutatni a *Szűz Mária* vagy a *Boldogságos Szűz* tiszteletére emelt egyházak meglétét, Baranya,³⁷⁽⁵⁷⁾ Bars,³⁸⁽⁵⁸⁾ Bihar,³⁹⁽⁵⁹⁾ Gyulafehérvár,⁴⁰⁽⁶⁰⁾ Kolozsvár,⁴¹⁽⁶¹⁾ Nyitra,⁴²⁽⁶²⁾ Pozsony,⁴³⁽⁶³⁾ Torda,⁴⁴⁽⁶⁴⁾ Vasvár,⁴⁵⁽⁶⁵⁾ és Veszprém⁴⁶⁽⁶⁶⁾ megyeszékhelyeken *Szent Mihály* tiszteletére szentelt egyházakat találunk.

Mivel a püspöki székhelyek egy része (tíz közül hat) egyben megyeszékhely is, nem csodálkozhatunk, ha Esztergom, Győr és Bihar esetében a Boldogságos Szűz, Veszprémben és Gyulafehérváron Szent Mihály az egyházmegye titulusa is, s csak Csanádon Szent György, ámbar a püspöki katedrális oltárát a Boldogságos Szűz tiszteletére emelték.⁴⁷⁽⁶⁷⁾

Végigtekintve az elmondottakon, valamint a jegyzetekbe sűrített adatokon, a következő kép bontakozik ki. A korai magyar megyeszékhelyeken a legtöbb esetben két egyházat említenek okleveleink. Ezek egyike közvetlenül a vár (*civitas, castrum*) közelében található, vele alkot szerves egységet: Egyes helyeken a földrajzi körülmények miatt ez az egyház magában a várban épül fel (pl. Veszprém, Trencsén). Ezek az egyházak **55**általában a Boldogságos Szűz vagy Szűz Mária titulust viselik. Hangsúlyozom, hogy általában, mert pl. két püspöki egyház esetében éppen a Szent Mihály titulussal találkozunk (Veszprémben az altemplom a Boldogságos Szűz tiszteletére szentelt!), Barson, Somogyvárott és Zemlénben Szent György, Pozsonyban Szent Márton volt a hasonló fekvésű egyház titulusa.⁴⁸⁽⁶⁸⁾

A megyeszékhelyek másik egyháza a *suburbium*-ban, a váralján épült fel, titulussal általában *Szent Mihály* volt (Kolozsvár, Pozsony, Szabolcs, stb.).⁴⁹⁽⁶⁹⁾ Kivételeket itt is találunk: Esztergomban, Fehérvárott, Győrött és Visegrádon nem ismerünk Szent Mihály tiszteletére emelt egyházat, hogy az oklevelesen ismertebb helyeket soroljam fel.

Mielőtt azonban a két kiemelt titulus (Szűz Mária és Szent Mihály) eredetéről szólnék, szükséges egy igen lényeges kronológiai kérdést tisztázni, mégpedig azt, vajon egyidőben épült-e a civitas vagy castrum egyháza a *suburbium*-éval? Jogosan vehető fel ez a kérdés annál is inkább, mert okleveles adataink javarésze az Árpád-kor végéről, még inkább a XIV. század, sőt a XV. századból való, így lehetségesnek tűnik, hogy egy későbbi állapotot vetítünk vissza a XI. századra.

A felsorolt esetek többségében sem régészeti, sem művészettörténeti bizonyítékaink nincsenek. Ott, ahol alaposabb régészeti feltárás folyt, mint Dobokán és Szabolcsban, ⁵⁶az előkerült egyházak (Dobokán mindkettő)⁵⁰⁽⁷⁰⁾ korát a feltárók egyértelműen a XI. századra keltezik. Az okleveles anyagban háromszor fordul elő, hogy egy-egy megyeszékhely Boldogságos Szűz, illetve Szent Mihály egyházát együttesen említik, így Sopron (1278), Nyitra (1332) és Szabolcs (1357) esetében. Ugyanez a titulus viselő egyházakat találunk még Biharban és Tordán. Elképzelhetetlennek tartom, hogy öt Árpád-kori megyeszékhelyen az egyházak fekvése és titulussal egybeesése a véletlen műve lenne! Ha elfogadjuk, hogy a határvármegyék ispáni várainak, az ún. vörös sáncoknak vagy cserépváraknak az építését, valamint a törzsfői-nemzetségi

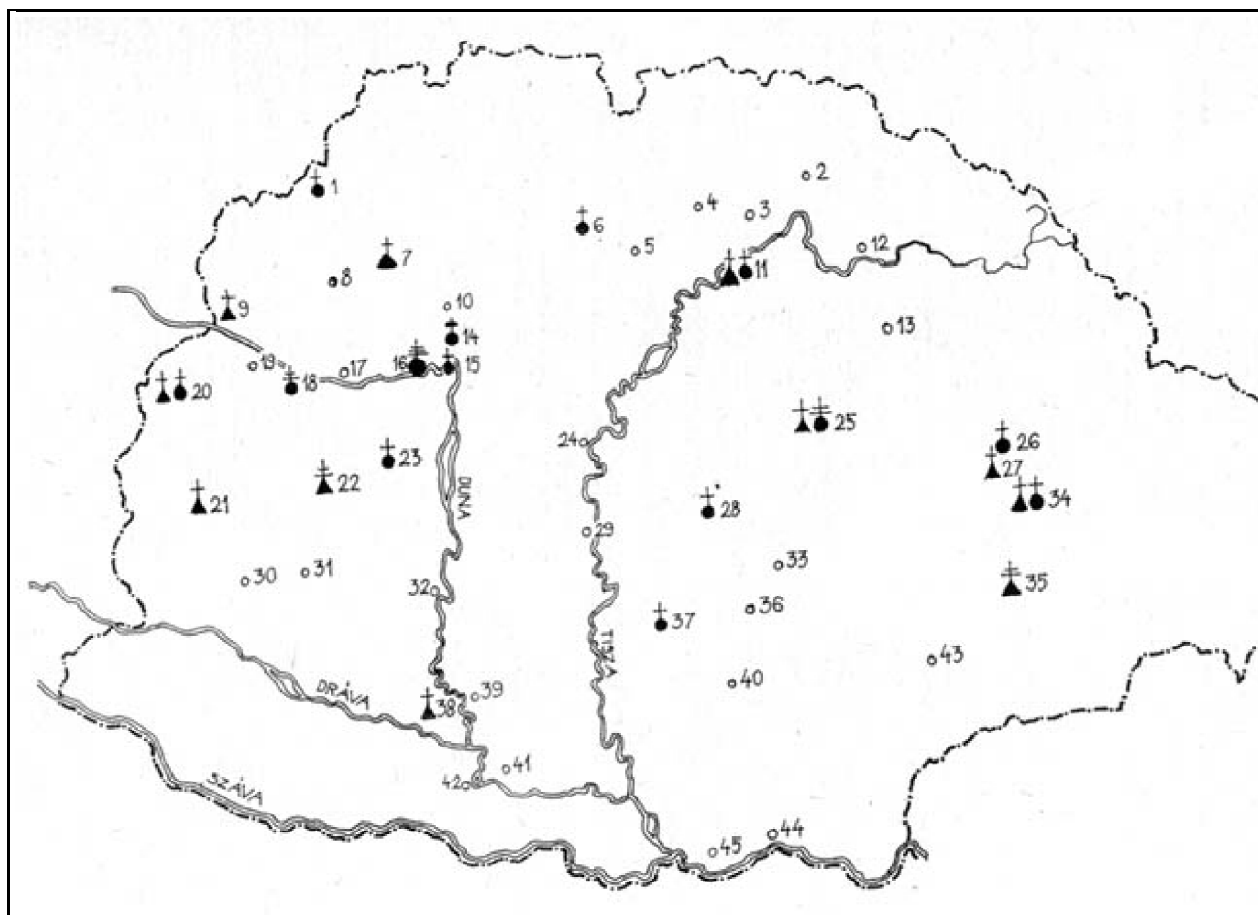
várok jó részének kisajátítását I. István király uralkodásának idejére keltezzük, akkor a megyeszékhelyek jó részének azonos egyházi szervezete is e székhelyek létesítésével egyidős, azaz XI. század eleji lehet.⁵¹⁽⁷¹⁾

6. Adósak vagyunk még e sajátos rendszer létrejöttének magyarázatával. Egyik sarkalatos pontját a közelmúltban Mezey László fejtette ki az *ecclesia baptismalis*okkal, a keresztlő egyházakkal összefüggésben: „A keresztlés és a temetés joga volt ama két sarkalatos jog, mely a plebs baptismalisnak mondott kultuszközösség templomának sajátos profilját kialakította. E közösség joga, sőt kötelessége a maga plébánia egyházában keresztlkedni, amellé temetkezni. Ezért áll egyedül az ilyen egyházakban a keresztlőkút, s veszi kívül őket a temető, a cinterem.”⁵²⁽⁷²⁾ E jogokban több helyütt kimutathatóan a suburbiomokban található egyházak plébánosai gyakorolták. Szabolcsban a váralja népe a Szent Mihály templom köré temetkezett, Sopronban e szokást folytatja a város XIII. századi telepes lakossága; Biharban a Szent Mihály egyháznak (kápolnának) hagy 1 fl-ot lelkiüdvéért végzendő misecelebrálásra egy végrendelező; Kolozsvár, Pozsony, Torda külvárosban fekvő Szent Mihály egyházait a polgárság tartja fenn, követve az Árpád-kori szokást.⁵³⁽⁷³⁾

Mi célt szolgálhattak akkor a megyeszékhelyek azon egyházai, amelyek a civitással, a castrummal voltak összefüggésben? Források hiányában nehéz választ adni, későbbi sorsuk azonban eredeti rendeltetésükre világít rá. A békési Szűz Mária egyház a XVI. század elején mint kápolna tűnik fel, úgyszintén a soproni is, csak egy évszázaddal korábban. Csak akkor virultak tovább Árpád-kori megyeszékhelyeink e várak közvetlen közelében vagy ritkán belsejében álló egyházai, ha püspöki székhelyen épültek, ha később prépostságot vagy társaskáptalant szerveztek belőlük (Arad, Nyitra, Pozsony, Vasvár), vagy ha továbbra is királyi kegyuraság alatt maradtak (Visegrád).

Ez egyházak sorsa rávilágít az egész csoport eredetére, vagyis arra, hogy az egyházszerkezéssel összefüggésben létesültek. Jellegüknek megfelelően vagy püspöki katedrálisok (*ecclesia cathedralis*), vagy egyszerűbb esperesi egyházak, Karácsonyi kifejezésével megyés egyházak, *ecclesia parochialis*-ok⁵⁴⁽⁷⁴⁾ voltak, élükön püspök (*episcopus*), illetve esperes (*archipresbyter*, *archidiaconus*) állott.

Az esperesek működéséről korai törvényeink, ha bőséggel nem is, de szólnak. Így a püspökkel együtt az esperes gondja a papok meg nem engedett házasságát felbontani, az ellenkezőket leváltani (Lad. I. 4.), papjainak világiakkal való perében az idézést megejteni és az illetékes bíróval együtt eljárni (Col. I. 6.). Ha egyházi személyt vádolnak lopással, akkor püspökével együtt ő folytatja a vizsgálatot (Syn. I. 60.); nála kell feljelenteni a hónap eleji összejöveletek részegeskedőit, ő szabja ki a hét napi vezeklést (Syn. I. 48.). A nyilvánvaló varázslókat az esperes és az ispán együttesen ítéli meg (Col. I. 60.).⁵⁵⁽⁷⁵⁾

573. A XI. századi megyeszékhelyek Szűz Mária (fekete kör) és Szent Mihály (fekete háromszög) tiszteletére szentelt egyházai (1. Trencsén; 2. Ungvár; 3. Zemplén; 4. Újvár; 5. Borsod; 6. Gömör; 7. Bars; 8. Nyitra; 9. Pozsony; 10. Hont; 11. Szabolcs; 12. Borsova; 13. Szatmár; 14. Nógrád; 15. Visegrád; 16. Esztergom; 17. Komárom; 18. Győr; 19. Moson; 20. Sopron; 21. Vasvár; 22. Veszprém; 23. Fehérvár; 24. Szolnok; 25. Bihar; 26. Doboka; 27. Kolozsvár; 28. Békés; 29. Csongrád; 30. Kolon; 31. Somogyvár; 32. Tolna; 33. Zaránd; 34. Torda; 35. Fehérvár; 36. Arad; 37. Marosvár; 38. Baranyvár; 39. Bodrog; 40. Temesvár; 41. Bács; 42. Valkóvár; 43. Hunyadvár; 44. Krassó; 45. Keve)

58A felsorolt esetek arról, tanúskodnak, hogy a XI. században a megyék egyházi vezetőinek, az espereseknek a plébániai szervezet kiépítésén túl nem kevés gonddal járó bírói funkciót is el kellett látniuk. Így az *ecclesia parochialis* nem tölthette be ugyanazt a szerepet, mint az *ecclesia baptismalis*. Ennek régészeti bizonyítéka az a tény, hogy egyetlen esetben sem került elő kora Árpád-kori temető a megyés egyházak mellől. A váralja egyháza az ott lakók lelkiüdvét volt hivatva szolgálni, az *ecclesia parochialis*okat pedig az esperes és az ispán, valamint kíséretük használta.

Ez egyházak sorsában a XII. században állott be változás, amikor az esperes a püspöki székhelyre költözött. A helyükbe lépő plébánosok helyzete csak a következő század második felében, a nemesi megye létrejötte után romlik meg igazán. Ekkor a szerepüket vesztett királyi megyeszékhelyek *ecclesia parochialis*ai a váralja települések egyházainak rendelődnek alá, hint kápolnák, papjaikból káplán lesz az idők folyamán.. A falusias szintre visszacsúszott egykori civitasok lakói és új földesurai gyakran még e két egyházat sem tudják fenntartani; sok esetben a nagyobb méretű volt megyésegyházat léptetik elő

plébániává, s a váralja település kisebb méretű temploma szolgál temetőkápolnául (pl. Szabolcs esetében).

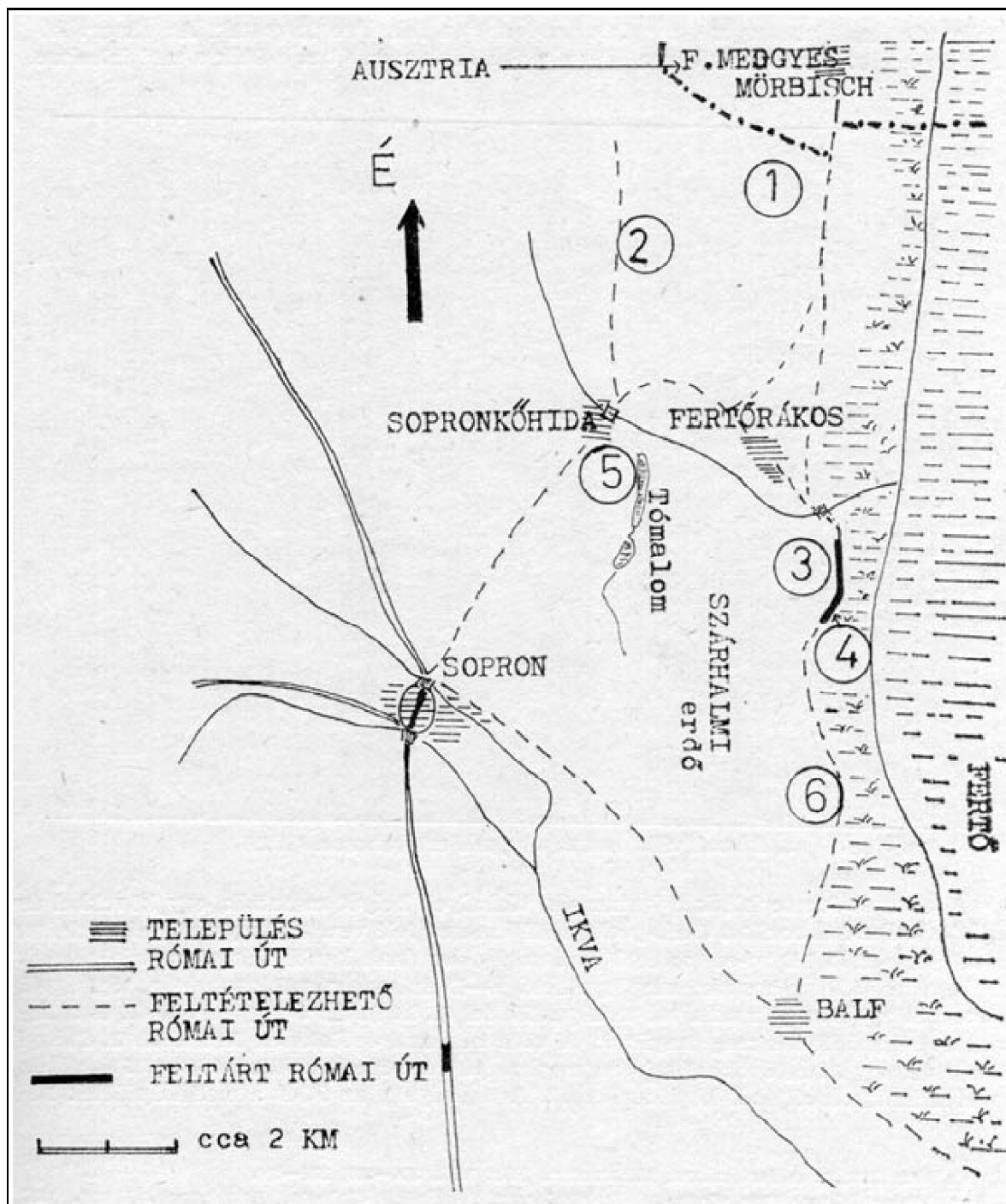
Befejezésükre lássuk tehát, milyen is volt egy-egy kora Árpád-kori megyeszékhely? A gerendaszerkezet segítségével földből megépített ispáni várban korántsem találjuk meg a Györffy által felsorolt objektumokat. E várak – legalábbis a régészeti eredmények alapján – mint szükség esetén igénybe vehető menedékhelyek, refugiumok voltak, a mindennapi élet a falaikon kívül zajlott. A vár közvetlen közelében állhatott az ispáni lakhely, mellette a tárházak és a börtön, alig távolabb a megyesegyház az esperes házával, és a férfiak valamint a nők részére külön épített vezeklőházakkal. Ez az együttes alkotta a tulajdonképpeni *civitast*, amely inkább külső megjelenésével különbözött a közelében fekvő váraljától, a várnépek sűrűn lakott településétől. A váralja legjelentősebb épülete az egyház volt, körülötte a kerített temető. Az egyforma házak közül talán a bitang állatok elhelyezésére szolgáló istálló tűnhetett ki, méreteinél fogva. E két települési egység között térré kiszélesedő út adott helyett a vásároknak is.

Kérdés marad még mindig, miért választották oly előszeretettel a XI. század elején a Szűz Mária és Szent Mihály titulust a megyeszékhelyek egyházainak patrocíniumául? A felelet könnyű is, meg nem is. Könnyű azért, mert ez a két titulus volt a korabeli Európa két császárságának is a patrocíniuma: Bizáncé a Szűz Mária, a német-római császárságé pedig a Szent Mihály. Márpedig a magyar kereszténység gyökerei e két terület felé mutatnak. Nehéz felelni, mert a tényt ugyan rögzíthettük, de biztosan magyarázni nem tudjuk.⁵⁶⁽⁷⁶⁾

1981. XXXV. ÉVFOLYAM 1. SZÁM / KISEBB KÖZLEMÉNYEK / Gömöri János: Római út és téglaegető kemence Fertőrákoson

59 Gömöri János: Római út és téglaegető kemence Fertőrákoson

1979. szeptember 19-én Katona Gábor, a soproni Dózsa MGTSZ fertőrákosi üzemegységének vezetője nagy faragott kövek előkerülését jelentette múzeumunknak. Az Alsóültetvény dűlőben (0219/12 hrsz.), a Fertő árterülete melletti dombon, szőlő alá forgatással egy római villa maradványait bolygatták meg.

1. Fertőrákos határa a római lelőhelyekkel (1: Mithras-barlang; 2: Golgota, villa; 2. Az Árpád-kori Szabolcs (1: Szűz Mária monostor; 2: a Szent Mihály egyház feltételezett helye: a vonalkázott rész az ispáni vár területe)

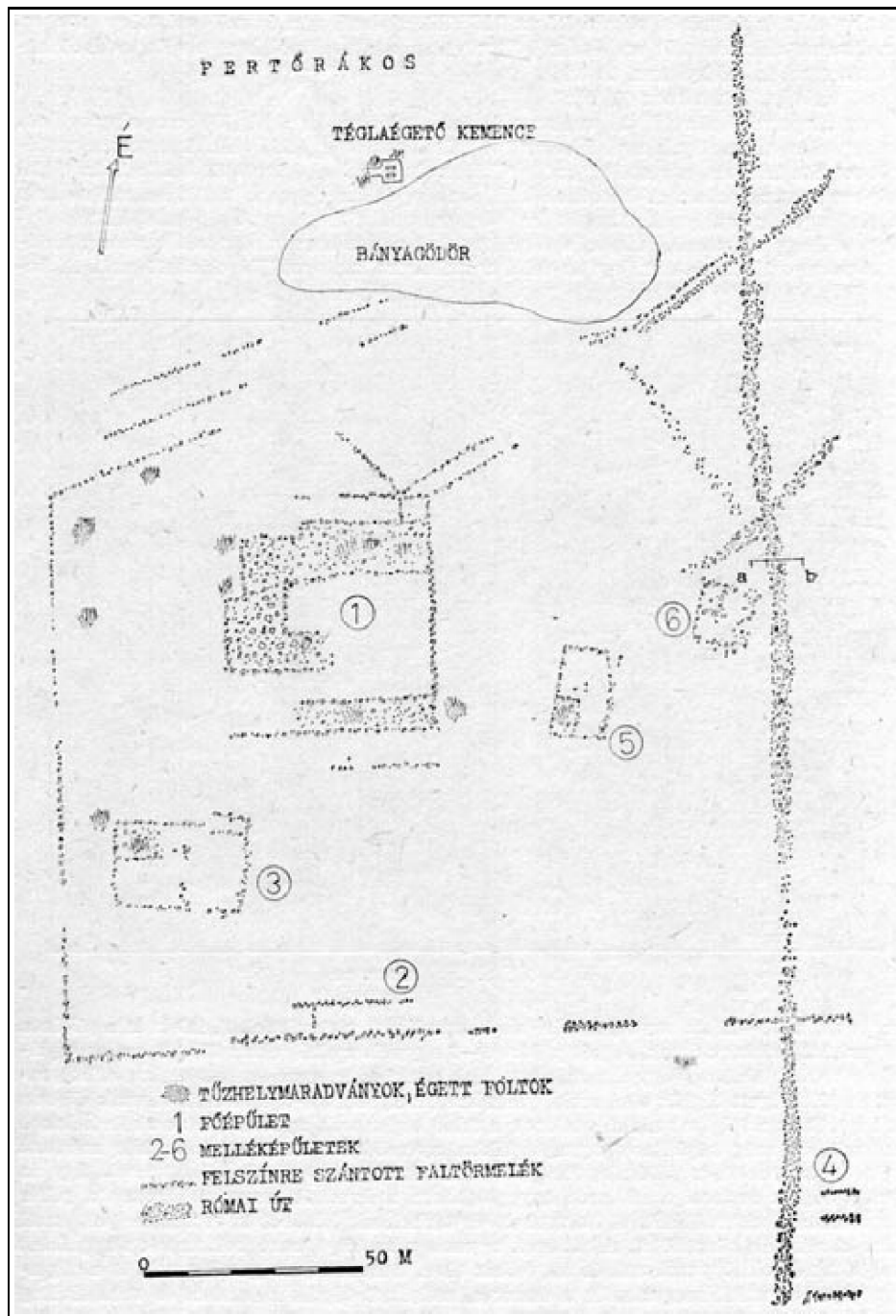
60Az újonnan felfedezett villa kb. azonos távolságra található a Mithras-barlangtól,¹⁽⁷⁷⁾ mint az 1964–65-ben – a Golgota határrészen – feltárt másik fertőrákosi villa.²⁽⁷⁸⁾ (1. kép)

A 70 cm mélyen szántó eke nyomán nagyrészt elpusztult a villa központi épülete (2. kép). A felszínre szántott faragott kövekből és téglákból hypocaustum-fűtőszerkezetekkel ellátott, peristylumos (belső udvar köré épített, központi) villaépületre következtethetünk. A villa közvetlen környékének bejárása során világossá vált, hogy a mélyszántással jobbra minden falmaradványt a felszínre forgattak. Az elszórt kősorok a melléképületek falait és a külső kerítésfalak vonalát rajzolták a mai felszínre.

2. Római villa maradványai Fertőrákoson (1979)

A piros és fekete foltok a kemencék, tűzhelyek helyét mutatták, egy kövekkel és téglatöredékekkel borított töltés pedig a Mithraeum felé vezető út nyomvonalát jelezte.

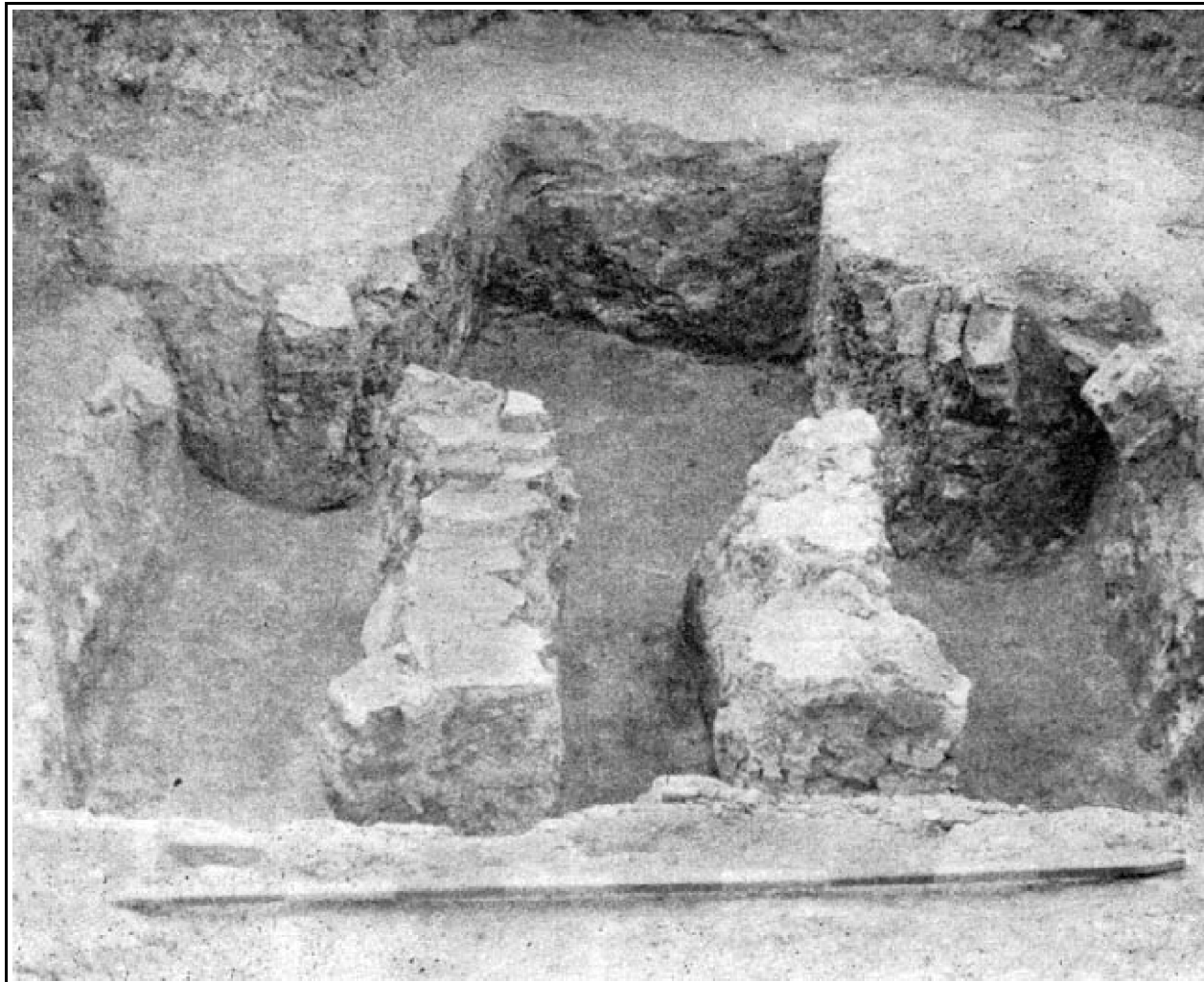

613. A római út és a téглаégető helyzete (a-b: metszet az úton keresztül)

A villa 150×180 m-es területű gazdasági udvarának kerítőfalát, a melléképületek falait, a kb. 500 m hosszan megfigyelhető É–D irányú római utat és a téглаégető kemencét egy hónapi munkával térképeztük fel (3. kép). Az út egy szakaszát és a kemencét behatóbban is megvizsgáltuk. A villa központi épületének feltárását T. Szőnyi Eszter néhány kutatóárokkal szintén megkezdte.³⁽⁷⁹⁾ A központi villaépületet 1979

végén további ásatások céljából körülkerítettük. A téглаégető, az út és a melléképületek helyét ⁶²kutatás és felmérés után a Dózsa MGTSZ. elplanírozta és szőlővel telepítette be. Az általam dokumentált emlékekről itt röviden adok számot, hogy a villa további kutatását ezzel is elősegítsem (3. kép).

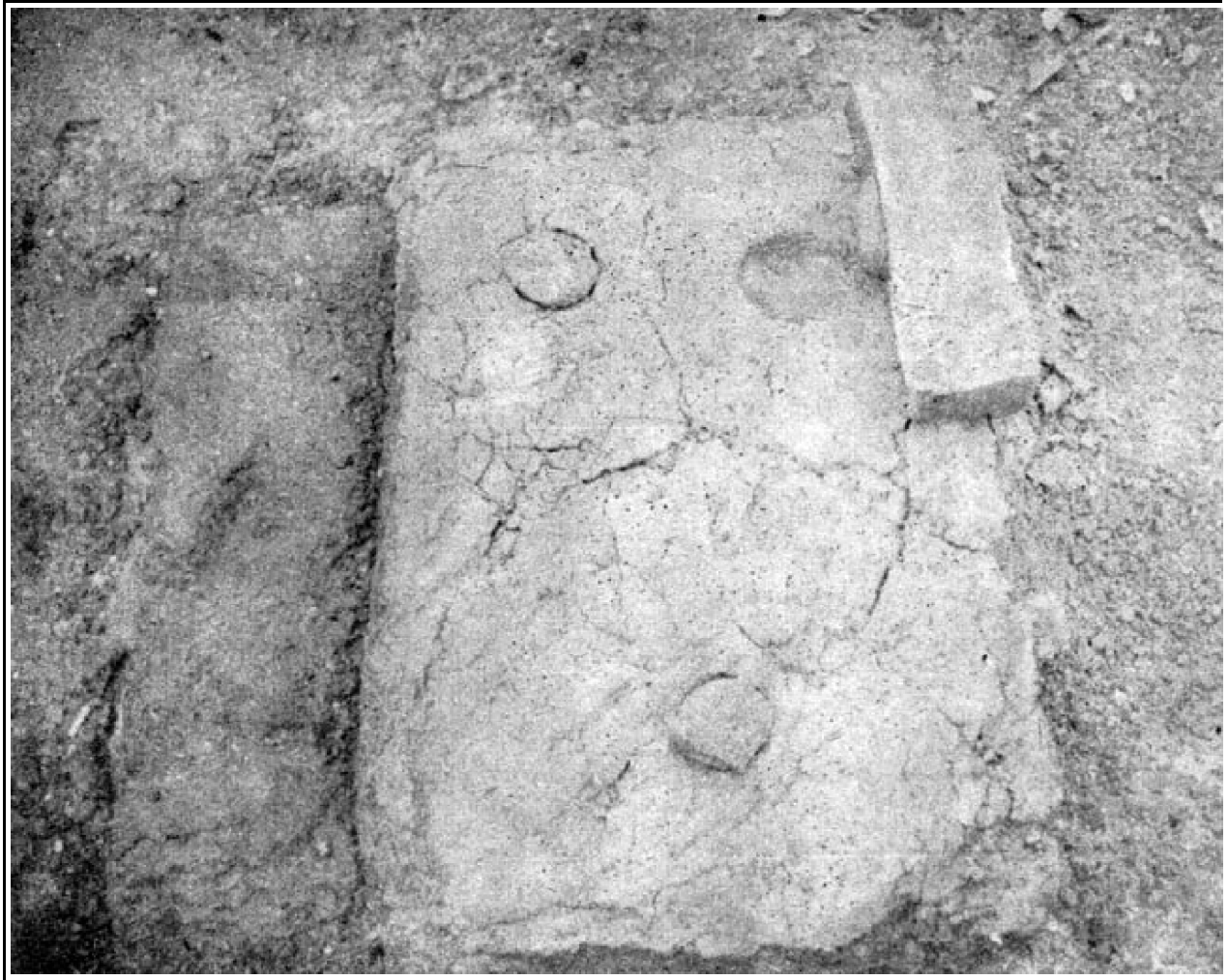
A téглаégető kemence (4. kép).

4. A téглаégető kemence

A központi épülettől 70 méterre É felé található a 240×280 cm alapterületű szabálytalan négyszögalaprajzú kemence. Tüzelőnyílása Ny felé volt. A kemence rostélyát az eke feltépte, a rostélyt tartó pillérek és a falba épített 12 boltindítás téglái helyben megmaradtak. A kemence tulajdonképpen az agyagos altalajba mélyesztett szögletes gödör, amelynek közepén két párhuzamosan elhelyezett pillért építettek olyképpen, hogy a hosszú, hasábalakú pillérekkel a kemence alsó terét három tüzelőcsatornára osztották. A szájnyílás felől mindhárom csatorna jól elérhető volt. A kemence alján 20–40 cm vastag faszén- és hamuréteget tártunk fel. A falak és a pillérek helyenként szürkére égtek. A két pillért 5–5 egymás mellé rakott 35×48 cm-es téglából építették. Alul egy-egy sor szárított téglát raktak le, erre égetett téglasort helyeztek. A jól kiégett téglák alul szabályszerűen elhelyezett, 3-3 dudorral vannak ellátva (5. kép). Ezek a félgömb alakú

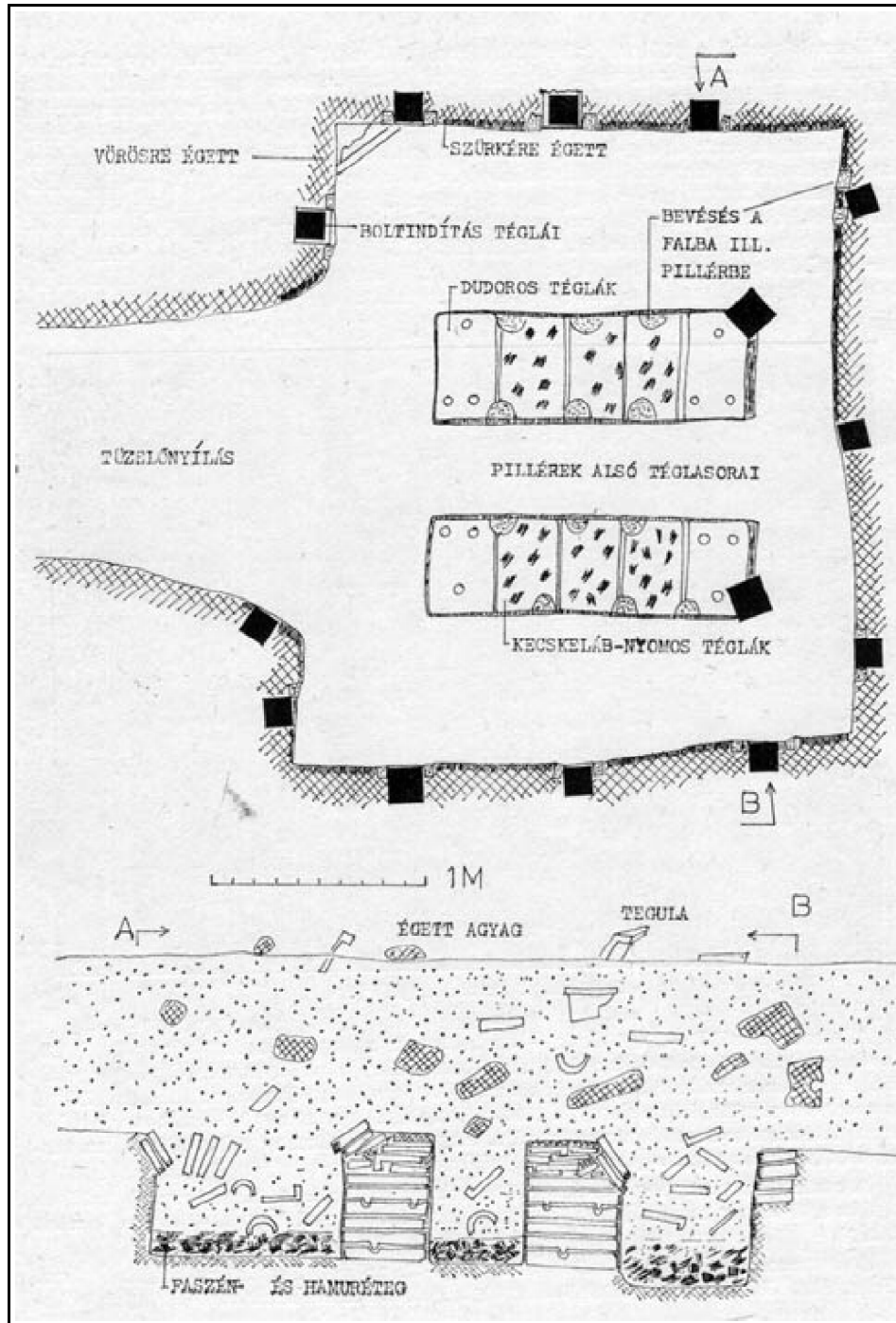
dudorok a felső téglasorok nyomására az alattuk fekvő szikkadt, de még képlékeny agyagtéglákba nyomódtak. Ezután újabb két szárított téglasort helyeztek a pillérialapokra, majd ismét dudoros téglák következtek. Így az égetett téglák dudorai a szikkadt agyagtéglákba mélyedtek, megakadályozva a pillér megcsúszását, elferdülését. A hőhatások és terhelések későbbi következményeit ezzel előre ki akarták küszöbölni. A pillérek ugyanis a rostélyt tartó boltozatok alapjaiként szolgáltak és oldalnyomásnak is ki voltak téve. Bármennyire gondos volt is a tégláégető építője, utóbb megunhatta a dudoros, mélyített téglák készítését és valószínűleg hirtelen támadt kiváló ötlettel a közelben ugrádozó kecskéket végigzavarta az épülő kemence mellett szikkadó téglákon. A kecskelábnnyomok mélyedései azután jó tapadó felületet képeztek a pillérbe épített téglákon. A további téglasorokat úgy rakta fel a mester, hogy a pillérek végtéglái szabályos háromdudoros égetett téglák, köztük pedig 3-3 kecskelábnnyomos szárított téglát helyeztek el. A 60 cm magasan megmaradt pillérek felső részét törött, peremes tetőfedőcserepek agyagba-égett töredékei képezik. Innen indultak azok az egy-két helyen megmaradt boltindítások, amelyek a kemence agyagfalába mélyesztett boltindítások ellenpárjaiként az ívek alapjait képezték. A kemencefalba kb. 20×20 cm-es szögletes mélyedéseket vágtak s innen indult oldalanként a 3-3 boltív, amelyek 20×20 cm-es téglákból álltak, ugyanolyanokból, mint a villa hypocaustum-pillérei. A boltindítások alatti 2-2 függőleges bevágás a kemence falában a pilléreket tartó falszakaszok jobb kiégését szolgálta. Ugyanezért véshettek be 3-3 függőleges mélyedést a középső pillérek oldalaiba is.

5. Tégl a kemence pilléréből

A kemence száját – úgy tűnik – eredetileg az agyagba alagútszerűen vágták be. Később ez beomolhatott és a száját átboltozták. Erre a szájnyílás égési rétegei utalnak. A kemence melletti munkagödröt anyagi fedezet hiányában nem tudtuk feltárni. Az azonban megállapítható, hogy a tüzelő (száj-) nyílás mintegy 250 cm hosszú, a kemence felé kissé szélesedő, vízszintes aljú, alagútszerű építmény volt. Alján 9 cm vastag, 60×60 cm-es négyszögletes téglát találtunk.

A rostély magassága csak elméletileg rekonstruálható. A kiserkesztett boltívek alapján a tüzelőtér magassága, a kemence fenekétől a rostélyig 80–100 cm lehetett (6. kép).

646. A fertőrákosi tégláégető kemence

A kemence szerkezete némileg eltér az I-II. századi Fertőrákos-golgotai római villa mellett Gábler Dénes által feltárt tégláégető kemence szerkezetétől.⁴⁽⁸⁰⁾ Igaz, a kemencénk ⁶⁵közélemben talált római kisbronz is későbbi korra, a Valentinianus dinasztia (364–78) időszakára utal.⁵⁽⁸¹⁾ Mindenképpen megemlítenő azonban, hogy a tégláégető kemence elhelyezkedése a villa mellett, a másik fertőrákosi villa és tégláégető

helyzetére emlékeztet, csak éppen a golgotai villa egyik oldalán a kemence, másikon a bányagödör található. Az Alsó-ültetvény dűlőben pedig a bányagödör a villa és a kemence között, sárga agyagos szegélyű mélyedéssel jelentkezik. Római-kori téglaegetők nem mennek ritkaságszámba Pannoniában. Nagyobb települések mellett egész téglagyarak maradványai kerültek felszínre.⁶⁽⁸²⁾

A téglaegetők és más ipari objektumok gondos feltárása és dokumentálása a rómaikor technikai eljárásainak és munkaszervezetének megismerését segíti elő.⁷⁽⁸³⁾

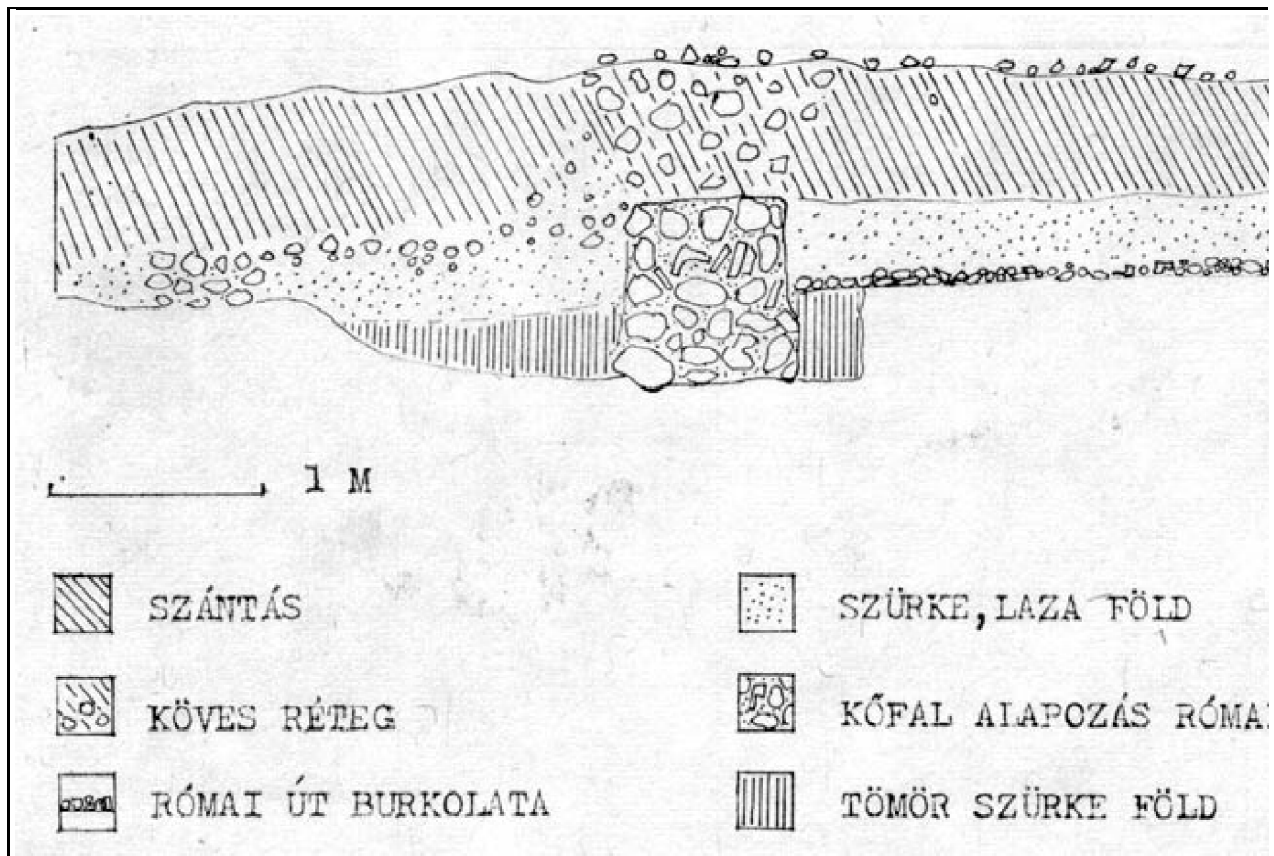
Az út átvágása (7. kép).

7. A római út kőburkolata

A villa gazdasági udvarának K-i fala mellett halad egy É–D irányú út, amelynek töltése enyhén kiemelkedik. A 3–4 méter széles töltés a Fertő egykori medrének vonalát követve, a villától D-re, Ny-felé fordul. Az út annak az enyhe emelkedőnek a szélén halad, amelyre a villagazdaság települt. Balféle haladva, mintegy 500 méter hosszan követhető az egykori római út nyoma. A villa közelében a felszínre szántott tört kövek, kavicsok, római tégladarabok és edénycserepek teljesen beborítják az út feletti 3–4 méter széles sávot. Délebbre csak néhány kő, kavics, római falazótégla, vagy tetőfedőcserep töredéke utal az út vonalára. Az úton helyenként XVII–XVIII. századi 66mázás fazéktöredékek is előfordultak. Ezért felvetődött a kérdés, nem újabb kori dűlőutat töltöttek-e fel a földművelést amúgy is akadályozó villaomladék kő- és cserepanyagával, a dűlő szélére szállítva a szántóról a szerszámél-csorbító épületköveket. Az újabbkori térképek is feltűntetik a legújabb időkben, a nagyüzemi gazdálkodás végett felszántott földutat. Nyilván folyamatosan a római kortól, vagy még régebbi időtől járták ezt a csapást,

amit először a Fertő-parti római villák (Balf, Fertőrákos, Fertőmegyes-Mörbisch) felépülése után követhettek le. Hogy feltevésünk helyességéről meggyőződhessünk, 7 méter hosszan átvágtuk az út töltését. A villa közelében végzett szondázással kissé bogárhátú, tipikus római utat tártunk fel. A kb. 3 méter széles úttest 80–90 cm mélyen jelentkezett. 10–20 cm átmérőjű kavicsok és tört kövek képezték az út burkolatát. A burkolóköveket alapozás nélkül, 1–2 soros rétegben döngölték a földbe. A helyenként feltöredezett burkolatot a téglágetőből kikerült törmelékanyaggal pótolták. Az úttól K-re kőfal alapozása került elő, sűrű földbe rakott törött kövek, habarcsnyomok nélkül. Az útburkolat alatt datáló lelet nem került elő, a fal alatt (100–120 cm mélyen a mai felszíntől) viszont találtunk római fazéktöredékeket. Tipikus, sűrű, korongolt darabokat, amelyek a korábbi és későbbi római korból is előfordulnak. A római út metszetét tanulmányozva úgy tűnik, hogy az út mellett talált kőfal szervesen az út tartozéka és az útszegély szerepét töltötte be. [8\(84\)](#)

8. A római út fertőrákosi metszete

Az út bogárhátívéből arra következtethetünk, hogy az út 3 méternél szélesebb lehetett. Talán elérte az 5–6 méteres szélességet. Scarbantiától D-re, a Savariába vezető római út maradványait Nováki Gyula tárta fel. [9\(85\)](#) Az Ojtozi fasor mentén megfigyelt út szélessége helyenként a 6–8 métert is elérte. Itt terazzóréteg is előkerült az útépítmény alapozásában.

A most talált út az első hitelesen megfigyelt római út Scarbantiától É-ra, Carnuntum felé. Úgy tűnik azonban, hogy nem a Borostyánkő út szakaszát találtuk meg, [67](#) hanem Csak egy (azzal párhuzamos)

mellékutat, amely hasonlóképpen ősi út, és a rómaiak már itt találták és kiépítették.

Az út a Fertő-parti római villákat kötötte össze és elhaladt a Mithras-szentély mellett. A legközelebbi villák az út mellett, a balfi gyógyforrás közelében és északra, Fertőmeggyes határában találhatóak.¹⁰⁽⁸⁶⁾ Az utat a IX. században is használhatták. Erre utal Török Gyula könyvének egyik térképe,¹¹⁽⁸⁷⁾ amely szemléletesen ábrázolja, hogy a sopronkőhidai és Sopron-présháztelepi¹²⁽⁸⁸⁾ IX. századi telepek és temetők egy-egy korábbi római út védelmére letelepített korai középkori népcsoporttól származnak.

Az út nincs olyan jól kiépítve, mint a scarbantiai utak,¹³⁽⁸⁹⁾ felületét nem fedik nagy bazaltlapok (8. kép). Egész szerkezetével azonban a római-korra utal és kiépítését az I–II. századra datáljuk. A téглаegető – mint már említettük – IV. századi. A villa tehát valószínűleg későbbi, mint a mellette feltárt út. Ez azonban remélhetőleg rövidesen kiderül T. Szőnyi Eszter további kutatásaiból. S kiderülhet az is, hogy a Mithras-kultusz egyik híve lakhatta-e a most előkerült villát.

Itt csak a műszaki emlékek,¹⁴⁽⁹⁰⁾ a téглаegető és az út kutatását ismertettük, adatokat szolgáltatva a római civilizáció pannoniai emlékeihez.

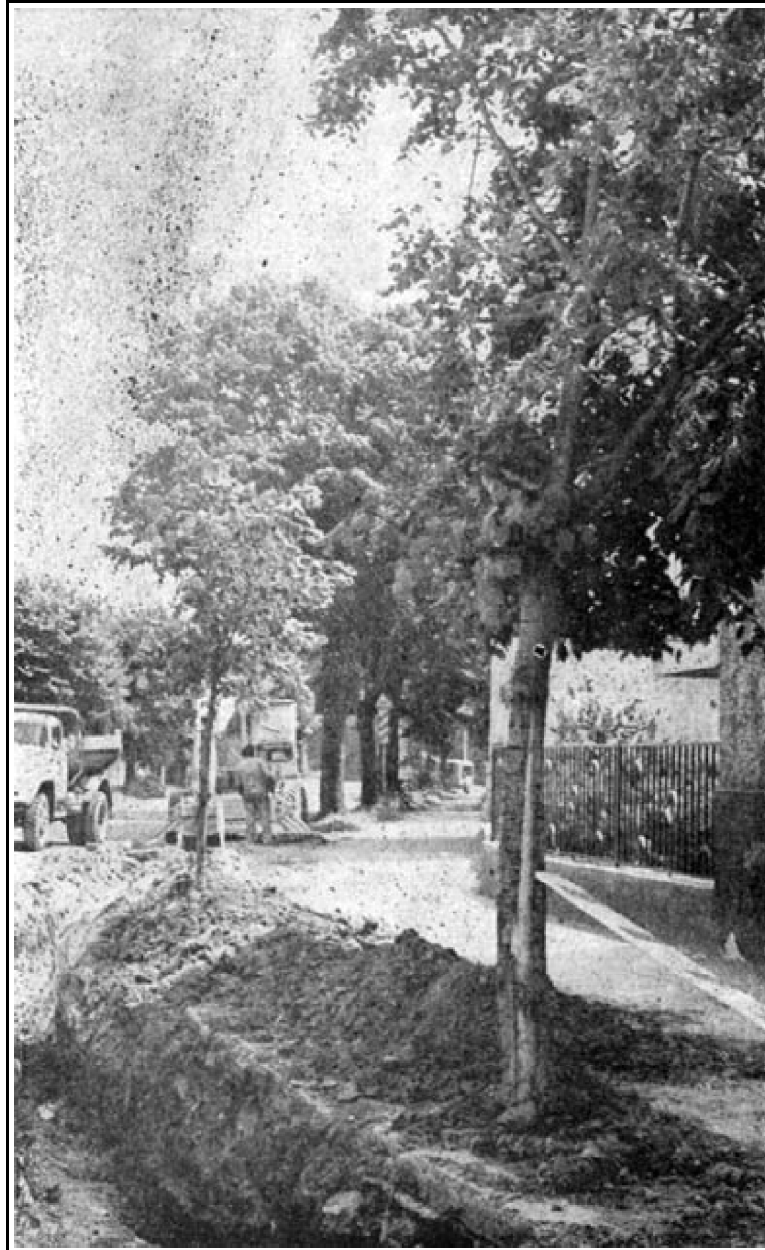
1981. XXXV. ÉVFOLYAM 1. SZÁM / KISEBB KÖZLEMÉNYEK / Rácz Józsefné: Sopron város utcafásításairól

Rácz Józsefné: Sopron város utcafásításairól

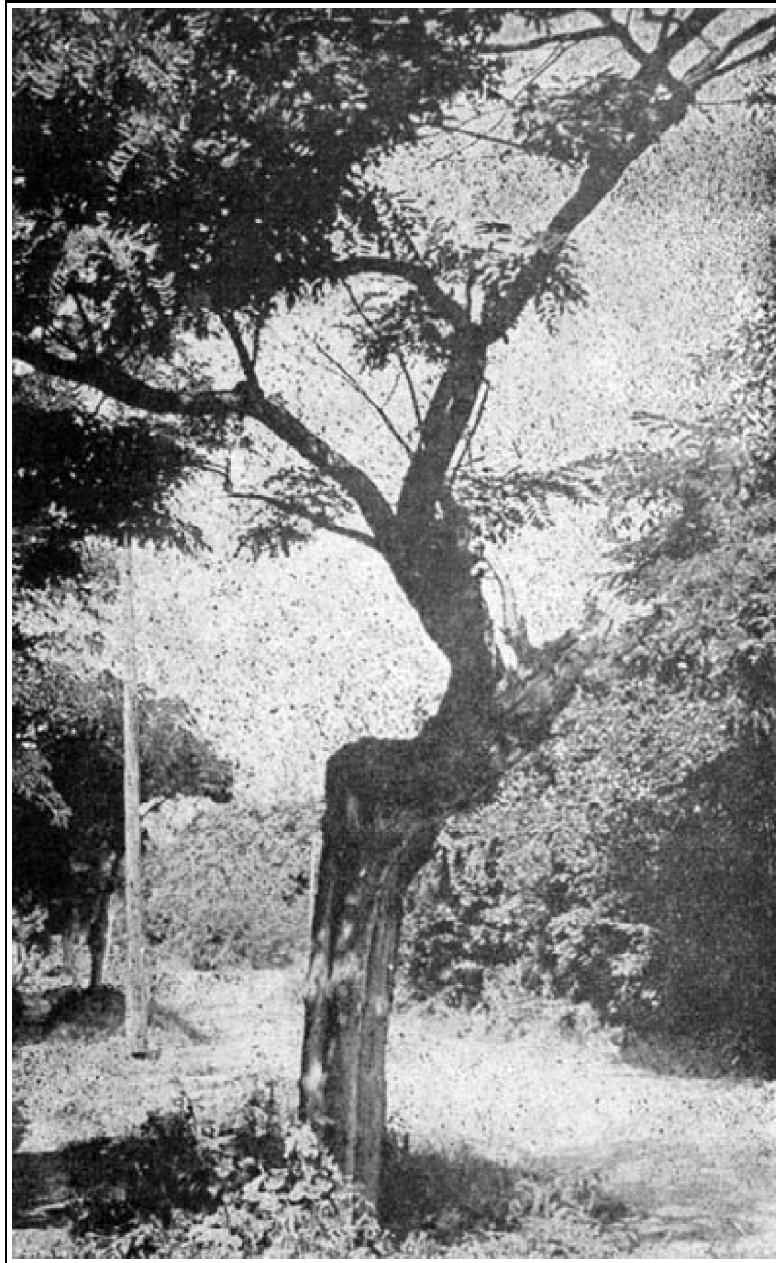
E folyóiratban 1965-ben már szó volt a városból kivezető utak fásításáról (Kiss László: SSz. 1965, 73–77). A város utcáinak fásítása is fontos megoldandó feladat. Az 1979 nyarán készített felmérések szerint Sopron 116 utcájában található fásítás. Az utcák egy részében azonban nincs „valódi” utcafásítás, csupán „maradványfák”, amelyeket az építkezések során megkíméltek, és ezek többnyire gyümölcsfák. A felvétel időpontjában a város utcafásításaiban összesen 4497 darab sorfa volt (ez a szám azóta az esetleges kivágások, illetve pótlások miatt természetesen megváltozott).

Fafajok szerinti megoszlás:

Juharfélék (Acer sp.)	1182 db	(26,3%)
Ostorfa (Celtis occidentalis)	713 db	(15,8%)
Hársak (Tilia sp.)	572 db	(12,7%)
Cseresznye- és szilvafélék (Prunus sp.)	381 db	(8,5%)
Vadgesztenye (Aesculus hippocastanum)	357 db	(7,9%)
Galagonya-félék (Crataegus sp.)	302 db	(6,7%)
Egyéb (akác, csörgőfa, szivarfa, fenyőfélék, japánakác stb.)	990 db	(22,1%)
Összesen	4497 db	(100,0%)

681. Csőfektetéskor, emberi hanyagságból megsérült ezüsthársfák a Bánfalvi úton

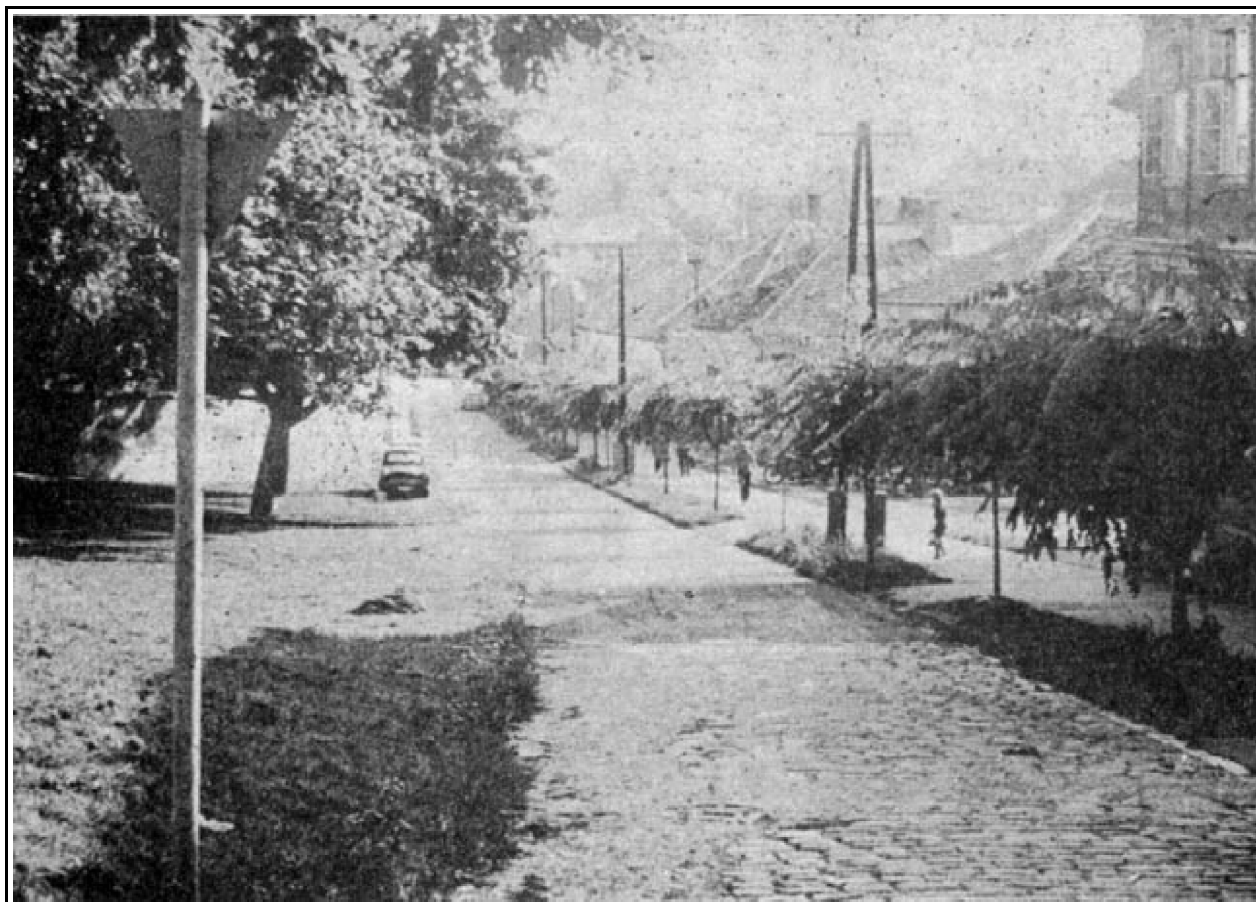
692. Agyoncsontolt, esztétikailag értéktelen, beteg akácfa a Villa soron

70A fásítások korok szerinti megoszlása:

Fiatal (10 cm átmérőig) ¹⁽⁹¹⁾	1849 db	(41,1%)
Középkorú (11–30 cm átmérő)	1632 db	(36,3%)
Idős (31 cm átmérő felett)	1016 db	(22,6%)
Összesen	4497 db	(100,0%)

A sorfák egészségi állapota sok kívánnivalót hagy maga után. A károsodásokat a kialakult városklíma (amely a magas beépítettség és a sok burkolat miatt szélsőséges) és az emberi hanyagság, rongálás okozza.²⁽⁹²⁾ (1. sz. kép)

A fák színe, alakja, fény- és árnyékhatása, a légmozgások által keltett mozgása, a lombzat évszakonkénti változása az utca és a házak falainak állandóságával szemben pszichikai reakciókat vált ki az emberből.³⁽⁹³⁾

3. Szép ostorfásítás a Szélmalom utcában

A növények díszítő hatása nagymértékben függ külső megjelenési formájuktól, alaki- és minőségi tulajdonságaiktól.⁴⁽⁹⁴⁾ Általánosságban azt állíthatjuk, hogy csak az a faegyed dekoratív, amely jól fejlődik, egészséges és gondozott. Az elhanyagolt, rossz növekedésű, beteg, sérült, agyonnyesett, lecsonkolt fák díszítő hatása alacsony, esztétikai szempontból káros is lehet. (2. sz. kép)

Az utcafásítások szépségét az egyedi díszítőértéken kívül a fásítás összessége, együttes tömege is döntően befolyásolja és meghatározza. Ezek szerint esztétikusak azok az utcafásítások, amelyek azonos fajúak, jó növekedésűek és fejlődésűek, azonos, vagy közel azonos méretűek, egészségesek és gondozottak.

71 Ilyen esztétikusan fásított utcák, a teljesség igénye nélkül: Bajcsy-Zsilinszky utca (díszgalagonya); Kossuth Lajos utca, Vadász utca és Höflányi utca (ostorfa) fásításai; Paur Iván utca (csörgőfa); Bartók Béla utca (szivarfa) és Berzsényi Dániel utca (japánakác) utcafásításai. (3. sz. kép)

Esztétikailag kifogásolhatók a beteg, száradó, helytelenül kezelt, sokfajú, illetve a pótlások miatt túlságosan nagy méretbeli eltéréseket mutató utcafásítások. Ilyenek: Faraktár utca (beteg juhar), II. Rákóczi Ferenc utca (hiányos és beteg zöldjuhar), Hársfa sor (száradó, idős hárs), Felsőlövér utca (kikatlanozott hárs) és Villa sor (agyonnyesett gömbakác fásításai). (4. sz. kép)

4. Száradó hársak a Hársfa soron

A települések ökológiai viszonyainak megjavítására a leghatékonyabb eszköz a növényzet, amelynek kondicionáló hatása mindenki számára ismert.⁵⁽⁹⁵⁾ Éppen ezért meg kell ragadni minden lehetőséget, amely a növények, főleg a fák számának növelését elősegíti. Az utcafásítások hiányait pótolni kell és új fásításokat kell kivitelezni mindenütt, ahol erre mód nyílik. Környezetünk okszerű és célszerű használatával, gondozásával és védelmével nagy lépést tehetünk Sopron város szebbé, vonzóbbá és kulturáltabbá tétele érdekében.

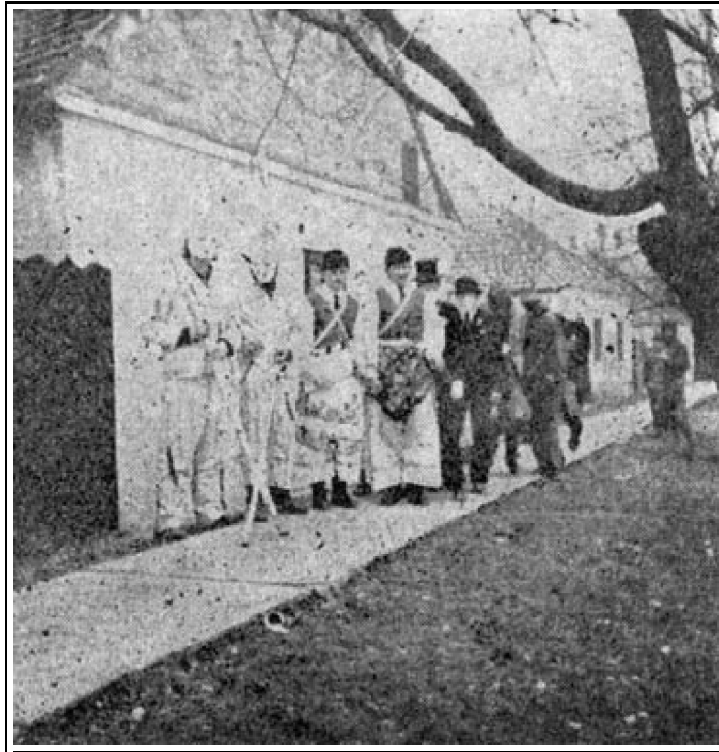
1981. XXXV. ÉVFOLYAM 1. SZÁM / KISEBB KÖZLEMÉNYEK / Kiss Jenő: Néprajzi-nyelvi érdekességek Mihályiból

72 Kiss Jenő: Néprajzi-nyelvi érdekességek Mihályiból

1. 1920 körül a mihályi születésű L. Putz Cecilia okl. tanítónő szülőfalujában több néprajzi vonatkozású megfigyelést jegyzett föl. Ezeket bátyja, Mihályi (Putz) Ernő, a pannonhalmi főiskola azóta elhunyt tanára kéziratosa, Mihályi története című összeállításához csatolta. Az ő szívésségéből jutottam hozzá évekkel ezelőtt a kéziratához, s közlöm most a följegyzett néprajzi érdekességeket. L. Putz Cecilia annak idején bizonyos Halász Józseftől gyűjtött legtöbbet, aki akkor már idős ember volt. A följegyzések e szerint tehát a századforduló, illetőleg az azt megelőző évtizedek mihályi szokásainak egy részét örökítették meg. Megjelentetnünk már csak azért is érdemes őket, mivel a leírt szokások közül alig-alig él egy-egy ma már. A följegyzéseket általában nem szó szerint, hanem nyelvileg-stilisztikailag kissé átdolgozva közlöm.

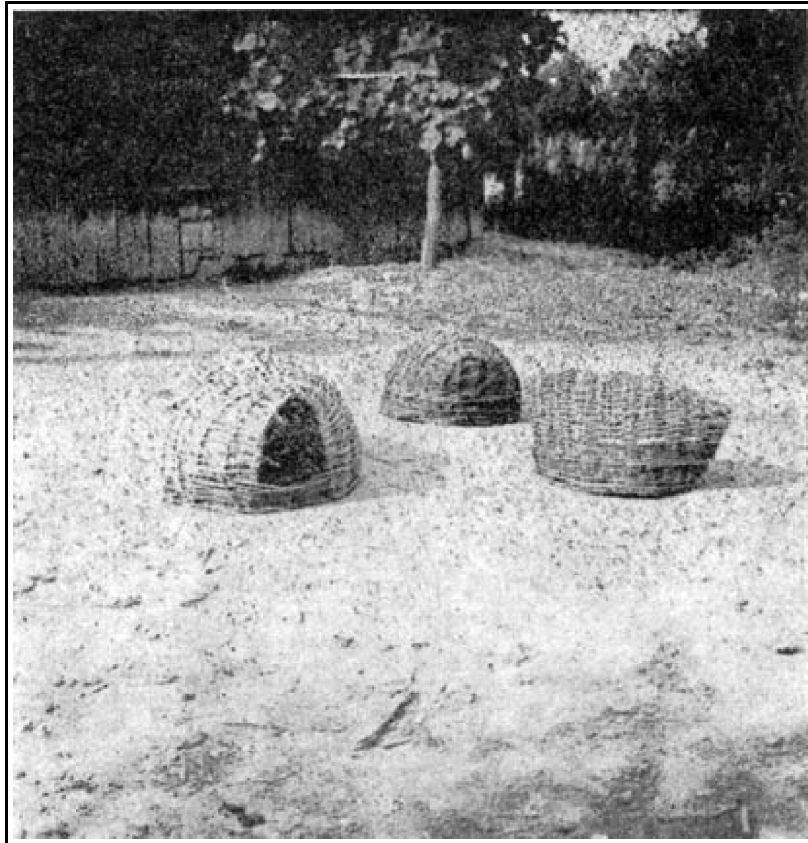

1–4. Húshagyókeddi „bohócjárás”

Népszokások: Balázsjárás: Legények püspöknek öltözve, fakardokkal járták a falut. Minden házhoz beköszöntöttek ezzel az énekkel: „Emlékezzünk Szent Balázusra, hogy ma vagyon napja ... stb. „Ha nem adtok szalonnát, levágjuk a gerendát”. A ház népe tetszés szerint megvendégelte őket, s útravalót is adott nekik.

735-6. Borító; burkus

74 Szerencsekerék: Húsvét hétfőn felült egy férfi és egy nő az ún. szerencsekerék-re, amelyet legények húztak végig a falun. A szokás kb. az 1860-as évek óta nem él.

Mikulás: Miklós napkor (dec. 6.) jár a mikulás. Ajándékot, de virgácsot is visz.

Luca: Luca napján (dec. 13.) éjjel a legények szalmával járnak és jókívánságaikat a szalma földre terítésével fejezik ki, így kezdvén rímbe szedett jókívánságaik kiabálását: „Luca, Luca kittykotty, kukorikú”. Az üdvözlésért a lucázók pénzt kapnak – borra.

Hiedelmek: Luca napjához több érdekes szokás is kapcsolódik a faluban. Ezen a napon nem adnak ki semmit a házból, mert akkor a szerencsétől fosztanak meg magukat. Nagy szerencsétlenségnek tartják, ha Luca napján nő lép először a házba. Az viszont szerencsének számít, ha férfi lép be elsőként. Ezért ajándékozzák meg a kora hajnalban jövő, szalmát szóró s szerencsét kiabáló legényeket. A lucaszalmából tesznek az állatok alá, mert ez szerencsét hoz az állatoknak, a tyúkok pl. jobban tojnak. Luca napján guggolva etetik a tyúkokat, akkor nem pusztulnak el. Ezen a napon kezdik készíteni a Luca székét, s a karácsony esti harangszóra fejezik be. Ekkor elviszik a templomba, a kórus alatt fölállnak rá, és meglátják, ki a boszorkány. Az, aki az oltárnak hátat fordít.

Kenyérsütés: ahány lángost süt a gazdaasszony kenyérsütéskor, annyi lelket szabadít ki a tisztítóüzből.

Tamás napja: (dec. 29.) amelyük lány Tamás napján az asztallábra (sarkára) teszi a fejét és úgy aluszik el,

megálmodja, hogy ki lesz az ura.

Keresztjáró napok: azt tartják, hogy keresztjáró napokon, amikor a körmenet megy és harangoznak, akkor kell elvetni az uborkát, mert akkor nagyra nő (húsvét utáni 6. hét hétfőjén, keddjén, szerdáján).

Karácsony: (dec. 25–26.) karácsonykor a tyúkokat abroncsba kel tenni s ott kell megetetni őket, akkor nem szélednek el.

Ha azt akarja az ember, hogy a csirke mind kakas legyen, akkor férfival saját kalapjába kell a tojást kiszámoltatni, s akkor kell a kotlóst megültetni, amikor a kanász hajtja ki a disznókat. Akkor mindegyik csibe kakas lesz.

Talált patkóhoz szerencsét fűznek, ezért az ajtó küszöbére szegeznek.

Időjárési szabályok: Gergely (márc. 12.) megrázza a szakállát, havat hoz. Medárd napkor (jún. 8.) ha esik, akkor utána 40 napig esik. Egyed napján (szep. 1.) ha egyik, akkor ha a gazdának két ökre van, vegyen még kettőt, mert különben a sok eső miatt nem tudja elvégezni az őszi munkákat. Ha viszont szép idő van Egyed napján, s a gazdának négy ökre van, kettőt eladhat, mert azokkal is el tudja végezni az őszi munkákat. Gyertyaszentelőkor (febr. 2.) inkább a farkas ordítson, mint a nap mosolyogjon. Pálfordulásra (jan. 25.) Pál fordul köddel, ember pusztul döggel. Mátyás (febr. 24.) ha nem talál jeget, akkor csinál, ha talál, akkor ront. Fényes a Vince (jan. 22), telik a pince. Boros a Vince, üres a pince. Ha egyszer későn vetsz és sikerül, még az unokádnak se mondd el.

Játékok: Ördöglova: ezen hintáztak a legények vasárnap és ünnepnapokon. A század elején már csikófuttatónak használták.

Tejesfazokazás: a felnőtt lányok körbeálltak, egy fazékba kavicsot tettek, s „megy a fazék” kiáltással dobálták egymásnak. Aki leejtette, vennie kellett helyette.

Népművészet: nőknél a fonás, férfiaknál a pipakészítés volt divatos. Igen keresett volt a mihályi földből készített égetett agyagpipa.

2. 1979-ben jelent meg a Mihályi tájszótár (Nyelvtudományi Értekezések 103. sz.; ismertette Mollay Károly SSz. 1980, 87–88). A szótár néprajzi vonatkozású anyagának egy részéhez készítettem fényképmelléleteket is az 1970-es évek legelején, ezek azonban a szótárba nem kerültek be. Minthogy a fényképeken megörökített tárgyak eszközök, illetőleg neveik is részint már visszaszorulóban, sőt eltűnőben vannak, úgy vélem, érdemes helytörténeti folyóiratunkban közzétennem őket.

757–8. Szomogy; csobolyó

761–4. kép: bohócjárás. Magyarruhába, illetőleg különböző farsangi maskarába öltözött legények vidám húshagyókeddi falujárása. A bohócjárás résztvevői: 2 magyarruhás legény, 1–1 menyasszony, vőlegény, harmonikás, vőfély, koszorúslány, vasorrú baba, drótostót, medve, medvetáncoltató, hamuszsákos, kormoszsákos és 2 bohóc. A menet reggel indul s mire az egész falut bejárják, már délután van. A két magyarruhás legény vezeti a csoportot. Minden házhoz bemennek általában s az udvaron táncolnak. Fánkot (húshagyó kedden a faluban rendszerint minden háznál van fánk) vagy pénzt kapnak. Az eladó lányokat meg szokták táncoltatni. Táncra perdülnek az utcán is, a házak előtt. A hejehujázó, a vidám, látványos, szemet gyönyörködtető, tarka menetet az érdeklődők és kíváncsiskodók tekintete és nagy gyereksereg követi. Őket a menet többi tagjától le-lemaradó bohócok és a hamuszsákos meg a kormoszsákos ijesztgeti és kergeti szét. A két utóbbi a bohócjárás réme: akit el tudnak kapni (gyerekeket, eladó lányokat, suhancokat), elverik, azaz bekormozzák, behamuzzák zsákukkal. A bohócjárást este farsangi bál követi. A szokás ma is éi Mihályiban (mivel a környező falvakban nem, ezért jellegzetes mihályi szokásnak tartják).

5. kép: borító (burítottó). A kotlós egy helyben tartására szolgáló, puttonyszerű, fonott eszköz. Alul rést hagynak, hogy a kiscsibék ki-be futkoshassanak rajta. A csibék eledelét és a vízitató edényt is a borító alatt tartják, így a nagyobb baromfiak nem férnek hozzá.

6. kép: *burkus*. A kotló és a kiscsibék éjszakai szálláshelyéül, illetőleg a tyúkoknak tojóhelyéül szolgáló fonott kosárféle.

7. kép: *szomogy*. A pajtának az a része, ahol a tető a földig ér. Többnyire ebben a kifejezésben fordul elő a

szó: *a szomogy alla, a szomogy allábo* 'a szomogy legbelső része, a szomogy legbelső részébe.' Csépléskor, a masináláskor ide hordták be a töreket és a pelyvát. Gyerekek kedvelt búvóhelye volt. Csak a régi típusú pajtákban volt ilyen, az újabbakban már nincs. S mivel régi típusú pajta egyre kevésbé látható már, eltűnik a szomogy is.

8. kép: csobolyó (*csobolló*). Ital (víz) tartására és ivóedényül használt hordozható, lapos hordócska. Sokáig hűvös maradt benne a víz, ezért aratáskor különösen is jó szolgálatot tett.

9. kép: *puttony*. Vesszőből font, alul és felül nyitott, háton hordozható, száraztakarmánynak és töreknek (többnyire a pajtából az istállóba történő) szállítására használt nagy kosárféle.

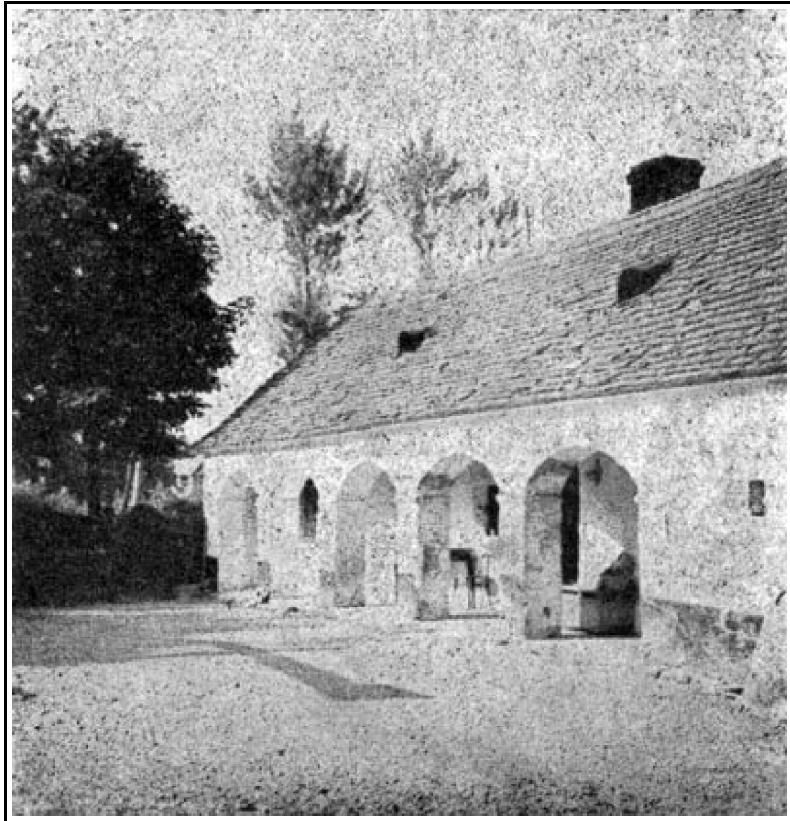
10. kép: *gádor*. Tornác. A régi falusi házak tornáca fontos szerepet töltött be: nyáron ott zajlott az élet. Ott ettek, ott pihentek, ott dolgoztak. Ősszel ott fejtették a babot, ott fosztották a kukoricát, ott morzsolták a kukoricát. Ott játszottak a gyerekek, ha esett az eső. Tehetősebb családoknál a gádort kb. 1 méteres fallal építették.

11. kép: *kóter*. Fából készített, kézzel is vihető ketrec, amelyben disznókat, malacokat szállítottak. Mindkét végén kihúzható ajtaja volt.

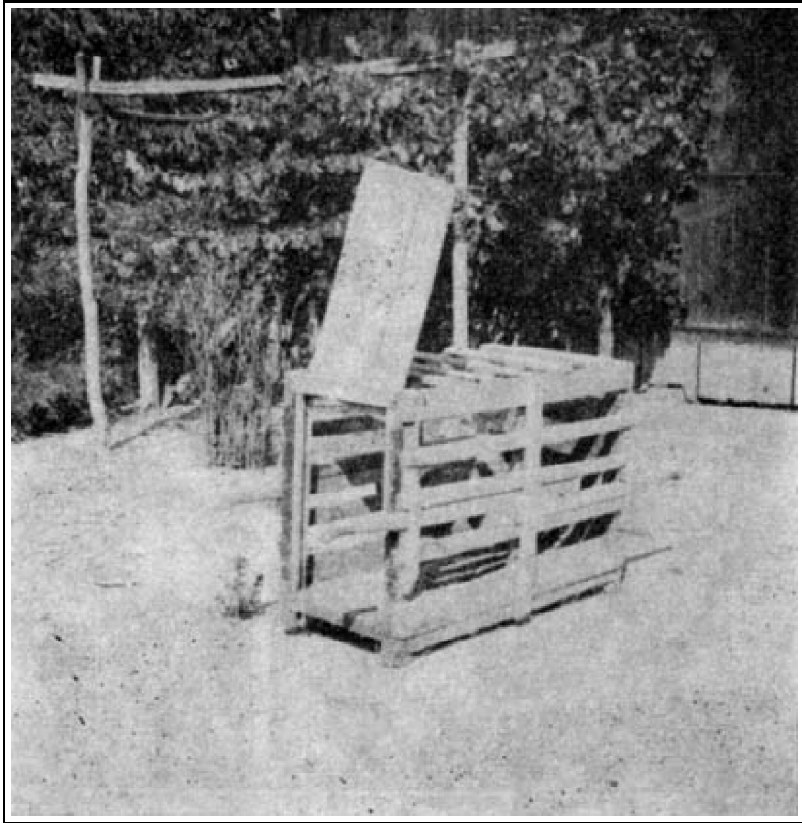
12. kép: hidasvályú (*hidasvállu*). Disznóólak oldalába elhelyezett vályú, amelyhez az ólban levő disznók járomszerűleg készített rács nyílásain keresztül férhetnek hozzá. Volt egy másik fajtája is (ez látható a fényképen): befelé is lehetett nyomni a födelet, más szóval az ajtót, hidastáblát, s a moslék kiöntése előtt benyomták, hogy a disznók ne férhessenek hozzá, amíg a moslékot elkeverik. Ez az ajtó mindkét irányba mozgatható volt.

13. kép: *góré* és *fennállóverem*. Góré: lécs-, ritkábban drótfalú, négy lábon álló építmény, amelyben csöveskukoricát tartanak többnyire. Fennállóverem: gondosan kidolgozott, téglával kirakott pincyszerű verem, amelynek favázás, földdel berakott teteje s rendes ajtaja is van.

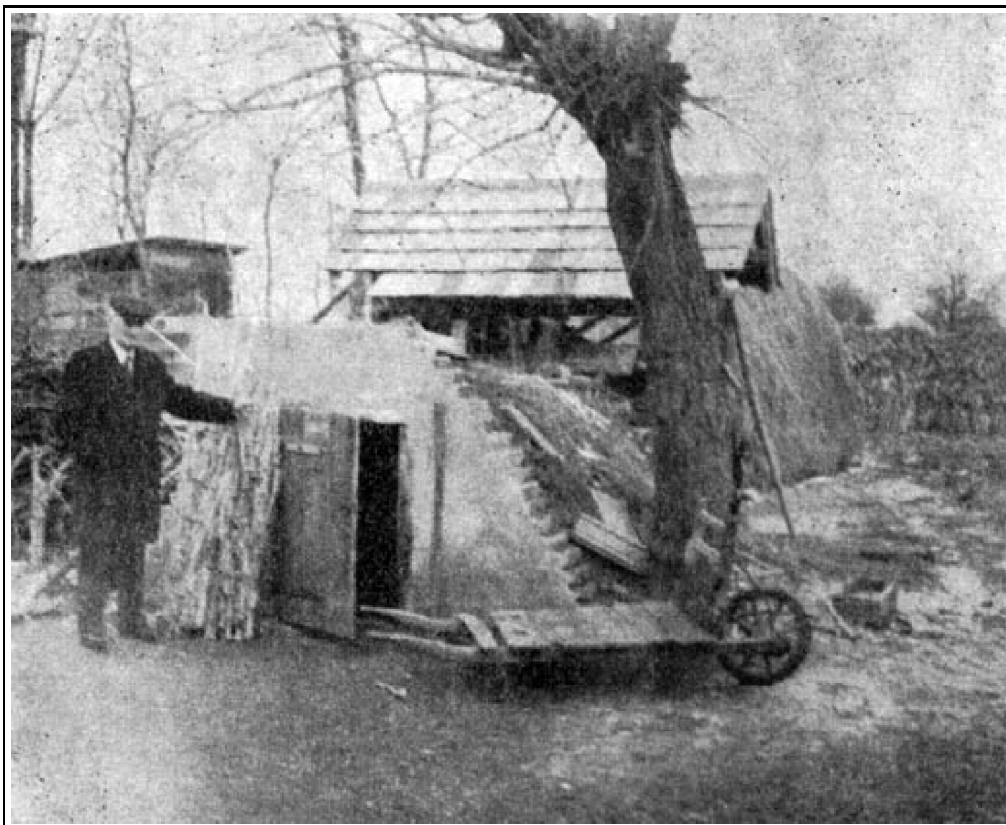
779-10. Puttony; gádor

7811-12. Kóter; hidasvályú

7913–14. Fennállóverem és ízékkévék

8014. kép: fennállóverem és ízékkéve (*izíkkívé*). A fennállóverem magarázatát l. följebb. Ízékkéve: a szarvasmarhák által lerágott kukoricaszár kévébe kötve. A tehének a kukorica levelét rágnak le, a megmaradó kemény szárat a gazdák összegyűjtik, kévébe kötik, száradni hagyják és vagy a tűzhelyben égetik el, vagy az udvaron, kertben gyűjtik meg.

15. kép: *kalinkó*. Lakodalmi fonott kalács. Esküvőre menet és esküvőről jövet a lakodalmas nép a hintókból az út szélén álló, várakozó gyerekeknek mindig dobált kalinkó-darabokat. Ez a szokás az 50-es évek végén élt még, ma már ez sem él, sőt kalinkót sem sütnek már.

(A fényképeket a szerző készítette).

15. Kalinkó

1981. XXXV. ÉVFOLYAM 1. SZÁM / SOPRON KULTURÁLIS ÉLETE

SOPRON KULTURÁLIS ÉLETE

1981. XXXV. ÉVFOLYAM 1. SZÁM / SOPRON KULTURÁLIS ÉLETE / Knopp András: Szervátiusz Jenő Cantata Profana című műve Sopronban

Knopp András: Szervátiusz Jenő Cantata Profana című műve Sopronban[1\(96\)](#)

A mai napon jelentős műalkotással gyarapszik a soproni Erdészeti és Faipari Egyetem és Sopron városa: birtokba veheti Szervátiusz Jenő, a neves kolozsvári szobrászművész hatalmas fadomborművét, a Cantata

Profanát.

Az alkotót, Szervátiusz Jenőt aligha kell bemutatni a soproni közönségnek: néhány évvel ezelőtt megrendezett soproni kiállítása emlékezetes sikert aratott.

Annál inkább kell szólni a most felavatásra kerülő alkotás létrejöttének körülményeiről. A soproni Erdészeti és Faipari Egyetem vezetése már hosszabb ideje szeretett volna olyan műalkotást elhelyezni az Egyetem falán, amely méltóképpen elevenítené meg az intézmény hagyományait. Abban, hogy ezt a műalkotást végül Szervátiusz Jenő készítette el, szerepe volt a véletlennek is: a nem sokkal előbb Kolozsvárról Magyarországra települt Szervátiusz Tibor egy akkoriban elgondolt, több alakos, nagy kompozíciójához megfelelő faanyagot keresett, így került kapcsolatba az egyetem rektorával, aki – miután meglátogatta az apa és fia közös, ideiglenes műtermét – felvetette, nem vállalnák-e el az egyetem történetét megörökítő relief elkészítését. Miután a fadombormű mint műfaj kettejük közül Szervátiusz Jenő alkotói oeuвреjének egyik legkarakterisztikusabb eleme, a téma kiválasztása már közvetlenül a vele folytatott megbeszélések során alakult ki.

Az eredeti elképzelés, az egyetem története, képzési irányai és hagyományai képszerű megjelenítésének – valljuk meg: kicsit iskolás-illusztratív – feladata helyett Szervátiusz Jenő egy korábbi, két változatban is megfaragott kompozíciójának témáját, a Cantata Profanát ajánlotta, amely áttételesebben, egyben egyetemesebben, és mégis az erdőhöz kötődve fogalmazza meg ember és természet örök küzdelmét.

Az egyetem vezetése – megismerkedve a tervezett kompozícióval – lelkesen fogadta a javaslatot. A tervvel a Képzőművészeti Lektorátus is egyetértett, és vállalta, hogy biztosítja a dombormű elkészítésének pénzügyi fedezetét. Amíg azonban Szervátiusz a megbízást megkapta, nem kevés gáncsoskodást, kicsinyes féltékenykedést és rosszindulatot is le kellett küzdeni. Végül is a kulturális kormányzat vezetőinek segítségével Szervátiusz Jenő megkapta a megbízatást, s nem sokkal ezután rendelkezésére bocsátotta az egyetem a dombormű elkészítéséhez igényelt hatalmas juharfa táblákat is.

Hogy mit jelentett ez a megrendelés az idős, 77 esztendő, betegeskedő művésznek, azt még azok is nehezen tudják elképzelni, akik ismerik Szervátiusz Jenő megszállott munkakedvét és alkotói energiáit. A már-már megtört test új életre kapott, s a rosszul világított, ilyen méretű munkára teljesen alkalmatlan, eredetileg irodának szánt, egy házgyári ház földszintjén lévő helyiségben, ahol a dombormű táblái sem fértek el egymás mellett egy síkban, bámulatosan rövid idő – alig nyolc hónap alatt – fiatalokat is megszégyenítő fizikai erőfeszítés eredményeként készült el egész életműve legnagyobb méretű domborművével, az itt felállított 5,75-ször 2 méteres gyönyörű, festett Cantata Profanával, s az ehhez csatlakozó két szöveges táblával.

Ennyi a most felavatásra kerülő mű külső története.

Köszönet mindazoknak, akik közreműködtek létrejöttében; az egyetem állami és pártvezetésének, a Képzőművészeti Lektorátusnak, a kulturális kormányzatnak, mindazoknak, akik a dombormű nemes anyagát elkészítették, s akik segédkeztek felállításában.

Ami a mű belső történetét, az élménytől a megformálásig ívelő utat illeti, ennek megértéséhez Bartók Cantatájáig, illetve az ennek alapját képező, imént elhangzott román kolindáig kell visszanyúlnunk.

A román karácsonyi énekekkel, a kolindákkal való találkozás Bartók egyik legmélyebb, legmaradandóbb népművészeti élménye volt. A kolindákról, ezekről az eredetileg újévi jókívánásokat tolmácsoló énekekről

(amelyek meséje, az elmondott vagy ábrázolt cselekmény valójában csak ürügy, lehetőség volt a jókivánság megfogalmazására a tartalom jelképes értelmezése által) Bartók maga írja: „A karácsonyi énekek (románosan kolindák) ... szövege rendkívül értékes és érdekes, folklorisztikus és művelődéstörténeti szempontból egyaránt. E 'karácsonyi énekeken' azonban ne értsünk semmi olyat, ami megfelelné az ájtatos nyugat-európai karácsonyi énekeknek. A szövegek legfontosabb része – talán egyharmada – semmi kapcsolatban nincs a keresztény karácsonnyal: a bethlehemi történet helyett csodálatos, győzedelmes harcokról szól, a még soha le nem győzött oroszlánna (vagy szarvassal); egy legenda kilenc fiútestvéréről tud, akik addig vadásztak a rengetegben, míg szarvasokká nem váltak; vagy csodálatos történet regél arról, hogy vette nőül nővérét, a holdat a nap ... stb. Tehát csupa pogánykora szövegeimlék! ... Természetesen akadnak vallásos kolindaszövegek is: naiv legendák bibliai alakokkal.”

82. „Szerepük a falu életében – írja Bartók ugyanebben a tanulmányában, az általa gyűjtött román kolindadallamok 1935. évi bécsi kiadásának előszavában – megegyezik a szlávok koletka, vagy kolendaénekeinek és a magyarok regösénekeinek szerepével.” A román kolindákhoz hasonló regösénekeket Magyarországon a Dunántúl, Vas megyében jegyezték le nagyobb számban. „Tekintettel arra, hogy a Dunántúl a román területtől oly távol van – figyelmeztet Bartók –, itt bizonyára nem lehet szó kölcsönhatásról; a közös témának egy közös (ismeretlen?) ősforrásból kell származnia.”

Bartók a kolindákat 1909 és 1918 között gyűjtötte. A kolindadallamokból írt két zongoraátírat-sorozatának – amelyek 1915-ben születtek – darabjait gyakran és szívesen játszotta hangversenyein. Kolindagyűjtését később tudományosan is feldolgozta. A kötet eredetileg a Román Akadémiánál jelent volna meg, mint 1913-ban a bihari gyűjtés, de romániai publikálása mindig kétséges volt, s a végén nem is valósult meg. Bartók egy ideig levelezett az Oxford University Press-szel is a kolindák kiadásáról, de ebből a kiadásból sem lett semmi. Végül tizenegy évvel a kézirat lezárása után, 1935-ben Bécsben saját költségén jelentette meg a gyűjteményt, illetve annak is csak egy részét: a kolindák szövegéről (a gyűjtemény nagyobbik feléről) le kellett mondania, s a dallamokat, a kottákat is sajátkezűleg rajzolta meg.

„A könyv története és kiállítása beszédesen bizonyítja azokat a nehézségeket, amelyekbe még egy olyan hírneves tudós is beleütközik, mint a Bartóké” – írta a kötet kapcsán jóbarátja, Constantin Brailoiu román népzene-kutató és zenetörténész, akinek a nevét azért is érdemes ebben az összefüggésben megjegyeznünk, mert mint látni fogjuk, Szervátiusz Jenő az ő társaságában látta először és rajzolta le Bartókot és Kodályt.

A gyűjtemény csodálatos szövegtárát csak több mint húsz évvel Bartók halála után, az 1968-as budapesti kiadás alapján ismerhette meg a világ. A mű a mai napig a román kolindák legnagyobb rendszerező forráskiadványa. Méreteire jellemző, hogy Bartók tíz erdélyi megye harminchárom falujából 484 kolindát közölt, külön-külön rendszerezte a dallamokat és a szövegeket, s mindegyik dallam és szöveg után külön-külön felsorolta az összes román, valamint idegen dallam- és szövegváltozatokat.

Külön kell szólni a gyűjtemény 4/a és 4/b sorszámmal jelzett darabjairól, amelyeket 1914 áprilisában, az akkori Maros-Torda megyében, Felsőoroszában és Imecspatakán jegyzett le. Erre a típusra Bartók bukkan rá először a román folklórban. A szarvasokká vált fiúk kolindájáról van szó.

A kolinda szövege nem hagyta nyugodni Bartókot, abban legmélyebb emberi hitvallására érzett rá. Szövegét magyarra fordította – pontosabban átköltötte –, s a szöveg köré 1930-ban megalkotta Cantata Profana című szerzeményét „kettős vegyeskarra, tenorszólóra, baritonra és zenekarra.” A partitúra tanúsága szerint Bartók pontosan ma 50 éve, 1930. szeptember 8-án tett pontot a Cantata végére.

Ami az átköltését illeti, az átdolgozás nyomán a román eredeti 58 sorából 122 sor lett, anélkül azonban, hogy Bartók a kolinda tartalmát megváltoztatta volna. Ahogy Kerényi Károly, a neves ókortudós elemzésében megállapítja: „A szöveg – melynek, mint költeménynek is önálló értéke van – azok közé a szarvasokról szóló mitológiai elbeszélések közé tartozik, amelyek sok népnél elterjedtek, különösen Kelet-Európában és Észak-Ázsiában. Így a magyaroknál és közeli rokonaiknál, a finn-ugor törzseknél is...” Bartók – folytatja Kerényi – a szöveget lefordította, „lényegtelen bővítésekkel látta el, egyes sorok megismétlésével: drámai kérdéssel, felszólítással vagy összefoglalással, amelyeket zenei kompozíciója követelt meg.”

A zenemű azonban sokkal több, mint egy gyönyörű szöveg zenei átköltése, újraalkotása. Mégis, Bartóknak négy évet kellett várnia az első bemutatóra, melyre Londonban került sor, s további kettőt, míg a Cantata Budapesten is felcsendülhetett. Ebben a késedelemben a mű és a bartóki zene művészi újszerűségén túl az „a hatalmas költői eszme” játszott döntő szerepet, melyet Tóth Aladár, a kiemelkedő kortárs [83](#)zenekritikus hallott ki belőle, s „mellyel – az ő szavaival szólva – a mű mint az örök szabadság harsonája harsog a megkötöttségek korában.”

De hallgassuk tovább Tóth Aladár ma is megrendítő erejű, gyönyörű sorait, Cantata-interpretációját, amelyet a budapesti bemutató másnapján, 1936. november 10-én a Pesti Napló zenekritikusaként írt: „kilenc fiúról szól a ballada, akiket apjuk nem nevelt semmi mesterségre, csak vadászatra, a nagy hegyekben, a rengeteg erdőben, hol végül csodaszarvasnyomra találtak és szarvasokká váltak. Hiába hívja immár őket az apa a házába, ahol anyjuk égő fáklyával, terített asztallal, töltött poharakkal vár rájuk: mert az ő szarvuk ajtón be nem férhet, csak befér a völgyekbe; az ő karcsú testük gunyában nem járhat, csap járhat a lombok közt; a lábuk nem lép tűzhely hamujába, csak a puha avarba; a szájuk többé nem iszik pohárból, csak tiszta forrásból... Valóban, ha van zeneköltő, aki elindulhat ezekkel a fiúkkal a csodaszarvast rejtegető őserdőbe: akkor az Bartók Béla. És a zeneköltő itt elmondja, mindjárt a bevezetésnek mintegy a föld sötét méhéből feltörő szólamerdejében: hogyan kelt égre álmaiban egy korlátot, megalkuvást nem ismerő új élet mesébe-, mondábaillő rengetege. Elmondja a letipró erejű, tomboló ritmusú

fugában, milyen démoni felszabadulást érzett, mikor ifjúian vakmerő, féktelen szabadságszerelmével szívében, keresztültörtetett a szüzi vadonon. Elmondja lelkének, az emberléleknek misztikus átváltozását, csodálatos újjászületését az örökifjú ősi elemek birodalmában (»im Reiche der Mütter«, – mondaná a Faust költője). Elmondja az apa és a szarvassá vált fiú megrendítő párbeszédében az atyák ellen lázadó ifjúság örök forradalmát, az örök háborút, melyet nemzedék nemzedéknek üzen.”

„De Bartók, az új nemzedék legmerészebb hadüzenője, elmondja azt a rettenetes fájdalmat is, melyet ez a kiszakadás, az élet boldogító, kényelmes otthonosságaitól való örök elválás jelent, búcsuzatónak és búcsuzónak egyaránt. Aki azonban eljegyezte magát a szabadság gondolatával, az nem iszik többé pohárból, csak tiszta forrásból... A »farkasok dala« ez a titáni muzsika a szolgálalkúság korában. De ugyanakkor sajgóan fájdalmas, forró emberiségével lelkünk legmélyébe markoló üzenet, melyet egy költőóriás küld nekünk, egy királysaslelkű ember, aki köznapi életünkben kiszakadt az örök szabadság... magányára. Hogyan került korunkba ez a megdöbbentő korszerűtlenség? De hát ő beszél igazán igazul a mai idők és minden idők mélyéről, kimondva bátran, himnikus pátosszal lelkünk rejtett, elnyomott igazát? Hallgassátok a tomboló tapsokat a karzatról, hol az ifjúság tolong. Ki meri állítani, hogy az emberi szabadság hirdetőjének nincs visszhangja ebben a században?”

A Cantata Profanával Szervátiusz Jenő – saját vallomása szerint – 1957-ben találkozott. De a találkozásról valljon ő maga: „A harmincas évek vége felé hangversenyt hallgattam. Hogy, hogy nem Bartók és Kodály mögött ülhettem, s előttem ült Brailoiu, a kitűnő román zeneörténész, Bartók nagy tisztelője, barátja. Pár vonalban lerajzoltam őket. 1938-ban maga Bartók zongorázott, újból készítettem vázlatot róla. A vázlatokat szinte el is felejtettem, mire a Cantata Profana első változatát kifaragtam 1957-ben. Nagy tél volt. A Művészeti Akadémián tanítottam, Kolozsvárt, Mátyás szülőházában. Egy délelőtt, hogy jövök ki, s megyek át a Bocskai ház felé, ott áll Jagamas János folklórlista, népdalgyűjtő. Beszélgetünk, s mondja, van egy téma, jó lenne fába faragni, román kolinda, Bartók zenésítette meg. Megdöbbentem, s mondom, van nekem témám elég, csak időm nincsen. S ott helyben elmondta a kolinda szövegét. Jó idő múlva megint találkoztam vele: »Te, mondd csak el, hogy van az az öreg suszter, aki nem nevelte gyerekeit semmi mesterségre, se szántásra, se vetésre, se ménesterelésre?« Elkezd kacagni Jagamas: »Nem éppen úgy van, gyere el hozzám az intézetbe, s lepergetem neked.« Összejöttünk, s mint jó pedagógus elmondta Bartók elgondolását. Pár hét múlva újra elmentem, addig legépelgette a szöveget is. Kis társaság gyűlt össze, meghallgattuk, s mondom neki: »Na megvan!« Két beszélgetés, hallgatás után megszületett. Hazamentem kis műtermembe, s egy két méteres 84fába dolgozni kezdtem. Nem értek a zenéhez, de éreztem, hogy hol van a nagy összecsapás, éreztem, hogy Bartók eredeti mondanivalóját nem lehet puskával kifejezni, ahhoz új kell. Tudtam Bartók természetszeretetről, magam is sokat jártam a havasokat, láttam szarvastemetőt a Hargitán, méteres mohában elpusztult szarvasünőt, piros gombákat, és láttam élő szarvast, el tudtam képzelni a beszélőt, a támadót, az elmenő fiatalokat, a forrásból ivót, a szabadságra vágyót.”

Így született meg tehát, szinte véletlen indítékra, a Cantata Profana első szervátiuszi átköltése. „Ha tudatosan csinálom, sose született volna meg. De vers és zene úgy összeért bennem, hogy meg kellett születnie,” – emlékezett vissza a második változat elkészülte után az első Szervátiusz Jenő.

A második változat már felkérésre készült, 1965 szeptemberében, Szabolcsi Bencének, a nagy zenetudósnak a kezdeményezésére, aki akkor a Magyar Tudományos Akadémia Bartók Archívumának volt az igazgatója. Ez a változat egy 3 m és 20 cm hosszú, 80 cm széles és 10 cm vastag habos jávorfából készült, s az Akadémia Zenetudományi Intézetének, az egykori Bartók Archívumnak igazgatói szobáját díszíti ma is. Ez a változat egy hónap alatt készült el, itt, Budapesten, s nagyjából követte az első átköltést, de a részletek más hangsúlyával, a megváltozott méretekhez igazodó új elosztással, új kompozíciós

arányokkal.

Lényegében ennek a két korábbi kompozíciónak még érettebb, még kiforrottabb, új kompozíciós harmóniát lehetővé tevő folytatása a soproni is, amelynek méretei még mélyebb, még markánsabb kontúrokat igényeltek, s egyben a részletek aprólékosabb kimunkálását is.

A kompozíció stílusjegyei mindhárom változatot sok szempontból Szervátiusz Jenőnek népballadákat megjelenítő tábláihoz közelítik, olyanokhoz, mint a Bíró Máté vagy a Molnár Anna balladáját feldolgozók. A színes domborműveknek ezek a stílusjegyei és technikája a 30-as években jelentek meg Szervátiusz Jenő életművében, de azóta jelentősen meg is változtak, továbbfejlődtek, gazdagodtak. A színezés a népi életképek realizmusát, a balladaszerűséget, a meseszerűséget hivatott szolgálni, egyben sajátos festőiséget kölcsönöz a szobrászi, térformáló alkotásoknak. „A színek összefogják a formákat, növelik a térbeliséget és nem alkalmas világitás mellett is őrzik szoborszerűségét”, – írja a Cantata Profana második változata kapcsán Koczogh Ákos, aki a legtöbbet foglalkozott Szervátiusz Jenő Bartók-művek ihlette szobraival és domborműveivel.

De ez a hasonlóság a balladákat megjelenítő táblákkal a Cantata szervátiuszi átköltésének csak a stílusjegyeire vonatkozik. A Cantata kompozíciója alapvetően más. Míg ott többnyire keskenyebb, hosszúságú mezőkben jelennek meg a ballada cselekményének csomópontjai, itt lényegében egyetlen drámai összecsapás képe uralja és rendezi el az egész kompozíciót: az apa és a legnagyobb szarvas, a legkedvesebb fiú konfliktusa, amelynek méreteit a hatalmas új aránytalansága, a domborművet kettéosztó háromszöge és íve csúcsosítja ki. „Fiára az apa soha nem ló, de gyilkos lehet” – mondja Szervátiusz Jenő – „s én a nagy íjba befoglaltam a gyilkos embert, aki kényszerből és szórakozásból is pusztíthat.”

A konfliktus drámaiságát csak fokozza a felajzott íj, s az apjával szembeszegülő szarvasfiú egymásnak feszülése mögött balra és jobbra kirajzolódó háttérjelenetek nyugalma, Bartók, amint a furulyázó, bocskoros parasztfiúra figyel, aki fölött kerekded, idilli mókus ül a fán. A feszültség balról jobbra haladva az íj mintegy ellenívét képező, a fiait hazaváró anyát és a háttérben meghúzódó otthont beborító hatalmas, megtört, tépett fenyővel kezdődik, hogy aztán rögtön átcsapjon a csúcspontba, éppúgy mint az inspiráló bartóki zeneműnél is: középen. A dombormű kétoldala mintegy sűríti Szervátiusz Jenő jellegzetes stílusjegyeit: a belső arányok monumentalizálását, a külső tárgyi részletek meseszerű kezelését, a szakállak, bajuszok, hajszerények szélhullámoztatását, élő és élettelen dolgok emberi vonásokkal való jellemzését.

85 Ami most már a bartóki Cantata és a szobrászi megjelenítés egymáshoz való viszonyát illeti, szóljon erről Szabolcsi Bence: „A Cantata Profana alap gondolata a világok harca, melyből a természet kerül ki győztesen. Nos: Szervátiusz műve – mint dráma, mint líra és mint epika, mert elbeszél, reflektál és megjelenít egyszerre – ezt a kettős-hármas világot adja vissza, a konfliktust és a győzelmet. Szervátiusz egyforma erővel érzi magában a harcoló, megkötő és felszabadító erőket és a természetet, mely mindezt magába fogadja és feloldja. A főalakok: a vadász-apa s a kilenc csodaszarvas magában is úgy jelennek meg itt, mint természeti elementáris erők szimbólumai, melyeknek mérkőzése, összecsapása elkerülhetetlen. Otthon maradni, vagy kimenni az erdőbe: Bartók vissza-visszatérő kérdése ez, egész életében, egész művében. Szervátiusz együttérez Bartókkal, mikor drámai kompozíciójában azoknak a nagy erdőnek ad igazat; de keze alatt a szarvasok és az erdők egyetlen dantei erdővé válnak, az élet rejtélyeinek nagy megoldójává. És ezzel nő Szervátiusz kompozíciója is a Bartók-zene méltó tükrévé és ifjabb testvérévé.”

Szervátiusz Jenő Cantata Profanájának ez a ma felavatásra kerülő változata abban is különbözik az előzőektől, hogy ehhez két oldalt egy-egy, méterszer másfélméteres szöveges tábla is csatlakozik,

amelyeken jellegzetes, stilizált székely rovásírásra emlékeztető betűkkel a kolinda kezdő- és befejező, összefoglaló sorai jelennek meg, mintegy a nyelvi kommunikáció síkján jelezve a kompozíció tartalmát, a bartóki Cantata dombormű ábrázolta lényegét.

Ezt az igényt az egyetem vezetése fogalmazta meg, hogy a dombormű jelentése, mélyebb üzenete – oktatási intézményről lévén szó – így, az eredeti szöveg által is hasson, hathasson, ne csak a művészi kompozíció átélése révén.

Ezért a szövegről, pontosabban a kolinda utolsó soráról külön is kell szólnunk. Ennek bartóki jelentése ugyanis messze túlmutat önmagán, s egyben a Cantata Profanán, annak bartóki és szervátiuszi megfogalmazásán is, s olyan magasságokig ível, amelyeket a bartóki életmű egésze hitelesített a maga példamutató, minta értékű erejével a következő nemzedékek számára. Az utolsó sornak – „csak tiszta forrásból” – ezt az áttételesebb, mélyebb értelmét, jelentését Bartóknak a maga művészetéről szóló ritka vallomásai közül a legrészletesebben az a levél világítja meg, amelyet Octavian Beu román muzikológusnak írt 1931 januárjában, alig néhány hónappal a Cantata befejezése után, részletesen reflektálva Beunak Bartók romános műveiről írt tanulmányára.

Ezekben az években elő-előfordult szlovák kritikákban is, hogy Bartókot szlovákos művei miatt szlovák komponistának is elfogadták volna. Beu pedig dolgozatában egyenesen román zeneszerzőként említi Bartókot. Erre reflektál Bartók.

Idézzük: „Felfogásom a következő. Magyar zeneszerzőnek tartom magam. Azon eredeti műveim alapján, amelyekben román népzene alapul, vagy attól ihletett saját dallamaimat használom fel, éppoly kevésbé tekinthetnek engem román zeneszerzőnek, mint ahogyan Brahms, Schubert, és Debussy sem nevezhető [magyarnak vagy spanyolnak] magyar, illetőleg spanyolos tematikát felhasználó eredeti szerzeményeik alapján. Ön vagy más tudósok – nézetem szerint – helyesebben tennék, ha lemondanának erről a megjelölésről, és annak megállapítására szorítkoznának, hogy »itt meg itt, ebben és ebben a műben román ihletettségű tematika van«. Ha az Ön felfogása helytálló lenne, ugyanilyen joggal »szlovák zeneszerző«-nek is nevezhetnének, tehát három nemzetiségű zeneszerző lennék!... Az én igazi vezéreszmém azonban, amelynek mióta csak mint zeneszerző magamra találtam, tökéletesen tudatában vagyok: a népek testvérré válásának eszméje, a testvérré válás minden háborúság és minden viszály ellenére. Ezt az eszmét igyekszem – amennyire erőmből telik – szolgálni zenémben; ezért nem vonom ki magam semmiféle hatás alól, eredjen az szlovák, román, arab, vagy bármiféle más forrásból. *Csak tiszta, friss és egészséges legyen az a forrás!* Az én – mondjuk – földrajzi helyzetem következtében a magyar forrás van hozzám a legközelebb, ezért műveimben a magyar hatás a legerősebb. Hogy már most a stílusom – a különböző forrásoktól függetlenül – vajon magyar ⁸⁶jellegű-e vagy sem (és minden ezen múlik), azt másoknak kell megítélniök, nem nekem. Én mindenesetre úgy érzem, hogy ez megvan bennem. Hiszen jellegnek és környezetnek valamiképpen összhangban kell állnia.”

Ez a megrendítő erejű vallomás nem véletlenül utal szövegszerűen is a Cantata Profana szövegének utolsó sorára: emberi-művészi hitvallásként való értelmezése és megvalósítása a bartóki magatartás máig és ma is érvényes üzenete a ma és a jövő magyar ifjúságának. A fába vésett „csak tiszta forrásból” a soproni egyetem falán bartóki értelemben buzdítson minden igazi, tiszta forrásból származó érték befogadására, egyben a hűségre, a kötődésre a legközelebbi forráshoz, népi-nemzeti kultúráinkhoz.

Szervátiusz Jenő egész életműve és ez a domborműve is ezt hirdeti, ezt a kötődést testesíti meg, ezért lehet igazán maradandó, méltó párja a bartóki példának és egyetemességnek.

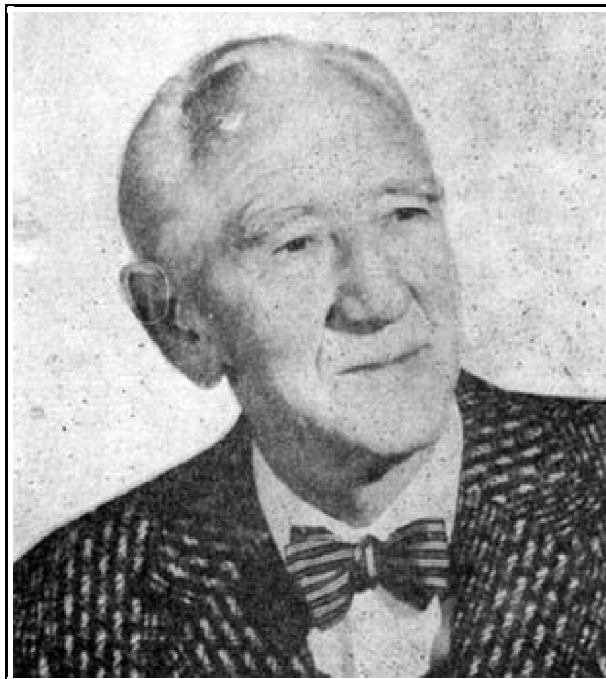
E gondolatok jegyében teszek eleget megisztelő feladatomban, s a domborművet felavatottnak nyilvánítom.

1981. XXXV. ÉVFOLYAM 1. SZÁM / MEGEMLÉKEZÉSEK

MEGEMLÉKEZÉSEK

1981. XXXV. ÉVFOLYAM 1. SZÁM / MEGEMLÉKEZÉSEK / Baranyai Lenke: Czuczor Ernő (1895–1980)

Baranyai Lenke: Czuczor Ernő (1895–1980)

87 Ismét elment közülünk valaki, aki nagyon szerette Sopront: Czuczor Ernő, a város egyik lelkes idegenvezetője, egyben Széchenyi István kultuszának egyik mecénása. 1895. február 19-én született Sopronban és itt halt meg 1980. november 21-én. Rokona volt Czuczor Gergelynek (1800–1866), a reformkor nagy költőjének, és Jedlik Ányosnak (1800–1895), a nagy fizikusnak: dédapja, Cz. Ferenc (szül. 1803) édestestvére volt a költőnek, édesanyjuk, Szabó Anna (1779) révén pedig elsőfokú unokatestvére a fizikusnak.

Czuczor Ernő Sopronban, a bencés gimnáziumban érettségizett, majd vasúti tisztviselő volt (Csallóköz, Székesfehérvár) és csak nyugdíjas főfelügyelőként került ismét vissza Sopronba. Mint idegenvezető

1960-tól másokkal is megosztotta azt a tudását, amelyet mint a helytörténeti irodalom gyűjtője és olvasója, a Széchenyi Istvánról szóló írások ismerője szerzett. Kevesen tudták, hogy a maga szerény módján mecénás is volt. Amikor a Széchenyi Gimnázium, ahol valaha mindkét fia tanult, 1976-ban államosításának 100. évfordulóját ünnepelte, Czuczor Ernő nevének eltitkolásával évi 1000 forintos pályadíjat alapított, hogy a fiatalokat Széchenyi István életművének tanulmányozására ösztönözze (vö. SSz. 1976, 270). Nagy örömet lelte a tanulók munkáiban. Ezek a kis dolgozatok kettős célt szolgáltak: a diákok jobban megismerték iskolájuk névadójának tevékenységét, egyúttal felkeltették érdeklődésüket a helytörténet iránt. 1976-ban 5, 1977-ben 3, 1978-ban 2, 1979-ben 2 tanuló nyert így pályadíjat. Az egykori pályázók eltérő hivatásokat választottak, különböző egyetemeken, főiskolákon folytatják tanulmányaikat, de bizonyára magukkal vittek valami útravalót egykori iskolájuk és Széchenyi István szellemi értékeiből.

De nemcsak a diákokat, a tanárokat is ösztönözte. Felhívta figyelmüket a Storno-hagyatékban levő írásra, amelyben Széchenyi egy felállítandó vívőiskoláról, a testedzés fontosságáról írt (e célra alapítványt is tett). Hiszen a Széchenyi Gimnáziumban testnevelési tagozat is működik s az előbbi kapcsolat felderítése tovább erősítené az iskola hagyományait.

Élete fogytával is valami olimposzi derűt árasztott maga körül, és ezzel a derűvel ment el közülünk: példájával iratlan végrendeletül hagyva az iskolára és a városra a belső tüzelt másokért végzett munka szép kötelességét. (Az alapítványt, édesapja emlékére, fia folytatja).

1981. XXXV. ÉVFOLYAM 1. SZÁM / SOPRONI KÖNYVESPOLC

SOPRONI KÖNYVESPOLC

1981. XXXV. ÉVFOLYAM 1. SZÁM / SOPRONI KÖNYVESPOLC / Scheiber Sándor (szerk.): Magyar–zsidó Oklevéltár XVIII. kötet (1290–1789). Budapest, 1980, 498 lap+4 tábla

Scheiber Sándor (szerk.): Magyar–zsidó Oklevéltár XVIII. kötet (1290–1789). Budapest, 1980, 498 lap+4 tábla

A szaporán megjelenő oklevéltár köteteinek időhatára örvendetesen kitolódik. Az 1977-ben megjelent XVII. kötet (SSz. 1979, 94–95) anyaga 1770-ig terjedt, a most megjelenté ezen 19 évvel megy tovább. A kötet anyagát Házi Jenő (GySmL. 2. sz., Kőszegi Levéltár), Szilágyi Mihály (Tolna megyei Levéltár), Érszegi Géza (Országos Levéltár), Scheiber Sándor (héber források) és Dán Róbert (nyomtatott anyag) szolgáltatták.

A kötet időhatárának kiterjesztése II. József uralkodásának idejére éppen a zsidóság története, de a felvilágosodás gyakorlati intézkedései szempontjából is tanulságos. Így pl. 1782-ből származik a magyar helytartótanács rendelete arról, hogyan kell eljárni, amikor egy kiskorú vagy árva nem katolikus vagy zsidó kíván áttérni a katolikus hitre (637. sz.); 1783-ból a magyar, latin vagy a német nyelv kötelező használata **88a** zsidóság számára hivatalos beadványokban, eltitva az istentiszteleten kívül a héber nyelv és a jiddis

(„linguae judaeorum vernaculae seu judaica-germanice vulgo *jüdisch deutsch* usum”) használatát, héber szertartáskönyveken kívül más héber nyelvű könyv kinyomtatását vagy behozatalát (650. sz.), de 1789-ben maga a király rendeli el „zum behuf inländischer jüdischen buchdruckereyen, die kostbare hebraische werke verlegen, den verschleiss dieser werke auf 10 und mehrere jahre sicher zu stellen” (798. sz.). Általában nyomon követhetők olyan intézkedések, amelyekben II. Józsefnek saját korát messze meghaladó gondolatai jutnak kifejezésre. Így pl. 1786-ban elrendeli, hogy a sz. kir. városok, tehát Sopron is, nem közvetlenül, hanem csak a vármegyén keresztül, azaz a szolgálati út betartásával levelezzenek a helytartótanáccsal (769. sz.); 1787-ben, „dass die judenschaft in deutscher sprache ihren vorund zunamen fiehren solle” (737., 746. sz.). A rendelet szövege, nyugat-magyarországi végrehajtása eddig is ismeretes volt (vö. Schwartz Elemér: A nyugatmagyarországi zsidó családnevek. Sopron, 1926), országos viszonylatban a zsidók család- és utónévadásának alakulásáról az eddigi eredményeken kívül (vö. Scheiber Sándorné: A magyarországi zsidóság személy- és családnevei II. József névadó rendeletéig. Budapest, 1965. Doktori értekezés kéziratban.) most két Tolna vármegyei összeírásból értesülünk az ottani zsidók korábbi zsidó és utóbbi német családi és utónévéről (743., 748. sz.). 1789-ben a király elrendeli, hogy az örökösödési jog szempontjából a zsidók az ország többi lakosával egyénjogúak legyenek (787. sz.). Országos viszonylatban különösen a Tolna vármegyei adatok, főleg a különböző szempontú összeírások népesedés-, gazdaság-, művelődéstörténeti adatai (pl. a zsidó muzsikusok konkurrenca-harca egymás ellen: 627. sz.) tanulságosak.

Sopron vármegyéből Balf, Bánfalva, Csepreg, Dénesfa, Fraknó (Forchstenstein), Kabold (Kobersdorf), Kelénpaták (Klingenbach), Kismarton (Eisenstadt), Kópháza Lakompak (Lackenbach), Lánzsér (Landsee), Meggyes (Mörbisch), Nagymarton (Mattersburg), Nemeskén, Récény (Ritzing), Répccemicske (Strebersdorf), *Sopron*, Sopronkeresztúr (Deutschkreuz), Sopronnyék (Neckenmarkt) és Völgyfalu (Zillingdorf) szerepel. Soproni szempontból kiemelem Isserl soproni származású bécsi zsidóra vonatkozó 1362–1388. évi adatokat, Ernst Konrád városi nótárius (1417–1450) bécsi előéletére vonatkozó 1410. évi okleveleket (74., 75. sz.), az 1683–1699. évi felszabadító háborúval kapcsolatos intézkedéseket, amelyek kiegészítik Vanyó Tihamér tanulmányát (SSz. 1976, 20–38, 113–129, 211–227). 1785-től kezdve zsidó kereskedők mind több kísérletet tesznek, hogy Sopronban nemcsak letelepedhessenek, hanem kereskedést is folytathassanak, ami a város ellenkezése ellenére, a király, ill. a helytartótanács segítségével sikerül is nekik (667., 668., 672., 719., 749., 750, 775. sz.). 1789-ben említi egyik forrás (800. sz.) a soproni görögök pópáját (vö. Füves Ödön: Görög imaház alapítása Sopronban. SSz. 1966, 265). Az 1780. évi soproni „mit 15 *korbátsch* streichen öffentlich auf den *deresch* gezüchtiget” adat (615. sz.) azt bizonyítja, hogy a magyar *deres* szó (első adat: 1748) is, a vele jelölt tárgy is ismeretes volt Sopronban. Az 1376. évi *chellerchnecht* (19. sz.) jelentése azonban nem ’pincszolga; Kellerknecht’, hanem ‚Böttcher im Dienst eines Weinhändlers’ (Götze, Alfred: Frühneuhochdeutsches Glossar. Bonn, 1967).

Az előszóban Scheiber Sándor újabb héber forrásokat közöl a középkori magyar zsidóság történetéhez (vö. még uő.: Sáz. 1979, 178–179), a bevezetésben pedig Vass Előd „Zsidók a hódoltságkori török forrásokban” című tanulmányát. A kötet végén a név-, helység- és tárgymutatón kívül még évmutató található az oklevéltár I–XVIII. kötetéhez, valamint a prágai Zsidó Múzeum két héber kéziratának hasonmása a bazini zsidók 1529. évi máglyahaláláról.

Az oklevéltár XVIII. kötetével egyidejűleg jelent meg a Magyar Izraeliták Országos Képviselőtársaságának 1979/80. Évkönyve, amely többek között a Zsidó Múzeum anyagából közli Österreicher Manes zsidó orvosnak Esterházy Miklóshoz intézett 1807. évi levelét az illmici (Illmitz, akkor Moson vm.) szódafinomító létesítéséről (293–295).

**1981. XXXV. ÉVFOLYAM 1. SZÁM / SOPRONI KÖNYVESPOLC / Lagzi István (szerk.):
Tanulmányok a magyarországi lengyel emigráció történetéből 1939–1945. Budapest–Szeged,
Budapesti Lengyel Tájékoztató és Kulturális Központ, 1979, 123 lap+számos kép**

**89Lagzi István (szerk.): Tanulmányok a magyarországi lengyel emigráció
történetéből 1939–1945. Budapest–Szeged, Budapesti Lengyel Tájékoztató és
Kulturális Központ, 1979, 123 lap+számos kép**

A kiadvány azokat az előadásokat tartalmazza, amelyeket az 1979. szept. 28-án a szegedi József Attila Tudományegyetem „A magyarországi lengyel emigráció 1939–1945” című ülészakán tartottak. Szerkesztője folyóiratunkban több ízben is szerepelt a Sopron környéki lengyel emigráció történetével kapcsolatban (legutóbb: SSz. 1977, 280). Az eddigi közleményekhez képest e kötetben a mi vonatkozásunkban újdonságot elsősorban néhány kép és Hiller István „Magyar segítség a lengyel menekült egyetemistáknak a második világháború idején Sopronban” (117–123) című cikke jelent.

Mollay Károly

**1981. XXXV. ÉVFOLYAM 1. SZÁM / SOPRONI KÖNYVESPOLC / Halász Zoltán: Magyarország.
Budapest, Corvina Kiadó, 1980, 212 lap, 316 színes fénykép**

**Halász Zoltán: Magyarország. Budapest, Corvina Kiadó, 1980, 212 lap, 316 színes
fénykép**

Élményt jelent a Corvina kiadványának végiglapozása. Alighanem az utóbbi idők hasonló kiadványai közül a legszebb. A többnyire nem megszokott beállításból készült színes felvételek hangulatot árasztanak. Ezt teszi a kísérő szöveg is, mely rövid történelmi bevezetéssel kezdődik, hogy elsősorban külföldön élő honfitársainknak és azok gyermekeinek segítsen a magyar történelem és a bemutatott műemlékek megértésében.

A könyv 136–137. lapja Fertőddel foglalkozik, ifj. Rácz Endre 3 felvételével, a 138–145. lap pedig Sopronnal, Szerencsés János 5, Bella Demeter 1 felvételével. A kísérő szövegben az író elsősorban azt a hangulatot igyekszik az olvasóval érzékeltetni, amit belőle Sopron és környéke kivált és ezt egy-egy olyan kiragadott történelmi vagy a tájra jellemző mozzanattal festi alá, ami nyilván a legnagyobb nyomot hagyta benne. Írói alkotásról lévén szó, ezzel teljes mértékben egyet is érthetünk. A szövegből érződik, hogy az író nagy rokonszenvvel viseltetik Sopron iránt, épp ezért érdemes felhívni figyelmét néhány helyesbítésre.

A 138. lapon olvassuk, hogy a török „csak futólag” dülta fel Sopront 1599-ben, Bécs felé áthaladva. Valóban annyira futólag tette, hogy magát a várost nem is dülta fel, csak a várfalakon kívüli külvárost és a szomszédos falvakat, Kópházát, Balfot, Bánfalvát és Ágfalvát. Később azt olvassuk, hogy Sopron óvárosa „barokk, rokokó, klasszicista házak együttese.” A felsorolást „gótikus”, vagy „gótikus alapokra épült”-el kellene kezdeni, hisz a házak jórésze gótikus alapokra épült az 1676-os tűzvész után és pl. a megmaradt gótikus ülőfülkék a belvárosi házak egyik jellegzetességét képezik. A bencések templomában nem 3 királyt

koronáztak, hanem csak egy királyt (III. Ferdinándot 1625-ben) és két királynét (Anna Eleonorát 1622-ben és Magdaléna Eleonorát, I. Lipót feleségét 1681-ben). Egyébként a templom akkor még a ferenceseké volt, a bencések csak 1802-ben vették át.

A mai Liszt Ferenc Művelődési Ház nem azon a helyen áll, ahol Liszt Ferenc 1820-ban először, majd utána több ízben is hangversenyezett. E hangversenyek részben a mai Petőfi tér 3. sz. épület helyén állott régi kaszinóban zajlottak le. A mai **90**Liszt Ferenc Művelődési Ház helyén várbástya állott, az ún. „Bastei am Brückl”, amit 1868-ban bontottak le.

A poncichterek babtermesztésére nem az volt jellemző, hogy az a városszéli földeken történt, hanem a szőlőkben. Német nyelvjárásuk sem „sváb”, hanem középbajor dialektus.

Köszeggel kapcsolatban olvassuk, hogy „ott élt a kiváló ornitológus, Chernel István, aki a tudományban azzal tette ismertté nevét, hogy összeállította a környék madarainak tudományos jegyzékét.” Ebből arra gondolhatna a kevésbé tájékozott olvasó, hogy helyi jelentőségű tudósról van szó. Pedig Chernel István országos, sőt nemzetközi hírnévű ornitológus volt, akinek 1899-ben Budapesten a Franklin nyomdában megjelent két kötetes „Magyarország madarai” című könyvét mindmáig a magyar ornitológia klasszikus műveként tartják számon. Sárvárról pedig azt olvashatjuk, hogy „távol esik a forgalom fő sodrásától. Elkérülnek a nemzetközi autóutak, a turistaözönlés hullámai. Ez ma már nem így van, hisz Sárvárattal halad át a 84. sz. (Bécs)–Sopron–Balatonederics közti út, mely a nyugatról a Balaton felé irányuló nemzetközi turistaforgalom fő útvonala. Inkább arra kellene a figyelmet felhívni, hogy a könyvet forgató külföldi autós turistát megállásra és a város megtekintésére készítsük.

Metzl János

1981. XXXV. ÉVFOLYAM 1. SZÁM / SOPRONI KÖNYVESPOLC / Die Volksgruppen in Österreich. Integratio-Jahrbuch XI–XII. Herausgegeben von Ernő Deák. Wien, 1979, 307 Seiten

Die Volksgruppen in Österreich. Integratio-Jahrbuch XI–XII. Herausgegeben von Ernő Deák. Wien, 1979, 307 Seiten

Az Integratio eredetileg negyedévenként, német és magyar nyelven megjelenő kulturális folyóirat volt. Alapítási éve 1967. Fiatal nemzetiségi értelmiségiek kezdeményezték. A szerkesztőség tagjai osztrák, magyar, horvát egyetemisták és fiatal szakemberek köréből rekrutálódtak. Célkitűzésük nemzetek és eszmék összefogása volt. Éppen ezért magyar nyelven nyugati kulturális eseményekről számoltak be, foglalkoztak továbbá különféle szellemi termékek ismertetésével, németül pedig olyan irodalmat tolmácsolnak, amely a német olvasóközönség tájékoztatását szolgálta és amely érdeklődésének megfelelt. Fordulópontot jelentett az 1972-es év, amióta az Integratio évkönyv formájában jelenik meg. Az utolsó, XI–XII. kettős szám első ízben ad átfogó képet az ausztriai népcsoportok: a magyar, a horvát, a szlovén és a cseh kisebbség életéről, helyzetéről s jövő kilátásairól. A tanulmányok szerzői kisebbségi szakértők, akik részben tagjai az egyes népcsoportok szervezeteinek. Céljuk a tényeknek megfelelő elemzés volt. Az érintett népcsoportok képviselői mondták el őszintén, minden elfogultság nélkül, miként látják ők az Ausztriában élő nemzetiségek helyzetét.

A burgenlandi német és magyar települési határok, valamint a magyar település kérdéseivel Harald Prickler, a tartomány főlevéltárosa foglalkozik. Tanulmányában többek között rámutat arra, hogy az első

világháború befejezése után a Monarchiát néhány kis államra osztották fel, amit a győztes hatalmak (mindenekelőtt Amerika) szorgalmaztak, azzal a céllal, hogy a Habsburg uralom alatt élő „népek nagy börtönét” a nemzeti önrendelkezés váltsa fel. Az egykori nagy börtön helyett a nemzetek kis börtönét hozták létre – állapítja meg a szerző. Az új határokkal a szétszórt német és magyar nemzetiségű lakosságot nem sikerült egy területen egyesíteni. A győztes hatalmak által diktált új határ egy pontban messzemenően megfelelt a kívánt ideális követelményeknek: a nyugati határon fekvő magyar országrész túlnyomólag németek által lakott területét Ausztriához csatolták.

Nyugat-Magyarország, a mai Burgenland lakosságának nyelvi hovatartozása annyira egyértelmű volt, hogy a népszavazástól eltekintettek, csak ennek a területnek a központjában és ennek környékén végeztek népszavazást. Ennek célja nem a nyelvi ⁹¹vagy nemzeti hovatartozás megállapítása volt, hanem politikai – írja a szerző. Megítélésem szerint nem lehet elválasztani a politikát a való élettől. A népszavazás éppen a nyelvi, nemzeti hovatartozást tükrözte. Ezért a szerzővel e téren nem lehet egyetérteni. Hiszen az eredmény mutatta meg, hogy mennyire igazságtalan lett volna Sopront és környékét Ausztriához csatolni. Ha mindenütt így jártak volna el, sokkal kevesebb elégedetlenséget szül a békeszerződés által megvont új határ.

A szerző a továbbiakban a települések egyes fázisaival foglalkozik és a történeti forrásokat bírálja. A földrajzi nevek nagy része igen régi eredetű, a családnevek javarésze a XIV. és a XV. századból származik. A XV. századból származó dél-burgenlandi okiratokban a magyar helyrajzi nevek mellett német nevek is találhatóak, Ladislaus Triber, a Burgenlandi Tartományi Hivatal kulturális ügyosztályának dolgozója „A magyarul beszélő lakosság a mai Burgenlandban 1900 óta” című tanulmányában az „ungarisch sprechende” (magyarul beszélők) kifejezést használja. Véleményem szerint ez a kifejezés nem helyes, mert magyarul beszélhet még a másnemzetiségű is, tehát az ott lakó horvát, szlovén és német is. Helyesebb lett volna az „ungarischer Nationalität” (magyar nemzetiségű) vagy az „ungarischer Muttersprache” (magyar anyanyelvű) megjelölést használni. Tanulmánya végén, a jegyzet rovatban magyarázatot találunk, hogy miért használja a magyarul beszélő megjelölést. A régi burgenlandi nemzedék – írja a szerző – a „magyarisch” szót lekicsinylő „magyarone” megjelöléssel asszociálja.

A nyugat-magyarországi, ill. burgenlandi „magyarul beszélő” (tehát magyar) lakosság jelentős része mindenekelőtt a Felsőőrség területén él: ez magában foglalja Felsőőr (Oberwart), Alsóőr (Untervart), Őrsziget (Siget in der Wart) és Vasjobbágyi (Jabing) községeket. Ezek lakosai az egykori határőrök leszármazottjai, akiket a magyar királyok a nyugati határ védelmére telepítettek ide. Egyes családok egészen a középkorig tudják visszavezetni származásukat. Az őrség lakosságának a fele mezőgazdaságban, 1/4 az iparban dolgozott, a fennmaradó rész pedig különféle foglalkozást űzött. Több száz évvel ezelőtt Felsőőrség magyar nyelvűszigetté vált, a közvetlen közelében fekvő terület magyar településeivel a kapcsolatot elvesztette. Ez a nyelvföldrajzi elszigetelődés a terület sajátos helyi nyelvjárását alakította ki.

Burgenlandban a mezőgazdaság nagy része a nagybirtokosok kezében volt (Habsburgok, Batthyányak, Niczkyek, Esterházyak stb.). A majorok munkásai nagyobbára a Kapuvár és a mai Szlovákia területéről rekrutálódtak és ezek magyarul is beszéltek.

Az egész tartományban szétszórtan éltek a magyar közügyeket intéző tisztviselők, bírósági alkalmazottak, valamint az egyes nagybirtokok vezető alkalmazottai. Az alkalmazottak és a szabadfoglalkozásúak főiskolai vagy egyetemi végzettséggel bírtak (orvosok, állatorvosok, gyógyszerészek, jogászok), a pedagógusok és különféle vallások lelkészei is ide tartoznak, akik képesítésüket magyar iskolákban és egyetemeken szerezték meg és úgy vélték, hogy a magyar kultúrközösséghez tartoznak, holott közülük többen a német vagy a horvát nyelvet beszélő családok gyerekei voltak. A tartomány északi részén fekvő

helyőrségekben magyar katonák állomásoztak, továbbá egy 324 főből álló magyar vasutas település volt.

Az egyházi és az állami iskolákban a tanítási nyelv az államnyelv, vagyis a magyar volt. Az egyes nemzeti kisebbségek esetében mint második tanítási nyelvet tanították. Burgenland megalakulása után változás állt be. A kisenemesi parasztok falujukban maradtak, túlnyomórészt paraszti típusú kultúrkörben. Kénytelenek voltak azonban az új gazdasági és szociális-kulturális viszonyokhoz alkalmazkodni. Az élet területén az elavult nyelvjárással nem tudtak boldogulni. Ezért a magyar köznyelvbe sok német kifejezés került.

Az egyetemet vagy főiskolát végzetek az államváltozásra kétféleképpen reagáltak. Azok a családok, amelyek Magyarországon központi részből származtak vagy különösen ragaszkodtak hazájukhoz, elhagyták az osztrákká vált Burgenlandot és áttelepültek Magyarországra. A burgenlandi származásúak, akiket családi hagyományuk 92 ide kötött, maradtak. A magyar katonai személyek és a vasúti alkalmazottak elköltöztek. Ennek következtében e terület lakosságának összetételében változás állt be, amit jól szemléltet az 1920. évi népszámlálás adatainak összevetése az 1923. évvel:

1920. évi népszámlálás:	1923. évi népszámlálás:
Összlakosság: 294 849 fő	286 179 fő
Ebből magyar: 24 867 fő (8,4%)	15 524 fő (5,3%)

A fentiekből kitűnik, hogy a burgenlandi „magyarul beszélők” (magyarok!) száma a három év alatt 8,4%-ról 5,3%-ra csökkent.

Az említett terület Ausztriához csatolása után a kisebbségek egyenjogúságát a Saint Germain-i békeszerződésben fektették le. Politikailag nem alkottak külön pártot, érdekeiket a tartomány osztrák politikai pártjai képviselték.

A századforduló óta a burgenlandi magyarok, létszáma állandóan csökkenő tendenciát mutat. Eddig csak az egykori határfalvak lakossága őrizte meg magyarságát.

A szerző tanulmányának befejező részében a burgenlandi népiskolák helyzetével foglalkozik. Az Ausztria által átvett területen 688 osztállyal 365 népiskola volt, ezekben a magyar törvények szerint folyt tovább a tanítás. A magyar tannyelvű iskolák is megmaradtak. Ott, ahol magyar kisebbség volt, a 2. vagy a 3. osztálytól kezdődően heti 5 órában tanították a német nyelvet. A tankönyveket a Tartományi Hivatal által jóváhagyott tankönyvekkel cserélték ki. Ezek kiadása elhúzódott egészen a harmincas évekig.

Az iskolák számán megfigyelhető a magyar kisebbség számának csökkenése. A majorokban dolgozók elvándorlása következtében a majorok magyar nyelvű iskolái megszűntek. Egyedül Pál-majorban működött 1969-ig magyar iskola. A felsőőri és a felsőgulyai (Oberpullendorf) járások peremén lévő iskolákban 1955-ig voltak egyes magyar osztályok. A középgulyai (Mittenpullendorf) magyar iskola 1963-ig állt fenn. Ma még két magyar iskola van: Alsóőr és Őrsziget községben:

Befejezésül az egyre fogyatkozó magyar tanulók száma:

Iskolaév	Össztanulók száma	Ebből magyar
----------	-------------------	--------------

1921/22	39 816	2306	5,8%
1931/32	42 779	1745	4,0%
1947/48	39 735	1067	2,7%
1957/58	30 126	640	2,1%
1967/68	38 782	562	1,5%
1977/78	33 186	252	0,7%

Az itt leírtakból azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a burgenlandi magyarok évszázadokon keresztül agrár struktúrájú társadalmi közösségekben elszigetelten élve tudták megőrizni nyelvüket és szokásaikat. A második világháború utáni gyors szociális kulturális fejlődés a német környezetbe való asszimilálódást eredményezte.

A burgenlandi lakosság 1900–1971 közötti nyelvi fejlődésével foglalkozik Peter Csoknyai gazdasági főtanácsos. Bevezetőjében fejti ki, hogy a burgenlandi lakosság nyelvi tagoltságát az 1900–1971. évek között nem lehet összehasonlítani, mert a népszámlálásoknál a kritériumok eltérőek voltak. Az 1900., 1910. és az 1920. évi magyar népszámlálás az anyanyelv, az 1923. évi népszámlálás szintén az anyanyelvi hovatartozást vette alapul, az 1934. évi az átmenetileg távollévőket is számbavette, szintén a nyelvi hovatartozás alapján. A nyelvi hovatartozást a népszámláláskor aszerint ítélték meg, hogy a megkérdezett személy melyik kultúrkörhöz tartozónak tartotta magát, milyen nyelven értett.

Az 1951., 1961. és az 1971. évi népszámlálást az osztrák államszövetség területén különféle kritériumok alapján hajtották végre. A lakosság nyelvi hovatartozását az 1951. évi népszámlálás óta új kritérium alapján határozták meg, és pedig a „társalgási nyelv” szerint. Az a nyelv volt a döntő, amelyet egyesek közvetlen környezetükben, az embertársaikkal való érintkezésnél használtak, emellett több nyelv megadását is engedélyezték. Ezért 1961 óta a községi, a járási kimutatásokban és az országos számadatokban is így mutatták ki. A társalgási nyelv mellett feltüntették pl. a magyar nyelvet és ennek kombinációit (német-magyar, magyar-német, horvát-német stb.).⁹³ Hasonlóképpen érvényes a társalgási nyelvre a „magyarisch” megjelölés. Minden személyt, aki csak a német nyelvet jelentette be, minden további társalgási nyelv nélkül, németnek tekintik. Analóg megítélés alá esik a magyar, a horvát és a szlovák társalgási nyelven beszélő lakosság. Ez a gyakorlatban azt jelenti, hogy a statisztika a nemzetiségek (kisebbségek) létszámát csökkentette, és növelte a „vegyes nyelvűek” csoportját. Hogy ez az új kritérium mennyire hátrányos a nemzetiségi kisebbségek számára, mindjárt szembeötlik, ha az 1934. évi népszámlálás adatait összehasonlítjuk az 1951. évivel:

1934. évi népszámlálás	1951. évi népszámlálás
magyar 10 442 fő	magyar 5251 fő
az összlakosság 3,5%-a	az összlakosság 1,9%-a.

Ma már természetes, hogy a nyelvi kisebbség anyanyelvén kívül bírja a német nyelvet is, és ezt a hétköznapi, sőt a magánéletben és a hatósággal való érintkezés során nagy mértékben használja.

Vörösmarty Géza

Tarnóc Márton: Erdély művelődése Bethlen Gábor és a két Rákóczi György korában. Budapest, Gondolat, 1978, 268 lap

Korszakmonográfiát, egy országrész irodalmi életét megrajzoló művet írni indokolt teljesítmény. Különösen akkor, ha valaki két évtizedes tudományos munka után vállalkozik arra, hogy szűkebb kutatási területéről összegezze irodalmi, művelődéstörténeti ismereteit. Tarnóc Márton irodalomtörténeti kutatásai főleg Erdély XVII. századához kapcsolódnak. Felkutatta Vetési István I. Rákóczi Györgyhez írt állambölcseleti írását, e tanulmány bevezetésében a soproni Lackner Kristóf (1571–1631) is szerepel az író szellemi előfutárai között. Számontartott tanulmánya a Szalárdi János történelemszemléletét összegező írás, újabb tanulmány összegezte Bethlen Gábor művelődéspolitikáját, következő tanulmánya pedig a késő reneszánsz retorikus prózáját elemzi. Ezekből az előmunkálatokból nőtt ki a monográfia, mely Erdély aranykorát tárgyalja. Ez akár a könyv címe is lehetett volna. E korszakmonográfiát egy sor szál kapcsolja Sopron vármegyéhez, Nyugat-Dunántúlhoz. Tarnóc munkáját olvasva még jobban kirajzolódik, hogy e táj magyar irodalmának művelődési központjai Fraknó (ma: Forchtenstein) és Nagyhöflány (Grosshöflein; Esterházy Miklós), Csepreg és Sárvár (Nádasdy Ferenc), valamint a Batthyány-uradalomhoz tartozó Rohonc (Rechnitz), illetve Németújvár (Güssing). A többnyelvű városok szerepe (pl. Soproné) külön vizsgálandó.

Erdélyt és Nyugat-Magyarországot a század második évtizede végén különben maga a történelem kapcsolta egybe, hiszen Bethlen hadai is majd két évig vannak Sopronban, Lackner Kristóf pedig a fejedelem országgyűléseit járja. Esterházy Miklós, Magyarország nádora Tarnóc munkájában íróként szerepel. Írói rangja levelezését olvasva is nyomon követhető. „A XVII. századi magyar levél akkor emelkedik ki... a mindennapiság kereteiből, ... amikor nagy, vezetésre termett egyéniség ... nagy célok érdekében veszi kezébe a tollat ... és a tudatos retorikai szerkesztés nyomán nem egy esetben emelkedik irodalmi rangra” (117). Bethlen Gábor pl. a lényegét látva, finom csipkelődéssel írja Esterházyról: „ha az tehetsége olyan volna, mint az ambitio és illetlen akarát, senki közülünk meg nem maradt volna eddig”. Jól látja ezért Tarnóc is: „Noha írói tehetség dolgában Pázmánnyal nem vetekedhet ... a XVII. századi levelezés történetében kivételes hely illeti meg” (124). Bizonyítékul az Értekező levél gr. Nádasdy Ferenchez c. munkáját említi: „Hatalmas eruditióra építő értekezés.” Ezt bizonyítja idézetünk az értekezés bevezetéséből, ahol Esterházy a tollforgatást indokolja: „szokatlan és talám engemet nem illető munkának is kelle ereszkednem, és amennyire sok rendbeli distractióim engedték, kívántam az kegyelmed nekem küldött 94 írásait is szorgalmatosan megolvasnom ... mintegy erőszak alatt is üdöt kelle vennem magamnak, és más személyt is fárasztanom az kegyelmedtül citált paterek írásinak revideálására” (Esterházy munkái, Pest, 1852, 7–8).

Az átélés izgalma, a belső feszültség még a teológiai írás soraiból is kiolvasható, de mennyivel inkább keményedik a hangja, amikor Rákóczi Györgyöt török cimborasággal vádolja: „... azt üzenté a budai vezér, hogy kegyelmed a hatalmas császár birodalmát terjeszti, és a hét vármegyét alája hajtja ... Effélével akárki is kellethetné magát, s kedvessé is lehetne a töröknél: de micsoda keresztyénség avagy hazafiuság légyen ez, ítélje meg akárki” (I. m. 240.). A prédikátor értelmiségről írt fejezetben szól Tarnóc Lethenyi István (–1653) csepregi prédikátorról és a Nyugat-Dunántúlon dülő református-evangélikus vitáról. Jól látja Tarnóc, hogy a felekezetek békülését szorgalmazó „irenikus mozgalom egészében kudarcra volt ítélve”

(104).

Ezt bizonyítottam magam is Szenei Molnár Albert első sikertelen hazatérésével (1613–15) kapcsolatosan, amikor Kőszeg–Csepreg–Sárvár–Pápa között olyan viharos viták zajlottak; hogy Batthyány Ferenc sem tudta megvédeni az udvari papnak hazahívott tudóst. Pedig a Rohoncról, Németújvárról elmenekülő Molnár Albert olyan környezetet hagyott el, ahol a világi költészet is honos volt. Éppen Tarnóc Márton egyik szövegközléséből ismerjük Batthyány Ádámnak, Ferenc fiának anyjához írt üdvözlőversét, helyenként hibátlan szépségű sorokkal:

*„De mely ekes az hold az szép tsilagokal
Diszes az palota arani szerszamokkal
Vagy mint egy draga kert az szeg viragokal
N(agys)agod ekepen legyen ekes minden jokkal”.*

Tarnóc Márton gondosan kimutatja az elemzett írók születési helyét. Medgyesi Pálról, a Praxis Pietatis szerzőjéről megírja, hogy valószínűleg Aranyos-Meggyesen született. A magyar manierista próza mestere, Prágai András, aki külön kis fejezetet kapott Tarnóc monográfiájában a Fejedelmeknek serkentő órája kapcsán, Sopron vármegyéből, Nemeskérrel származott: Szenci Molnár Albertet üdvözlő versét Andreas Pragai de Nemes Kér néven írja alá. Bán Imre is úgy tartja Prágairól szóló tanulmányában (Irodalomtörténet, 1958), hogy Sopron vármegyében születhetett, bár családja nyilván egy Prága nevű községből való. (Prága nevű községek: Gácsprága, ma Praha, Szlovákia; Sümegprága, akkor Zala megye). Guevara neve ez időtájt Sopronban is ismert, Prágai fordítása 1628-ban jelent meg Bártfán, Lackner Kristóf pedig Aphorismi Politici címmel állította össze Guevara-szemelvénygyűjteményét, ez Tübingában jelent meg 1625-ben. Sopronban is megvásárolhatta az olvasó Guevara munkáit az 1620 után Sopronba költözött Lorenz Helmb könyvkereskedőnél.

Emlékezetesen szép fejezet („A nagy fejedelem”) idézi fel a humanizmus térhódítását Bethlen Gábor udvarában. Helyes a szerző megfigyelése, hogy a manierista erdélyi fejedelmi udvar pompája Brandenburgi Katalin személyéhez kapcsolódik. Tarnóc is utal rá, hogy principissa Catharina, a híres szép asszony a fejedelem halála után katolizált, majd 1638-ban Ferenc Albert szász herceg felesége lett. Nem szoktuk említeni, hogy Katalin utolsó magyarországi esztendeit jórészt Sopronban, Fraknón és a nagyhöflányi fürdőn töltötte, majd 1633-ban Sopronban nyilvánosan áttért a katolikus hitre, Sennyei István püspök végezte a szertartást. Thaly Kálmán is közölte a Régi Magyar Vitézi Énekek I. kötetében azt a protestáns költőtől írt, ehhez kapcsolódó szatírárt, melynek versfőiből ez olvasható ki: „Brandenburgi Katalin sír”. Deák Farkas, aki az egész ügyet megírta Csáky Istvánról, a fejedelemasszony kegyencéről írt könyvében, malíciózusan tette hozzá, hogy Katalin nem válhatott buzgó katolikussá. Ez így is lehetett, ahogy ez Esterházy Miklós Csáky Istvánhoz írt leveléből kiderül: „Új hírül írhatom Kdnek, hogy az én komám asszonyom Bethlen Gáborné, eladta magát. Valami Franz Albert saxoniai herceg vette el, kinek semmie nincsen, s nem is katolikus s praedicatorral is adatták itt Sopronban össze magukat, kik atyafiak is, mely cselekedeti igen ellene vagy on ő felségének” (1639. aug. 30.) Tarnóc monográfiája idézi fel, hogy Miskolczi Csulyak István verseit temetési zászlókra hímezték, 95házfalakra festették. Korszokás ez. Az 1676. évi soproni tűzvész Lackner Kristóf festett emblémái díszítették a városházát. Ilyet ma is láthatunk a kőszegi városházán, de emblematisztikus festmény volt látható egy múlt században elbontott sárospataki iskolaépületen, ma is fennmaradtak a Thurzó kastély képes ábrázolásai, verses feliratai Biccseán. Figyelmeztet Tarnóc monográfiája Berényi Györgynek az 1634–35-i soproni országgyűlésről írt

krónikájára is.

A legfontosabb azonban a felsoroltakon kívül számunkra a monográfia módszere. A szerző összegezi Bethlen és a két Rákóczi művelődéspolitikáját, majd külön fejezet vizsgálja Erdély anyanyelvűségi programját. Az irodalom fejezet külön elemzi a hitvitázó irodalmat, a világi prózát, a világi költészetet és a történetírást. Tarnóc Márton alapos, ugyanakkor jól olvasható monográfiája így is minta számunkra. Időszerű lenne mindazon eddigi ismeretünk, művelődéstörténeti, irodalomtörténeti kutatások összefogása, melyek Dunántúl XVII. századából ismertek. A korszakhatár valószínűleg az 1681-es soproni országgyűlés lenne, külön kellene a már említett magyar művelődési központokról és külön a terület városainak szellemi életéről írni, de valahogy úgy, ahogy Tarnóc Márton tette, behatóan és világosan megrajzolva Nyugat-Dunántúl irodalmi és művelődési programját is. A szerző műve ebben is követendő példa.

Kovács József László

1981. XXXV. ÉVFOLYAM 1. SZÁM / Helyreigazítás.

Helyreigazítás.

A sopronhorpácsi Liszt-emléktábláról készült felvétel (SSz. 1980, 366) Lobenwein Tamás munkája.

1981. XXXV. ÉVFOLYAM 1. SZÁM / MUNKATÁRSAINK

MUNKATÁRSAINK

Baumann József, ny. igazgató, Sopron, Lenkey u. 6.

Pichler János, a MTA Fertőtáj Bizottságának titkára, 1054 Budapest, Akadémia u. 9.

Dr. Szabó Jenő, író, Sopron, Madách u. 11.

Dr. Fogarassy László, könyvtáros, ČS 81 100 Bratislava-Petržalka, Iskerniková 17.

Dr. Németh Péter, régész, Nyíregyháza, Múzeum.

Dr. Gömöri János, régész, Sopron, Liszt Ferenc Múzeum.

Rácz Józsefné, Sopron, EFE

Dr. Kiss Jenő, egy. docens, Budapest, ELTE Magyar Nyelvtudományi Tanszék.

Knopp András, Budapest, MSZMP KB oszt. vez. helyettes

Baranyai Lenke, gimn. tanár, Sopron, Széchenyi Gimnázium.

Dr. Mollay Károly, egy. tanár, 1118 Budapest, Köbölkút u. 11.

Dr. Metzl János, kórházi főorvos, Sopron, Május 1. tér 35.

Vörösmarty Géza, újságíró, ČS 829 00 Bratislava, Astrová 52.

Dr. Kovács József László, főisk. tanár, 2072 Zsámbék, Tanítóképző Főiskola.

1981. XXXV. ÉVFOLYAM 1. SZÁM / SOPRONI SZEMLE

96 SOPRONI SZEMLE

Ödenburger Rundschau
Lokalthistorische Quartalschrift
Redaktion: Karl Mollay

Inhaltsverzeichnis

Baumann, Josef: Geschichte des Ödenburger Gaswerkes (1865–1978) I. Teil

Pichler, Johann: Die wissenschaftliche Erforschung des Neusiedlersee-Gebietes I. Teil

Aktuelle Fragen der Ödenburger Geschichtsforschung

Szabó, Jenő: Zur Chronik des Krieges und der Befreiung

Kleine Mitteilungen

Fogarassy, Ladislaus: Die Rolle des Generals Hamelin aufgrund eines Geheimberichtes

Németh, Peter: Civitas et suburbium (Zur frühen Stadtgeschichte von Ödenburg)

Gömöri, Johann: Strasse und Ziegelofen der Römer in Kroisbach

Rácz, Ildiko: Die Baumpflanzung in den Strassen von Ödenburg

Kiss, Jenő: Volkskundliches und Mundartliches aus Mihályi

Kulturelles Leben in Ödenburg

Knopp, Andreas: Das Relief „Cantata Profana“ von Jenő Szervatiusz in Ödenburg

Nekrologe

Baranyai, Lene: Ernst Czuczor (1895–1980)

Bücherschau

Mollay, Karl: Scheiber, Alexander (red.): Monumenta Hungariae Judaica tomus XVIII. (1290–1789). Budapestini, 1980

Mollay, Karl: Lagzi, Stefan (hg.): Studien zur Geschichte der polnischen Emigration in Ungarn 1939–1945. Budapest–Szeged, 1979 (ung.)

Metzl, Johann: Halász Zoltán: Ungarn. Budapest, 1980 (ung.)

Vörösmarty, Geisa: Die Volksgruppen in Österreich. Integratio-Jahrbuch XI–XII. Hg. von Ernő Deák. Wien, 1979

Kovács, Josef Ladislaus: Tarnóc, Martin: Die siebenbürgische Kultur im Zeitalter von Gabriel Bethlen und der beiden Georg Rákóczi. Budapest, 1978

Unsere Mitarbeiter

Inhaltsverzeichnis

Végjegyzet

1 (Megjegyzés - Popup)

GySmL. 2. sz. (Sopron város): Gázgyári jegyzőkönyvek. A tanulmány felvételeit és rajzait a szerző készítette.

2 (Megjegyzés - Popup)

Az előzményekkel és a gázgyár történetének első szakaszával e folyóiratban már foglalkozott Schindler András: Sopron közüzemi politikája. SSz. 1942, 153–161, Molnár József: A százéves Soproni Gázgyár története. SSz. 1967, 30–42.

3 (Megjegyzés - Popup)

GySmL. 2. sz. (Sopron város): Gázgyári jegyzőkönyvek; Karner Lajos szíves közlése.

4 (Megjegyzés - Popup)

GySmL. 2. sz. (Sopron város): Gázgyári jegyzőkönyvek. A következő fejtegetések elsősorban e jegyzőkönyveken alapulnak.

5 (Megjegyzés - Popup)

A soproni Hőerőmű irattára: Nyomtatott szerződés.

6 (Megjegyzés - Popup)

A Soproni Hőerőmű irattára.

7 (Megjegyzés - Popup)

Vö. Hárs József: A Soproni Építőbank működése és bukása (1873–1901). SSz. 1961, 317–331.

8 (Megjegyzés - Popup)

Schindler i. h.

9 (Megjegyzés - Popup)

GySmL. 2. sz. (Sopron város): Gázgyári üzemi naplók.

10 (Megjegyzés - Popup)

Az ÉGAZ soproni üzemének irattára. A továbbiakban is.

11 (Megjegyzés - Popup)

Vö. Pichler János: A Fertő-táj üdülővidékké alakítása és tudományos feltárása. SSz. 1972, 99–115.

12 (Megjegyzés - Popup)

Vö. Takáts Kálmán: Sopron város és megye felszabadulása 1945-ben. SSz. 1956, 1–15.

13 (Megjegyzés - Popup)

Szita Szabolcs: Romanov Naum Alekszejevics soproni városparancsnok visszaemlékezései 1945-ből. SSz. 1978, 1–11.

14 (Megjegyzés - Popup)

Országos Levéltár (Budapest) K 26: Miniszterelnökségi iratok 1921, H-tétel 1387.

15 (Megjegyzés - Popup)

Az utolsó mellékmondatot az eredetiben aláhúzták.

16 (Megjegyzés - Popup)

Eredetiben aláhúzva.

17 (Megjegyzés - Popup)

Szintén aláhúzva.

18 (Megjegyzés - Popup)

Aláhúzva a bekezdéstől végig.

19 (Megjegyzés - Popup)

M. Taterová–J. Novák: Muz, ktory kazil dejiny. Bratislava, 1968, 125–135. Trebitsch kiszolgáltatta Benesnek az 1920 karácsonyára tervezett szabadcsapatbetörés adatait, de az igényelt jutalmat csak részben kapta meg. Talán azért is, mert idevágó anyagot Budapestről is szereztek. Amikor Prónay megírta emlékiratait, ezeket a részleteket aligha ismerte.

20 (Megjegyzés - Popup)

Elhangzott a fiatal történészek IV., soproni munkakonferenciáján, 1973. szept. 6-án (a szerkesztő megjegyzése)

21 (Megjegyzés - Popup)

Németh Péter: Középkori régészeti tudományos ülészak 1970. december 8–10. RégFüz. Ser. II. 14 (Magyar Nemzeti Múzeum, 1971) 87–89.

22 (Megjegyzés - Popup)

Györffy Gy., Budapest története az Árpád-korban. Vö. Budapest története Bp., 1973, II. 242.

23 (Megjegyzés - Popup)

Györffy i. h. 243.

24 (Megjegyzés - Popup)

Németh P.: Előzetes jelentés a szabolcsi Árpád-kori megyeszékhely régészeti kutatásának első három esztendejéről (1969–1971). Arch. Ért. 100 (1973).

25 (Megjegyzés - Popup)

Németh P., Előzetes jelentés...; vö. Györffy György: A honfoglaló magyarok települési rendjéről. Arch. Ért. 97 (1970) 211.

26 (Megjegyzés - Popup)

Árpád-kori új okmánytár. Pest, 1860–1874 (a továbbiakban: AUO.) I, 26; Marczali H., A magyar történet kútfőinek kézikönyve. Bp., 1902, 88.

27 (Megjegyzés - Popup)

Korábban másképp vélekedtem; vö. Szabolcs-Szatmári Szemle, VII (1971) 4. sz. 50.

28 (Megjegyzés - Popup)

Scriptores rerum Hungaricarum. Szerk. Szentpétery I. Bp. 1937–1938 (a továbbiakban: SRH.) I, 62.

29 (Megjegyzés - Popup)

A nagykallói Kállay-család levéltára. Bp., 1943, 1207. reg. – Az oklevél először itt idézett latin nyelvű szövegének olvasatát Érszegi Géza baráti szívességéből közölhetem.

30 (Megjegyzés - Popup)

A hasonlóságról először Fodor I.–Németh P.: Szabolcs-Szatmári Szemle, VII. (1972) 1. sz. 98. A három épület rokonságáról legutóbb Koppány T.: XI. századi királyi udvarház maradványai Zircen, VMMK 11 (1972) 139–146.

31 (Megjegyzés - Popup)

Kovács L.–Németh P., Szabolcs-Szatmári Szemle, VI (1971) 4. sz. 58.

32 (Megjegyzés - Popup)

Lad. I. cap. 25.

33 (Megjegyzés - Popup)

Csánki D., Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. Bp., 1890, I, 525.

34 (Megjegyzés - Popup)

Belitzky J.: Sopron vármegye története. Bp., 1938. Újabb összefoglalásként ld. a 23. jegyzet irodalmát.

35 (Megjegyzés - Popup)

Összefoglalva ld. Major J.: SSz. IX (1955) 3. sz. 68–74; Mollay K.: uo. 4. sz. 69–79, SSz. XIV (1960) 334–335.

36 (Megjegyzés - Popup)

Nováki Gy.: Arch. Ért. 89 (1962) 62–63; Holl I.: Arch. Ért. 94 (1967) 171, 182; Tomka P.: Arch.Ért. 95 (1968) 135; Tóth S.: Arch. Ért. 98 (1971) 276.

37 (Megjegyzés - Popup)

Sopron vármegye története. Oklevéltár. Szerk. Nagy Imre. Sopron, 1889, I. 1.

38 (Megjegyzés - Popup)

Nováki Gy.: Arch. Ért. 89 (1962) 64.

39 (Megjegyzés - Popup)

Tomka P.: Arch. Ért. 98 (1971) 279.

40 (Megjegyzés - Popup)

Házi J.: Sopron sz.kir. város története, II/6, 1.

41 (Megjegyzés - Popup)

Házi i. m. I/1. 226, 79.

42 (Megjegyzés - Popup)

Házi J.: Sopron középkori egyháztörténete. Sopron, 1939, 210; Mollay K.: SSz. 14 (1960) 334.

43 (Megjegyzés - Popup)

Sopron és környékének műemlékei. Szerk. Csatkai E. és Dercsényi D., Bp., 1956², 387–407.

44 (Megjegyzés - Popup)

Karácsonyi J.: Békés vármegye története. II. (Gyulán, 1896.) 30.

45 (Megjegyzés - Popup)

Pauler Gy.: Magyarország története az Arpádházi királyok alatt. Bp., 1899.²

46 (Megjegyzés - Popup)

Györffy Gy.: Az Árpád-kori Magyarország történelmi földrajza. I. (Bp. 1966²) 852.

47 (Megjegyzés - Popup)

Tagányi K.: Szolnok-Doboka vármegye monographiája. III. (Deésen, 1900.) 338.

48 (Megjegyzés - Popup)

1397: *Eccl. Strig. fundata per B. Stephanum... sub vocabulo B. Marie virginis et S. Adalberti F. X/2.* 519.

49 (Megjegyzés - Popup)

SRH. I, 172, 173, 181; II, 396.

50 (Megjegyzés - Popup)

Ila B.: Gömör megye. Bp., 1969, IV, 16; Vat. I/1, 193.

51 (Megjegyzés - Popup)

ÁUO. XI, 174.

52 (Megjegyzés - Popup)

1299/1411/1413: „... *sub Castro Neugrad prope ecclesiam virginis gloriose in eadem terra Neugrad petri et Thome*” (Kubinyi F.: Árpád-kori oklevelek. Pest, 1867, 176).

53 (Megjegyzés - Popup)

1332–7: *Johannes de Monte Beate Virginis* (Vat. I/1. 200).

54 (Megjegyzés - Popup)

Orbán B.: Torda város és környéke. Bp., 1889, 105, 1. jegyzete.

55 (Megjegyzés - Popup)

Fekete Nagy A.: Trencsén vármegye. Bp., 1941, 81, 147.

56 (Megjegyzés - Popup)

1338–42: *plebanus Sancte Marie in Wissegrado* (Mon. Ep. Vespr. II, 90).

57 (Megjegyzés - Popup)

Györffy Gy.: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. Bp., 1963, I, 281, 343.

58 (Megjegyzés - Popup)

Györffy i. m. I, 432.

59 (Megjegyzés - Popup)

1472/73: *Item capelle sancti Michaelis in predicta Byhar fundate* (Barabás S.: A római szent birodalmi gróf széki Teleki család oklevéltára. Bp., 1895, II, 115).

60 (Megjegyzés - Popup)

Szentpétery I.: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Bp., 1923, 556. reg.

61 (Megjegyzés - Popup)

1372: *ad Ecclesiam Sancti Michaelis nostram uidelizet (sic!) Ecclesiam Parochialem* (Jakab E., oklevéltár Kolozsvár története első kötetéhez. Buda, 1870, 71).

62 (Megjegyzés - Popup)

1332–7: *Farcasius Sancti Michaelis* (plebanus) Vat. I/1. 200.

63 (Megjegyzés - Popup)

Ortvay T.: Pozsony város története. Pozsony, 1894, III, 229, 236.

64 (Megjegyzés - Popup)

Fekete Nagy A.: A Petróczy levéltár középkori oklevelei. LK 9 (1931) 71.

65 (Megjegyzés - Popup)

1217/412: *omnes populos et hospites ecclesie sancti Michaelis de Castroferreo* (Hazai okmánytár. Győr, 1865–1891, IV, 9).

66 (Megjegyzés - Popup)

Györffy Gy.: *Diplomata Hungarica antiquissima 1000–1196*. TSz. III (1960) 534–535.

67 (Megjegyzés - Popup)

Györffy Gy.: Az Árpád-kori Magyarország ... I, 852.

68 (Megjegyzés - Popup)

Györffy Gy.: Az Árpád-kori Magyarország ... I, 432; Mon. Ep. Vespr. II. 70, 110; 1332–7: *Egidius sac. Sancti Georgii de Zemplun* (Vat. I/1. 251; Ortvay i. m. 229, 242).

69 (Megjegyzés - Popup)

Kolozsvár, Sopron Szent Mihály egyháza ma is áll, a pozsonyi titulását Szentháromságra változtatták. (Némethy, L.: *Series parochiarum et parochorum archidiocesis Strigoniensis ab antiquissimis temporibus usque annum MDCCCXCIV*. Strigonii, 1894, 224).

70 (Megjegyzés - Popup)

Acta Musei Napocensis V (1968) 200.

71 (Megjegyzés - Popup)

Mályusz E., Egyházi társadalom a középkori Magyarországon. Bp., 1971, 19; Mezey L., Csútmonostor alapítástörténete és első oklevelei. TBM XV (1963) 11.

72 (Megjegyzés - Popup)

Mezey L., Székesfehérvár egyházi intézményei a középkorban. Székesfehérvár Évszázadai, 2 (1972) 24.

73 (Megjegyzés - Popup)

Ld. 39., 41., 43–44, jegyzetek irodalmát.

74 (Megjegyzés - Popup)

Karácsonyi J.: Szent István király élete. Bp., 1904, 41.

75 (Megjegyzés - Popup)

Erdélyi L.: Magyarország társadalma XI. századi törvényeiben. Bp., 1907, 31–33; Miklósy Z.: A magyarországi archipresbýterek. Regnum, II (1937).

76 (Megjegyzés - Popup)

A két császárság patrocíniumát Mezey is felveti (Székesfehérvár Évszázadai, 2, 24), de csak a Mária-kultuszt magyarázza. – Az előadás elhangzása óta megjelent Németh Péter: Milyen volt egy Árpád-kori megyeszékhely? Sopron és Szabolcs. Élet és Tudomány, 1977, 1191–1194.

77 (Megjegyzés - Popup)

Tóth István: A fertőrákosi Mithraeum. SSz. 1971, 214–226, 322–334.

78 (Megjegyzés - Popup)

Gábler Dénes: Der römische Gutshof von Fertőrákos-Golgota. Acta Arch. Hung. 1973, 139–176, XXIX–XXXVIII. táblák.

79 (Megjegyzés - Popup)

A villagazdaság falainak felmérése az esős időjárás miatt és anyagi fedezet hiányában húzódott el. Közben T. Szőnyi Eszter egyhetes munkával a villa jelentős részleteit hozta napvilágra, amiről külön dolgozatban számol be.

80 (Megjegyzés - Popup)

Gábler i. m. 2, 8–10. kép; 150.

81 (Megjegyzés - Popup)

Az erősen kopott pénzt dr. Lányi Vera határozta meg.

82 (Megjegyzés - Popup)

Jelentősebbek voltak az aquincumi és brigetioi (Szőny) tégláégetőtelepek. Egyéb tégláégetőket idéz Gábler i. m. 150, 32–41. jegyzet.

83 (Megjegyzés - Popup)

Póczy Klára: Közművek a római kori Magyarországon. Bp., 1980.

84 (Megjegyzés - Popup)

A római útépítészetéről jó áttekintést ad Ürögdi György: Hogyan utaztak a régi rómaiak. Bp., 1979, 9–48.

85 (Megjegyzés - Popup)

Nováki Gyula: A Scarbantiából Savariába vezető római út. SSz. 1956, 175–179.

86 (Megjegyzés - Popup)

A Sopron környéki római villák térképét Gábler i. m. 18. kép közli.

87 (Megjegyzés - Popup)

Török Gyula: Sopronkőhida IX. századi temetője. Bp., 1973, 1. ábra.

88 (Megjegyzés - Popup)

Tomka Péter: Sopron-présháztelepi IX. századi temető. Arrabona 1969, 59–90.

89 (Megjegyzés - Popup)

Az általában 480 cm széles, faragott kőszegéllyel ellátott utcák a soproni belváros több pontján előkerültek. Ma is láthatók a Városháza mögötti romterületen, a Várostorony melletti régészeti kiállításon és az Orsolya tér 1. sz. alatti pincében.

90 (Megjegyzés - Popup)

A Dunántúl római úthálózatának meghatározására és feltérképezésére irányuló kutatásokból itt csak Tóth Endre: A Savaria–Bassiana útszakasz Arch. Ért. 1977, 65–75 c. munkáját említjük. Itt Mócsy András professzor nyomán az út Sárvár-tól É-ra eső szakaszát írja le. Ez az útszakasz is a fertőrákoshoz hasonlóan 5–6 m széles, erősen kavicsos, tegula- és imbrexdarabokat, edénytöredékeket tartalmazó töltés formájában jelentkezett.

91 (Megjegyzés - Popup)

Az átmérő mellmagasságban (1,3 m) mérve.

92 (Megjegyzés - Popup)

A fák és a város. Bp., 1978, 21–31.

93 (Megjegyzés - Popup)

Pogány Frigyes: A szép emberi környezet. Bp., 1976, 90–100, 256–290, 353–386.

94 (Megjegyzés - Popup)

Bartoszewicz, Alexander–Siewniak, Marek: Öreg fák, díszfák ápolása. Bp., 1979, 41–50.

95 (Megjegyzés - Popup)

Jámbor Imre: A zöldfelület kondicionáló hatása és biológiai hatékonyságának értékelése. Vö. zöldfelületgazdálkodás, településfejlesztés '79 konferencia kiadványa. Debrecen, 1979.

96 (Megjegyzés - Popup)

Ünnepi beszéd a dombormű felavatásán, 1980. szeptember 8-án.